Історичний роман-трилер

ЯСИР

"Коли вони прибували в Україну чи десь-інде, їхні ватажки відбирали третину війська, що в свою чергу поділялося на менші загони, які розбігалися на п’ять-шість миль у різних напрямках; а тим часом основне військо трималося купи, щоб дати відсіч при можливому наскокові ворога; коли загони поверталися з грабування, ватажки гуртували інші загони, що в свою чергу розбігалися грабувати, дотримуючись такого порядку, щоб усі загони, які гасають тут і там, могли за короткий час з’єднатися з основним військом. Пограбувавши та спустошивши так країну протягом 4-6 днів, вони якнайшвидше повертали назад, щоб уникнути погоні..." *

Уже п’яту добу сунуло татарське військо з великим ясиром. Пов’язані сиром’ятними ременями бранці приречено ступали розпеченою землею. Збита кіньми пилюка, полуднева спека обпікали обличчя, тіло. Багато хто валився з ніг і тут-таки гинув від списа. А навколо — сухий, рудий, випалений сонцем степ. Лише деінде траплялися колючі чагарники та острівці посохлої трави. Не чулося пташиного співу, цвірчання коників. Усе вимерло... "Крря-а!" — прокричить крук і швидше покине цей мертвий простір, прямуючи на північ.

Татари поспішали до Казікермена . Казікермен — це кінець смертельної небезпеки, це відпочинок, вода, мечеть; це місце, де вже можна продати частину полонених.Сава йшов з потрісканими губами й розпухлим від спраги язиком. Сириця врізалася в зап’ястя, набряклі руки пекло вогнем, ніби у важкому маренні пропливала курна дорога. Все, що він бачив, скидалося на страхітливий сон. В уяві час від часу спалахували картини полону...

Вони їхали берегом невеликої дзвінкої річки Інгулець. Позаду залишився важкий шлях із Києва.

— Далеко ще? — запитав Гриць Нечипуренко, товариш, з яким вони разом кинули навчання.

— Далеко, — відказав Сава.

У цей час він думав про батьківський зимівник. Минулого року приїздив на вакації і зустрів там Меланію. Вона гостювала в них разом зі своїм батьком. Ось і зараз... Його, либонь, зустрінуть не тільки рідні, а й Меланія. Цього разу Сава скаже їй те, чого не наважувався сказати минулого літа.

— Ну й спека! Може, скупаємось? — запропонував Гриць.

Стриножили коней, роздяглись. У прозорій воді було видно, як по дну шугають бички.Раптом почулося тупотіння. Від гайка, що зеленів за чверть версти від річки, учвал неслося з півтора десятка вершників. Під ними були низенькі коні з довгими гривами й хвостами. Нечипуренко, помітивши їх, закричав і щодуху поплив до протилежного берега. А Сава, згадавши, що поряд з одягом лежить шабля, яку подарував йому дядько в Києві, кинувся назустріч небезпеці... Тільки-но він схопив зброю, як аркан татарського вершника здушив йому шию. Змах шаблі — і в руці кримця залишився лише мотузок. Сава кинувся до річки, але на березі вже гарцювали вершники, на сонці виблискували їхні криві домахи. Кримці щось кричали, мабуть, радили здатись.

"Тільки б до річки, — думав Сава. — Інгулець нешироκий — перепірну".

А татари чимдуж насідали. Ось він уже геть оточений. Його шабля, мов блискавка, мигтіла по колу. Один з вершників заволав і схопився за стегно. Другого скинув поранений у шию кінь. Напасники були вражені

спритністю молодика. Вони застережливо натягли луки. Сава кидався, мов лютий звір, не підпускаючи їх до себе й на крок. Краєм ока помітив свого товариша, котрий біг протилежним берегом Інгульця до густих заростей верболозу... Один із кримців метнув аркан, але Сава тієї ж миті впав на траву під ноги коню. Тварина шарпнулася, а Сава, скориставшись з цього, кинувся до річки й відштовхнувся від берега. Але тіло його знову здушила петля. Цього разу він не встиг змахнути шаблею... Двоє невеликих на зріст кримців в’язали його сирицею; від них тхнуло кінським потом та ще якимись чужими запахами, від яких Сава мало не умлівав. Він вкусив за руку одного з напасників. Той загорлав і щосили вдарив його руків’ям канчука по голові.

"Барва їхньої шкіри смаглява, ніс приплесканий, очі невеликі, запалі й палкі, дивляться все скоса, обличчя кругле, як тарілка, на бровах і щоках волосся не мають, за винятком бороди, котру відпускають дуже дбайливо, хоч собою огрядні, вони зросту малого"*.

Валка зупинилася. Передній, ватажок, з обличчям кольору міді, мовив щось, показавши канчуком на південь, де на обрії проступали обриси міста.

— Казікермен! Казікермен! — гортанно закричали татари, і на їхніх стомлених обличчях зайнялися посмішки.

До валки підскакав гурт яничарів у шовковому вбранні. На білих чалмах у них іскрились великі коштовні камені — смарагди, топази, берили. Воїни султана пожадливо розглядали гарних дівчат, які сиділи на конях і тому не були такими змученими, як інші бранці.

— Аллах послав братам багатий ясир! — звернувся один з яничарів до ватажка.

— Цей ясир коштував нам чимало воїнів, — одказав той.

— Аллах дасть їм притулок на одному із семи небес... Чи погодиться достойний продати дітей?

— Нехай підданий султана знає, що ці діти призначені для невільницького ринку. Але перед тим їх въходять, одягнуть у гарне вбрання. У Кафі за цих дітей ми візьмемо багато золота.

— До Кафи далеко, о мусульманине, а половина з них ледве рухається. Вони загинуть ще до того, як побачать Крим... — Яничар повернув коня.

Рідкобородий вожак окинув зором юрбу. Діти були такі змучені й виснажені, що бодай дійшли б до переправи.

— Ей, — крикнув він, — а скількох дітей потребує правовірний?!

— Усіх, — відказав той. — Усіх хлопчиків.

— Але ж їх тут кілька сотень.

— Навіть якби їх було кілька тисяч... Туреччині потрібні християнські діти.

Почався торг. Рідкобородий татарин зіскочив з коня і, зайшовши в гурт, почав вихваляти товар. Прицмокуючи язиком, він то ніжно гладив біляві голівки, то підводив канчуком підборіддя. Тепер загарбник перетворився на гендляра. Турок був спокійніший. Він бачив, що дітей далі гнати не можна і що татари змушені будуть віддати їх за ту ціну, яку він назвав. Рідкобородий не згоджувався. Тоді турок скочив на коня і натяг повіддя.

— Ей, не треба поспішати. Де поспіх — там і шайтан ... Бери дітей.

Відчаєм сповнилося турецьке містечко Казікермен. Плакали діти, кричали дорослі, намагаючись звільнитись від пут. А над усім тим гуляв канчук.

Нарешті валка рушила далі. Біля невеличких сірих осель, мурованих з вапняку, бігали смагляві турецькі дітлахи. Вони галасували і жбурляли в полонених камінцями. Стрімка дорога, всипана ракушняком, вела вниз. Розпачливі зойки бранців, які все оглядались на місто, де зостались їхні діти, ще довго чули мешканці Казікермена.

Дівчата їхали верхи окремим гуртом. Багато з них тепер проклинали свою вроду. Явори, що траплялися по дорозі, здавалося, шепотіли задумливо-журливо: "Полонянки, куди везуть вас? На голосні східні рабати , де вас розглядатимуть євнухи східних володарів, чи на невільницький ринок Кафи, де вас продадуть якомусь гендляреві. Минуть століття, і коли в якогось молодого мусульманина з’явиться душевний щем, то це прокинеться краплина вашої крові, що вічно пульсуватиме в жилах чужого народу...".

Внизу блиснуло широке синє плесо. Татари й полонені кинулися до Дніпра. Задихаючись, пили прохолодну воду.

На переправі полонених повантажили в дуби і повезли на лівий берег. Тут, у татарських володіннях, ватажок наказав улаштувати відпочинок. Бранцям, що мали надто змучений вигляд, було розв’язано руки. До Сави підійшов кримець у шкіряних штанях. Це його аркан настиг Саву на березі Інгульця. Татарин вважав його своїм рабом і всю дорогу не спускав з нього очей. Тепер він сторожко, немов зв’язаного вовка, поплескав Саву по спині і щось сказав.

— Здох би ти, луципере, — мовив Сава приречено.

Той вишкірив у посмішці гострі білі зуби і, смикнувши Саву за вуса, реготнув. Потім показав на шаблю, що терлася в нього при боці об

зашкарублі шкіряні штани, і став розв’язувати йому пута. Кинув на траву до ніг шматок конини, яку витяг з-під сідла.

Сава занурив набряклі руки з глибокими слідами від сириці в воду. Він відчув, як прохолодний Дніпро вливає в зморене тіло бадьорість. Уперше подумав про втечу і почав вдивлятися в обличчя полонених, шукаючи спільника. Та на лицях сотень людей читалася лише німа покора. Чорняві й біляві, стрункі й присадкуваті зараз були схожі між собою як близнюки; скільки б не вдивлявся, нікого не вирізниш з тієї юрби.

У свої двадцять два роки Сава знав грецьку й латину, вільно розмовляв польською. В майбутньому йому належало кріпити православний хрест, на якого вже замахнулась Унія. Та події останніх двох років внесли свої поправки в життя спудейської братії. Дехто залишив недочитаним "Повчання Володимира Мономаха" та приєднався до козацького ватажка Лободи, дехто подався до Наливайка. А Сава опинився поміж тих, хто вітав військо Криштофа Косинського. На жаль, перебування в Києві цього ватажка, попри велику армату, виявилося нетривалим, і невдовзі він змушений був відступити на лівий берег під натиском об’єднаних загонів українських і польських магнатів. Проте наздогнати козаків переможцям завадили кияни — власники човнів, які не поспішали повертатися до своїх причалів. Тим часом завойовники почали виливати лють на тих, хто допомагав воїнам Косинського, і Саві довелося втікати.

Незабаром Савині руки знову стискали ремінні пута. Турецьке укріплення Казікермен залишилося далеко позаду — по той бік Дніпра. Лише сірі стіни фортеці ще довго дивилися чорними отворами бійниць у спини бранцям, які рухались на південь, у саме пекло дикого, розжареного сонцем степу. Татари прагнули якнайхутчіше дістатися урочища Кара Тебеню, де мали паювати здобич.

"Самі ж вони були сильні й витривалі, легко долали втому й негоду, бо від сьомого року життя, коли виходили зі своїх кантар, тобто

двоколісних возів, спали тільки просто неба і навіть у тому віці не діставали поживи, поки не збивали собі її стрілою: так татари привчали своїх дітей влучно стріляти з лука. Коли вони досягали двадцяти років, їх висилали на війну. Матері день у день купали малих дітей у солі, щоб шкіру зробити грубшою і менш вразливою до холоду, коли доведеться проходити ріки взимку вплав"*.

Сава прокинувся. Він лежав зв’язаний поміж інших полонених. Йому снилися палкі Меланині обійми, що вони з нею йдуть під вінець; їх зустрічає піп і, взявши Саву за руку, веде до церкви. Піп чомусь боляче стискає йому зап’ястя, так боляче, що Сава почав стогнати. Налякана Меланія кинулася вглиб церкви, а він став випручуватися від попа. Раптом церква почала валитись, і Сава, вже сам, без Меланії, ледь устиг вискочити.

У нічному небі яскраво палахкотіло місячне сяйво. Було тихо; не чулося навіть жаб’ячого кумкання. На другому березі річки тінями стояли верболози. Спали змучені полонені, спало після довгого походу татарське військо. Навіть стриножені коні стояли нерухомо, як неживі.

Раптом Сава відчув, що руки йому вже не стискає петля. Спробував звільнитись — поворушив зап’ястями. Відпочинок і нічна прохолода зняли з м’язів набряклість; руки вислизнули з ремінних пут. Один зі сторожі, почувши рух, обернувся. Сава закам’янів. Так він пролежав досить довго. Нарешті розплющив очі: вартовий сидів нерухомо, в тій же самій позі, ніби з цікавістю дивився в його бік. Місячне сяйво падало йому на обличчя, і здавалося, що це було обличчя кам’яної половецької баби. Вартовий спав. Сава, не зводячи з нього очей, підвівся. До берега було сажнів з десять. Переступивши через кількох полонених і нечутно ступаючи в прибережну отаву, він попрямував до річки...

Закричав нічний птах. Ніби ножем полоснуло тишу. Вартові, струснувши сон, прислухались. Один з них, помітивши, що по траві скрадається довга тінь, загорлав. Татари попідхоплювались і кинулись,

немов хорти, за Савою. Але той, глянувши на верболози, що темніли на другому боці, шубовснув у воду.

Кожен з воїнів тримав напоготові натягнутого лука, очікуючи, поки на поверхні з’явиться голова. Та голова так і не з’явилась.

ПРИБЛУДА

Рівними гонами лягала під косами густа, забарвлена степовими квітами трава. Полудневу блакить заповнювали співи жайворонків, цвірчання коників, мерехтіння пістрявих метеликів. Слабкий вітрець колихав сріблясті віники полину, голівки ромашок, волошок і ніс із собою річкову прохолоду.

— Агов, хлопці, а чи не час обідати? — озвався один з косарів — огрядний, оголений по пояс.

Перестали дзвеніти коси. Двоє засмаглих чоловіків, також одягнених у самі тільки шаровари, підвели очі.

— А час, — погодився високий, із сивіючими вусами.

— Кому обід варити, Петре? — запитав його огрядний.

— В’юнові, — відказав високий. — Його черга.

Затріщало багаття. Молодик з насмішкуватими чорними очима поставив на вогнище мідний казан з водою. Як і обидва його товариша, він був одягнений у латані-перелатані шаровари. Неподалік паслися коні, в траві біля фігури лежали шаблі, списи, мушкети та інше козацьке начиння...

Косарі посідали довкіл казана, підібгавши по-східному ноги. Раптом огрядний, на прізвисько Гарбуз, відклав ложку і став вдивлятися в степ. Від гаю, що синів віддалік, ішла людина. Козаки насторожились. В’юн озирнувся на коней, що поряд поскубували траву. Тим часом Петро розворушив пригаслу вже ватру і витяг з неї чималу головешку. Він готовий був будь-якої миті кинутись до обсмоленої фігури.

Минуло небагато часу, і дозорні вже могли розгледіти, що через плече в людини була перекинута подерта свита. Збоку на мотузці висіла іржава шабля без піхов. Обтріпані штани тільки до колін прикривали босі, в численних саднах ноги.

— Хліб-сіль, панове, — сказав прибулець.

— Їмо, та свій, а ти збоку постій, — відказав з усміхом червонолиций Гарбуз.

— Е-е, ні, панове, дайте й мені місце біля казана.

Приходько витяг з кишені дерев’яну ложку і, сівши між В’юном і Гарбузом, перехрестився.

— О, куліш! Благословенна їжа! — Тонкі ніздрі прибульця втягли запах страви, на худому обличчі з’явилася усмішка.

З усього було видно, що він звик їсти зі спільного котла.

Козаки переглянулись, заусміхались. Чоловік їм сподобався.

Казан уже був порожній, і В’юн поклав на його місце велику сковороду зі смаженою рибою, що доти лежала на тліючих жаринах. Гість вибрав найменшу рибину. За весь час обіду ніхто не прохопився й словом. Вже коли на березі мили посуд, озвався високий, з сивіючими вусами Петро:

— Хто ти такий, чоловіче і куди твій шлях?

— Я єсмь київський спудей Сава Карпенко, а шлях мій лежить на Запороги. — Сказавши так, він зняв сорочку і, зайшовши в воду, став обмивати худе тіло.

— А цей шматок заліза тобі нащо? — поцікавився недавній кухар В’юн, киваючи на шаблю, що лежала на піску.

— Це не залізо, а зброя, і якщо хочеш, я доведу тобі, що так воно і є.

— Ти хочеш зі мною змагатись? — усміхнувся В’юн. — Гаразд, бери свою зброю.

Петро потай моргнув товаришеві, мовляв, не покаліч людини.

Першим напав Микита В’юн, блиснувши на сонці вузькою гострою шаблею. Приходько ухилився і в свою чергу рубонув повітря. В’юн, шалено вимахуючи, став насідати, перешкоджаючи противникові перейти в контрнаступ і тиснучи його до неглибокої впадини.

Петро з Гарбузом, склавши руки на грудях, спостерігали, як кволий на перший погляд спудей тепер стрибав від шаблі їхнього товариша, немов кішка. Худе тіло його вкрилося вузлами м’язів. Помітивши западину, він зробив обманний рух, ніби хотів стрибонути туди, і тієї ж миті відскочив убік. В’юн, не розрахувавши свого натиску, кинувся вперед і сам мало не вскочив у свою пастку. Петро схвально моргнув вусом: прибулець мало чим поступався В’юнові.

Дзенькнуло — і шабля спудея зламалася біля самого руків’я. Козак, що вже бачив у прибулому сильного противника і був на чатах, тепер полегшено зітхнув і, виставивши вперед свою зброю, став наступати на нього. А той задкував, не зводячи з козака очей. Дозорці навіть не встигли помітити, як спудей кинувся в ноги їхньому товаришеві. Двоє

молодих людей заборсалися в столоченій траві. Сильнішим тут виявився В’юн.

— Годі, хлопці, — сказав Петро.

Супротивники підвелися. Постать прибульця ніби розм’якла; на тілі вже не проглядалося жодного м’яза; в очі впадало його крайнє виснаження.

— Приблудою зватимемо тебе, — мовив Гарбуз, виймаючи з рота люльку. — Ти до нас приблудився.

Більше тижня жив Сава з бекетовими. Кашоварив, ловив рибу; видершись на вежу, подовгу сидів, вдивляючись у звивисті, порослі очеретами береги Інгульця, у верхів’ях якого його полонили татари. Вежа стояла на пагорбі, довкіл якого виднілися чагарники, вибалки і гайки. Що далі від річки, меншало і рослинності, довкола був чистий обрій. Ока дозорця не уникнув би не те що кінний загін, а навіть звір. Якщо ж напасники з’являлись, то козаки хутко сідлали коней, підпалювали від ватри, яка постійно попеліла, фігуру, тобто вежу, і чимдуж скакали геть. Уздрівши дим на сусідньому дозорі, чинили так само, і скоро вся лінія кордону диміла кіптявими "свічками".

За старшого тут був Петро Потурнак. Микита В’юн та Стецько Гарбуз корилися йому. Прибульця вони зустріли хоч і гостинно, проте сторожко. Їхні запитання більше скидалися на спроби вивідати, аніж на звичайну цікавість. Недовіра почала зникати лише по тому, як з окремих деталей, про які оповідав Сава, Петро склав увесь маршрут його подорожі. Тут ще не знали, що військо Косинського змушене було покинути Київ.

— А чому ти подався на Умань, а не на Чигирин? — поцікавився Петро.

— Нижче Чигирина шляхта виставила залоги, де виловлює всіх підозрілих.

— Відкіль тобі це було знати?

— Від мого дядька, який мешкає в Києві. Та й мені доводилося бачити раніше, як катували, а потім страчували тих, кого вони ловили нижче Чигирина.

Наприкінці дня, коли вже сонце торкнулося вечірнього пруга, а тінь від вежі, на якій сидів Сава, стала довга-предовга, на сході з’явилися три рухливі цятки. Скоро вони перетворилися на трьох вершників, котрі неквапом наближалися до козацького дозору. До сідел подорожніх були приторочені чималі згортки. То їхала зміна.

Безкраю зеленаво-жовту одноманітність степу місцями порушували тільки поодинокі скіфські могили та невеликі байраки. Промені вранішнього сонця сліпили подорожнім очі, і вони час від часу прикривалися долонями. В дорогу виїхали, ще коли на сході ледь-ледь сіріло. Ситі, добре вигуляні коні поперемінно несли двох вершників. Сава сидів то в Петра, то в Микити за спиною. Кінь Стецька Гарбуза віз тільки свого — огрядного господаря. Їхали мовчки; тишу порушували глухий кінський тупіт, брязкання вудил та інколи жайвороняча пісня.

Раптом В’юн вихопив з чохла біля сідла рушницю і прицілився в дрохву, що застигла на мить попереду вершників. Сава штовхнув товариша, і куля збила землю в сажені від цілі. Сполоханий пострілом птах сірим привидом майнув углиб степу і скоро розчинився в траві.

— Ти що, спудею, дурману об’ївся? — визвірився В’юн.

Потурнак з Гарбузом осудливо подивилися на Саву.

— Даруй, брате, цей птах урятував мені життя. Я поклявся ніколи не полювати на дрохв.

І Сава розповів, як, утікши з полону, довго петляв степом без їжі та води. Був би помер з голоду, якби не гніздо дрохви. Яйця виявилися свіжими, і він випивав одне на день, аж поки не вийшов до Дніпра. А там, вище Казікермена, зробив з очерету пліт і переплив на правий берег. Не знаючи дороги, близько місяця блукав степом та вибалками, харчуючись дикими злаками. Та зрештою вийшов до перших руйновищ, які залишили по собі татари. Там жили тільки собаки та коти, а на подвір’ях тхнуло трупами. Проте на згарищі можна було відшукати шкуринку хліба, а на городі вирити якийсь овоч.

Він оповів, як дістався до того місця, що було колись Меланіїним хутором, і натрапив там на каліку-діда, який дивом вижив після татарського наскоку. Свідок кривавої учти, двічі прохромлений списом, повідав, як відстрілювалась із батькових мушкетів Меланія, сховавшись з братиком в очереті. Кілька нападників знайшли смерть від її куль. Та один з кримців, перепливши на другий берег річки, кинув ззаду аркан.

Братика Василька теж забрали. А батько Меланіїн з півсотнею козаків, що мешкали в нього на зимівнику, за тиждень до нападу поїхав під Київ на допомогу воїнам Косинського.

Все оповів Приблуда новим товаришам. Все, крім їхнього з Меланією кохання.

Нещадно пекло сонце, і вершники, помітивши попереду зелений гайок, пожвавішали. То були зарості терну, які росли по краях байраку.

— Отут і перебудемо спеку, — мовив Петро. — Та й коней підгодуємо.

Проте на суворому обличчі його не вгадувалося розслаблення. Він дістав з-за спини рушницю і поклав її на луку сідла. Те ж саме зробили В’юн і Гарбуз.

— У вибалку нас може очікувати як спочинок, так і вічний спокій, — знову сказав Потурнак. — Татарські вивідники часом ховаються по байраках.

Ніби переймаючись сумнівами господаря, чалий жеребець під Петром стишив хід, ніздрі його затремтіли, а великі очі від страху, здавалося, ось-ось вилізуть з очниць. Він загарцював, намагаючись позбутися вершника.

— Вовки! — вигукнув В’юн і скинув рушницю.

Але його схарапуджений кінь здибився й поніс.

Це був виводок із шести вовків: двох дорослих, завбільшки з півріче теля, буцматих, з масивними щелепами, і чотирьох молодих, але вже таких, що можуть самостійно полювати. Степ і байрак були їхніми володіннями. У звірів, які досі тільки скалилися на вершників, бачачи втікача, раптом спалахнув хижацький інстинкт...

Четверо молодих вовків, здавалося, не бігли, а пливли, розпластавшись над сріблястими хвилями ковили. Сава, котрий охляп сидів за спиною В’юна, вчепившись мертвою хваткою в сідло, відчував, як кінська плоть перетворилася на клубок потужних м’язів і що ця плоть може струсити його з себе, як комаху. Він озирнувся: один з чотирьох сіроманців уже біг збоку на відстані витягнутої руки, другий мало не торкався зубами кінського хвоста. Двоє інших, мабуть, кволіших, трохи відстали, але їх випередили дорослі.

Пролунав постріл, і здоровецький звір, крутнувшись у повітрі, обертом покотився і простелився в траві.

Гучний звук на мить збив з плигу хижаків. Вовчиця ж, яка бігла слідом, затрималася біля вовка, що конав у траві. Тим часом Потурнак кинув мушкет, зі ствола якого ще диміло, і вихопив з сакви обидва пістоля. Але вовки, що гналися за вершниками на мурому коні, були вже недосяжні для прицільної стрільби з пістолей. І тоді підніс рушницю Гарбуз. Торохнуло, аж луна пішла. Молодий хижак, який мчав позаду коня, шарпнувся, ніби від несподіваного звуку, та скоро спинився і став вертітися на місці — його поранило. Сіроманці, що відстали, почали обходити втікачів з обох боків; а перший, найсильніший, біг уже біля голови скакуна й націлювався великими гострими іклами на його горлянку. І тут Микита, котрий все ще тримав заряджeного мушкета, випустив повід з рук, підвівся на стременах і пальнув упритул в широкі груди хижака. Звір, крутнувшись у повітрі, впав нерухомий в ковилу. Уздрівши загибель головного напасника, молоді відстали, а тоді кинулися слідом за вовчицею в степ. Гарбуз і Потурнак погнали коней до поранених хижаків і добили їх списами.

Микитин скакун, позбувшись вершників, здригався, форкав, виривав повід з господаревих рук. З крупа падали шматки білої піни.

— Ще трохи — й загнали б коника, — сказав Приблуда.

Він підійшов і лагідно поплескав тварину по шиї.

І тут по землі майнула тінь. Над головами в небі ширяли два велетенських птахи.

— Десь сажень у розкриллі, — прикинув Сава.

— Не менше, — погодився В’юн. — До речі, такий птах і сам може вовка взяти.

Це була невелика улоговина, що позаростала на схилах терном та глодом. Дно її вкривала соковита трава, а подекуди там прижилися

дерева дикої морелі. Про подію, що мало не стала трагічною, не згадували. В’юн готував обід, Гарбуз обдирав міздру з вовчих шкір, Потурнак набивав мушкети й пищалі. Сава ж нагорі був за дозірного; він спостерігав, як двоє орлів клювали оббілованого вовка. Їхні могутні дзьоби і кігті виривали шматки плоті, з якої крапала кров. Беркути мали руде, на спині майже червоне пір’я. Невідь-звідки на ту учту налетіло дрібне хиже птаство — кібці, шуліки. І тут на обрії Приблуда помітив якийсь рух. Здавалося, південний вітер заколихав тирсу.

Козаки, що вибігли на посвист дозірного, зачаївшись у тернищі, спостерігали, як збільшуються і набирають чіткіших обрисів сірі цятки. Їх неможливо було порахувати, бо вони то розсипалися по степу, то знову гуртувалися.

— Слава Богу! — озвався нарешті Потурнак. — Це тарпани.

Їх було сімнадцятеро — невисокі, з півсажня заввишки. Вони нагадували й віслюків, але то були все ж коні жовтувато-сірого кольору з пишними чорними гривами й хвостами. Тварини то розбігалися, шукаючи пашу, то знову кидалися вслід за вожаком — значно більшим жеребцем.

— Так ось на кого тут чатували сіроманці… — промовив Гарбуз.

— М’ясо тарпана смакує не тільки вовкам, — зауважив Потурнак.

Він покосився на Приблуду і, коли табун наблизився, прицілився в молодого коня.

Сильний звук шарпнув повітря. Знялися в небо сполохані птахи; водночас протупотів наляканий табун, збиваючи з полину гіркий пил. Коли розвіявся дим від пострілу, козаки побачили на траві кобилу, що марно силкувалася зіпнутися на прямі. Куля влучила їй у шию біля самої

голови, і в тому місці фонтанувала кров. Тварина востаннє клепнула передніми копитами в землю і повалилася вже нерухома.

— Не по-християнському це, — мовив Сава. — Хоч і дика тварина, але ж кінь.

Потурнак подивився на нього поглядом, у якому не вгадувалося ні докору, ні прикрості. Проте десь у самій глибині його чорних очей попеліло чи то покаяння, чи то шкодування.

— По-християнському, — відказав він м’яко. — Бог дав нам, людям, у володіння всіх тварин. До того ж ми забили не задля втіхи. Місяць-бо не куштували м’яса.

ОСТРІВ БАЗАВЛУК

"Острів Базавлук лежить приблизно за 20-30 кілометрів південно-західніше від Томаківки, в тому місці, де в Дніпро вливаються три його притоки — річки Чортомлик, Підпільна та Скарбна. Острів нагадує прямокутний трикутник, сторони якого мають близько двох кілометрів у довжину..."*

Вже сонце підбивалося в зеніт, коли вершники наблизились до плавнів. Важко нав’ючені, змучені спекою і спрагою коні жадібно накинулися на соковиту отаву. За плавнями починалася затока з безліччю острівців. Потурнак, що їхав попереду, знаходив дорогу тільки за одному йому відомими прикметами. Часом коні брели по коліна в воді, переходячи від одного клаптя суходолу до іншого. Хоч довкіл не видно було й натяку на існування людини, Сава весь час відчував, що за ними хтось спостерігає. Коли він поділився своїми підозрами з товаришами, Петро зауважив:

— Гарне відчуття маєш. За нами справді стежать.По часі він наказав спинитись і розгнуздати коней, а сам, витягши з сакви чималий шмат м’яса, замотаний у лопух, зник у верболозі.

Гарбуз устиг викурити люльку й уже вибити її, коли з заростей вигулькнув Потурнак. Він подивився на друзів оцінююче, затримав погляд на Приблуді.

— Заварюється, хлопці, каша, — мовив, сідаючи на свого жеребця.

Вони ще довго петляли плавнями, та нарешті виїхали до переправи. На поромі, що наближався до причалу на протилежному березі, стояв великий, вкритий рогожею і запряжений парою коней віз; а ще четверо буланих (двоє з них під сідлами) топталися прив’язані до поручнів. Два вершники і їздовий допомагали поромникові тягти линву.

На причалі дозірні спішились.

Петро якийсь час спостерігав, як на тому боці прив’язують до стовпа пором, тоді озвався:

— Отож, братове, готується похід.

— Чи не в поміч Наливайкові? — поцікавився Микита.

— Поки що про це знає тільки старшина. Але похід таки готується.

Поромник, невисокий кремезний чолов’яга, був одягнений у просторий льняний одяг — сорочку й шаровари; на голові мав солом’яного бриля. Він привітався і, кивнувши на Саву, поцікавився з усміхом:

— А це ви що, полоненого привели?

— Був полоненим, — відказав Гарбуз. — Тільки в татарському полоні.

Привітна усмішка на широкому, чорному від засмаги лиці поромника враз збігла.

— Лихо, лихо... — сказав він і, поплювавши на мозолі, взявся за линву.

— Івасю, а що то за мажару ти переправив? — поцікавився Потурнак.

— Сіль привезли, — відказав поромник. — Он трохи просипалось крізь рогожу.

Потурнак підняв білий кристалик, розтер пальцями і навіть крихітку поклав на язика. Але нічого не сказав, а взявся допомагати тягти пором.

Коли зійшли з переправи, він витяг із сакви шмат м’яса.

— Візьми, спечеш собі на вогнищі, — сказав Івасеві. — Тарпанина. Учора забили.

— Спасибі, братики! — зрадів подарункові поромник. — Хай вам Бог дає.Дорога в лісі пролягала між дубів і лип. На піску виднілися свіжі сліди коліс. Віз був десь недалеко.

— Може, наздоженемо фуру та виміняємо трохи солі, га, хлопці? — озвався Гарбуз. — М’ясо ж маємо.

— То не сіль, — сказав Потурнак. — То селітра.

— Он воно що... — мовив В’юн. — Виходить, не збрехали тобі, Петре, щодо походу.

Ліс раптом закінчився, і вершники побачили попереду укріплення — земляний вал з частоколом і баштами, з яких виглядали жерла гармат. Перед валом був глибокий рів, а перед ровом широка, сажнів з двісті, просіка. Дуби, сосни й липи, що тут росли, стали стінами фортеці, побудованої, з усього, недавно, бо обкоровані стовбури ще не встигли потемніти.

Біля воріт укріплення стояв віз. Один з вартових підняв рогожу на возі, а тоді махнув рукою, мовляв, нехай їдуть.

Вартові були молоді люди в запорізькому однострої — червоні шаровари, сорочки з білого домотканого полотна; на голові смушкові шапки з червоними шликами і жовтими китичками. За поясами в них стирчало по два пістоля, а при боці висіли шаблі. Списи й мушкети стояли притулені до стіни. З наближенням Потурнака і його друзів четверо стали на воротях, а п’ятий вийшов назустріч.

— Хто ви, панове, й звідки? — запитав він.

На худорлявому обличчі вартового вгадувалась насторога. Це був загартований вояк; лице його потворив ще свіжий шрам, що тягся від скроні до підборіддя.

— Бекетові ми, — відказав Потурнак. — З Інгульця.

— Неблизький світ, — мовив вартовий. — А тільки бекетові звідти мали прибути учора ввечері, а не сьогодні. І троє, а не четверо.

Хтозна, як довго затяглася б перевірка, якби з брами не вийшов літній чоловік, так само озброєний і одягнений, як і молодики.

— Никифоре, пропусти їх. Це наші, — сказав він.Коли вершники поминули ворота, літній підкликав Потурнака, і вони про щось довго балакали.

— Новобранці, — пояснив Петро, повернувшись до своїх. — Але вишкіл пройшли у війську Наливайка.

Від брами дорога вела на великий майдан, посеред якого міддю поблискували на сонці дві півсфери тулумбасів і було вкопано стовпа. Майдан оточували будинки під очеретяними стріхами, поміж якими стояла невелика церква. Біля одного з них чаділо горно, і двоє оголених по пояс дужанів махали кувалдами. Лязгання металу було таке сильне, що прибулі чули його ще в лісі, за межами фортеці. Неподалік від ковальні стояв віз, і з нього знімали міхи з селітрою.З протилежного боку майдану біліли довгі мазанки — курені. До одного з них попрямували дозорці.

Замість завзятих при зброї козаків, які походжали б з люльками в зубах, Сава побачив обідраних, напівголих людей з цегельно-червоними від засмаги тілами. Дехто з них розвішував поміж деревами в’ялитись рибу, дехто крив очеретом стріху. Табір скидався б на селище, якби поміж чоловіків можна було помітити хоча б одну жінку чи дитину. "Хіба це і є те осине гніздо, якого остерігаються і польський король, і кримський хан, і навіть сам султан турецький?" — дивувався Сава, спостерігаючи, як дебелий чолов’яга вправно білить стіни куреня, над дверима якого свіжою фарбою поблискував напис латиною: "Без науки життя схоже на смерть". Завваживши, що Савину увагу привернули літери, В’юн пояснив:

— То школа.

— А чому тут усе нове? — поцікавився Сава. — Начебто все це недавно побудували. Ну, і фортеця, і хати...

— Бо таки недавно, — озвався Потурнак. — Якийсь рік-півтора всьому цьому.

Тільки-но спішилися дозорні біля одного з куренів, як з’явився хлопчина років тринадцяти і покликав Потурнака до гетьмана. Посильний з захватом дивився, як Гарбуз розстеляв на траві вовчі шкури.

— Що, джуро, гарні хутра? — усміхнувся Петро. — Хочеш, ми тобі з нього кожуха справимо? Хай тільки кушнір вичинить.

Хлопець покивав головою. Але його, либонь, не хутро цікавило, а те, що це були великі вовчі шкури і ще зовсім свіжі.

Хата гетьмана відрізнялась від козацьких куренів тим, що була не довга, а квадратна і вікна мала більші. На ганку стояв високий чоловік у козацькому вбранні без зброї: чоботах, шароварах, льняній сорочці, пов’язаній під шиєю шнурком з двома китичками.

Потурнак і Сава вклонились йому, побажали доброго здоров’я.

— Доброго дня, панове, — відказав чоловік, затримавши на мить погляд на новакові. В сірих його очах вгадувалося очікування. — Щось сталося?

— Нічого такого, пане-батьку, — відказав Потурнак.

— А чого затрималися?

— Вовки... На півдорозі звідси, у вибалку, ціле кубло... Ще трохи — й загнали б В’юнового скакуна. Обійшлося ... Але коневі треба було дати оговтатись.

— Вони мають вовчі шкури, пане гетьмане, — мовив джура з захватом. — Величезні!

— Справді? Такі вже й великі? — мовив поблажливо зверхник.

— Не тільки вовчі, — зауважив Потурнак. — У нас є і тарпаняча шкура. Вполювали коника. М’яса привезли.

— А це кого ви вполювали? — поцікавився гетьман, кивнувши на новака.

— Він сам до нас прибився, — відказав з усміхом Потурнак. — З полону татарського втік.

Кошовий спохмурнів, подивився на Саву. Його уважного погляду не уникли ні сліди на зап’ястях, ні босі порепані ноги, що їх тільки до колін прикривали обшмульгані штани.

— Хто ти будеш, чоловіче? — запитав суворо.

— Я єсмь Сава Карпенко, київський спудей, — відказав Сава і відчув себе раптом змалілим під суворим поглядом козацького отамана.

— То із скубеїв, кажеш? — пом’якшав гетьман. — Нам потрібні освічені люди. Допомагатимеш дякові в школі, бо той пройдисвіт якщо не пиячить, то зникає невідь-куди.

— Дозволь, пане-отамане, взяти його до нашого куреня, — сказав Потурнак.

— Беріть, та навчіть шаблю тримати.

— Та він такий, що й сам цьому ремеслу може навчити, — усміхнувся Петро.

— Он воно як… — схвально мовив гетьман. І звернувся до новака: — Під яким ім’ям житимеш?Сава подивився на зверхника здивовано.

— Приблудою його нарекли, — мовив за нього Потурнак. — Він приблудився до нас.

— Приблуда — то й Приблуда, — сказав гетьман.

— …Чи ти й справді із спудеїв-курохватів чи, може, з ляхів чи злодіїв, тут нікого це не обходить, — сказав Петро, коли вони перетинали майдан, прямуючи до свого куреня. — Аби ти поважав наші звичаї, розмовляв нашою мовою та старшину шанував. І не дай Боже товариша зрадити. Бо тут у нас вважається за гріх зрадити навіть дідька, якщо він потрапив козакові в приятелі.

ТАЄМНИЙ ПОСЛАНЕЦЬ

Чорнобородий візник, переступивши поріг, на мить зупинився в нерішучості, причиною якої була невідповідність більш ніж скромного зовнішнього вигляду отаманського куреня його внутрішній розкоші. На барвистих персидських килимах у піхвах, інкрустованих дорогоцінними каменями, висіли дамаські шаблі, стилети з золотими та срібними руків’ями, пістолі й рушниці, змайстровані кращими зброярами Сходу. В глибині приміщення, у кріслі, що нагадувало трон, сидів кремезної статури чоловік. Довгообразе обличчя з м’яким виразом і великі сірі очі виказували помірковану і водночас вольову вдачу. По праву руку від нього щось писав за столом худорлявий, значно старший за віком козак з сивим оселедцем і такими ж сивими вусами. Господар, завваживши нерішучість гостя, всміхнувся.

— Заходь, Телемаху, — озвався він грецькою мовою, підводячись назустріч. — Давно очікую на тебе.

— Шлях був довгий і важкий, — відказав бородань також грецькою.

— Всюди нишпорять люди Вишневецького, виловлюють повстанців.

Гість розгорнув замотаний у полотно згорток, який приніс із собою. То виявилась Біблія в брунатному шкіряномі окладі з бронзовими защіпками.

— Подарунок від князя Костянтина, — сказав чорнобородий, кладучи книгу на стіл.

Чоловіки щиросердо обнялись. Гість був трохи старший і на півголови нижчий. Сіра міщанська свита і бриль укупі з чорною бородою і блискучими, також чорними очима робили його схожим на розбійника.

— Один раз уже думав — кінець нам. Не допомогла й грамота князя Острозького про те, що я грецький купець і торгую сіллю. Якби не підскочив родич Вишневецького з ватагою, убили б і мене, й моїх людей. Подарував йому за те куль солі. Як згадаю, що такий самий шлях треба буде назад долати...

— Можеш тут осісти, Телемаху, — запропонував гетьман.

— Ні. Його милість князь очікуватиме... Не так на мене, як на звістку від тебе.

— А що я можу йому переказати, крім подяки та грошей за селітру?

— Грошей не треба. Селітра — подарунок. З неї багато можна пороху наробити. І якщо те, про що я оповім, тебе зацікавить, то невдовзі порох стане в пригоді.

— Постривай, Телемаху. Тебе і твоїх людей нагодували?

— Нагодували, — відказав гість вдоволено. — Ще й чарку налили. І, знаєш, ніхто ні про що не розпитував. Показали, де розвантажити, потім повели до якогось куреня, запросили до столу... Смачно у вас годують, краще, ніж на княжому дворі... Але про справи. Як стало відомо його милості князю Костянтину, над православною церквою біда нависла. Така велика, що загрожує самому її існуванню. Знайшлися єпископи, які мають намір укласти унію з Римом і визнати зверхність папи.

— Це що, покатоличення? — запитав господар, знову сідаючи і показуючи гостеві на крісло поряд.

— Виходить, що так. При тому, кажуть, зберігаються православні обряди та літургія, а також право священиків брати шлюб.

Гетьман якийсь час не озивався. По його довговидому обличчі не можна було вгадати настрою.

— І хто ж вони — ті відступники? — поцікавився, не підводячи очей.

— Перший все це розпочав Балабан — єпископ львівський. Свій намір він виношує ще від дня перебування у Львові антіохійського патріарха Йоакима, який дуже круто тоді повівся з чільними людьми православної церкви.

"Після 16 січня 1586 року антіохійський патріарх Йоаким видав привілей, писаний по-арабськи. У ньому говориться, що, прибувши до Львова, патріарх довідався про священиків, які мають наложниць або жонаті вдруге після овдовіння. В неділю 16 січня він в присутності єпископа Гедеона, "архонтів" (старшин) і всього народу проповідував про відлучення від церкви усіх таких священиків, а також єпископів, які дозволятимуть їм залишатися при своєму сані, і мирян, які користуватимуться послугами таких двоєженців".*

— Авжеж, круто, — зауважив господар. — Бо де то бачено на Русі, щоб священик не мав права одружитись? Але навіщо їм Рим?

— Гедеон Балабан каже, що, визнавши зверхність папи, наші люди зрівняються в правах з поляками. Ти ж знаєш — почалися утиски православних. Польща прагне приєднати до своєї корони не тільки землі та людей, а й душі їхні... Яка наївність! Не стане релігійної відмінності, вигадають іншу. Поневолений мусить бути або знищений, або виселений, або асимільований. На жаль, цього не розуміє навіть знать. Покатоличились деякі княжі роди з родоводами довшими і знатнішими, ніж у короля польського.

— А хто ще, крім Балабана? — поцікавився гетьман.

— Чи не найактивніший з них Іпатій Потій з Володимира, до речі, колишній кальвініст. Ну, ще Кирило Терлецький з Луцька, Дионисій Збируйський з Холма та Леонтій Пелчицький з Турового.

— А що, православній громаді бракує засобів, аби протидіяти зрадникам?

— Якщо знищити віровідступників, то не стане наслідку. Причина ж залишиться. Мудрість у тому, щоб змусити польську верхівку відмовитись від своїх зазіхань. Але всередині Речі Посполитої такої сили вже немає. А князь Костянтин і ті, хто його підтримують, в меншості. Отож треба створити такі обставини, аби Польща відмовилася від своїх намірів або ж щоб їй стало не до того.

Кошовий нарешті підвів очі й подивився на гостя очікувально. І оскільки той не озивався, то мовив:

— Вочевидь, йдеться про зовнішні обставини?

— Саме так, — відказав грек. — Найсильніший противник, якого Польща остерігається, — це Порта.

Козацький зверхник нарешті звернувся до чоловіка за столом, котрий, відклавши перо, вслухався в незрозумілу мову.

— Пиши, писарю, — сказав українською. — Був посланець від його милості князя Острозького — грек Телемах; селітру привіз, Біблію, в Острозі надруковану, подарував, про унію оповідав.Під шкряботіння гусячого пера об пергамент господар поцікавився знову грецькою:

— Академія працює?

— Авжеж. Було вже сім випусків після твого.

— І куди вони йдуть — ті люди?

— Та в православні парафії... В риториці та діалектиці не мають собі рівних. До речі, вони добре знають грецьку, латину та давньоєврейську. Найобдарованіші з них уже змінили декого з моїх земляків, які повернулися до себе на батьківщину. Його милість князь Острозький заснував школи в Туровому й Володимирі, і там також викладають випускники Острозької академії.

Кошовий клацнув двома бронзовими защіпками і відкрив Біблію. Погортав; його ніздрі ворухнулись, вловлюючи запах пергаменту. Тоді закрив і, поклавши руку на книгу, сказав:

— Зроблю все, що зможу. — Мить повагавшись, додав: — І навіть те, чого не зможу.

Він підвівся і підійшов до великої кованої скрині в кутку, де стояли прапор, корогва та бунчук, підняв віко і витяг хреста з чорного дерева на масивному золотому ланцюгу.

— Це тобі, Телемаху, на згадку про наші молоді літа і про науку, якої ми один в одного навчались.

— Хай Бог тебе береже, Богдане!

— А це, — гетьман зняв пістоль, що висів на килимі, — передай його милості князю Костянтину.

Грек нерішуче взяв зброю і, мружачись, став роздивлятись арабську в’язь, висічену на дулі.

— "Аллах, борони падишаха", — переклав він. — З такою річчю небезпечно їхати. Руків’я виготовлене з електра. — Помітивши на обличчі гетьмана збентеження, пояснив: — Ну, зі сплаву золота й срібла. А цим двом великим смарагдам і ціни немає.

— Отож будь обережніший у дорозі, — всміхнувся господар. — Знаєш-бо, яку коштовність везеш.

Коли грек вийшов, гетьман сказав:

— Запиши, писарю: пістоль з двома смарагдами на руків’ї подаровано його милості князю Костянтину Острозькому через посланця княжого грека Телемаха. Самому ж Телемахові подаровано хреста чорного дерева з золотим ланцюжком до нього....

Сутеніло. Вогник лампади під образом Богородиці коливався від рівного дихання гетьмана.

"Пресвятая Діво Маріє, напоум мене, раба твого, чому нарід мій росте немов трава, не маючи ні своїх володарів духу, ні державців? Чи жорстокістю він нагрішив, чи язицтвом у минулому? І скільки ще поколінь бути йому пасовиськом для чужинців? То орда забреде, все витолочить, десятки тисяч у неволю погонить, то магнати польські з

нього соки чавлять, а тепер уже й на душу напосіли. Доки над нами буде бусурманський зашморг витись і хижий білий орел кружляти? Чому так важко на ноги спинатись? Часу ж бо, часу скільки минуло після монгольського нашестя! Пресвятая Богоридице, давши нам бунтівний дух непокори і волелюбства, ти позбавила нас єдності й жертовності; ти не дала князям нашим руським гонору і прагнення власного державотворення, а відтак прирекла на безвладдя і безкордоння. Пробач, мені грішному, Мати Божа, що не бачу я відмінності між грецькою і римською вірами, а бачу тільки двох намісників Бога на землі: антіохійського й римського. Чи такий це вже гріх перейти від одного Божого пастиря до іншого? Побратим мій і вчитель Телемах — провідник грецької церкви — помітив у цьому відступництво. Відступництво від чого: від Бога чи від віри? Та ні ж бо. Зрада була колись, дуже давно, коли зрадили наших слав’янських ідолів — Ярила, Перуна, Дажбога, Сварога... Хай Господь милує! Що це я таке думаю!? Найбільшою зрадою, найбільшим відступництвом, яке тільки може бути, — це зрада свого племені, відступництво від роду свого. — гетьман став на коліна, перехрестився і, підвівши очі до образа, прошепотів: — Не дай мені схибити, Мати Божа!"

У вікно заповзав присмерк, а за ним гомін військового стану; десь голосно балакали, з протилежного боку майдану долинали тихе бренькання кобзи і спів.Двері заступила невисока постать.

— Пане, вечеряти кличуть, — почувся голос джури.Гетьман ще раз перехрестився, підвівся з колін.

— Скажи, синку, нехай без мене... Я — пізніше.

"Ти утримала мене, Мати Божа, від хибного кроку, коли торік прибули сюди посли германського імператора Рудольфа Другого, папи Григорія Тринадцятого та московського князя Федора Івановича. Я не став проливати козацьку кров за чужинців, хоч мені і підкуп великий давали. Сказав, що коней мало. Татари справді перед тим Томаківське укріплення зруйнували, більш як дві тисячі коней захопили. А на турка в

Молдавію тільки кінним можна йти. Посли наполягали. Кому дороге чуже життя? Еріх фон Лясота навіть прапор Рудольфів подарував і прохав виступити під ним. А дон Олександр Капулео — папський посланець — прохав, аби козаки з'єдналися з військом господаря Молдавії, який буцімто погодився виступити з ними вкупі на турка. Вже тоді Капулео казав про симпатії українців до римської церкви... Якби я піддався на умовляння послів, не було б тепер укріплення в Базавлуці — нікому його було б звести. Тоді це був загублений у плавнях острів, тепер фортеця, споруджена за всіма правилами фортифікації; тоді послів поселили в очеретяні курені, криті кінськими шкурами; тепер тут зведені будинки, школа, церква. Та найголовнішим є військова скарбниця, де виготовляють порох, відливають кулі, лагодять вогнепальну зброю, будують козацькі судна. Дозірні, виставлені на відстані денного переходу, негайно сповістять про наближення неприятеля".

Він, Богдан Микошинський, молодий офіцер короля польського, колись давно, прибувши на Запороги, мав завдання згуртувати тутешній люд на оборону кордонів Речі Посполитої. Але тямущі люди скоро помітили, що військовий посланець гуртує не слухняне знаряддя короля, а лицарський орден. Він, руський шляхтич православної віри, родовід якого простежувався аж до чотирнадцятого коліна і коріння якого галузилося не тільки по Київщині та Поділлі, а й до Литви проросло, вважав владу польського короля тимчасовим непорозумінням, а справжнім законним монархом України визнавав династію князів Острозьких. Якби король довідався про зв'язки князя Костянтина з низовим козацтвом, це мало б важкі наслідки для княжої родини. Адже Запоріжжя допомагало повстанцям Косинського й Наливайка, які громили маєтки польської і пропольської шляхти.

Отож про приїзд посланця від князя знали тільки він, писар та осавул. Про справжню ж мету приїзду було відомо лише йому. На Січі мав бути королівський вивідник, і через це Телемахові було приділено не більше уваги, ніж звичайному гендляреві.

Наступного дня грек з його двома охоронцями відбув, не відвідавши на прощання куреня козацького зверхника. Але їм услід Микошинський вислав сотню добре озброєних, з харчами на два тижні козаків. Сотникові наказав рухатись за посланцем князя назирці аж до Чигирина. А там, переконавшись, що грекові вже ніщо не загрожує, розділитись по п’ятеро та майнути по хуторах і зимівниках, де мешкали сімейні воїни-запорожці, і переказати наказ гетьмана прибути разом з помічниками — колишніми соратниками, на Базавлук в останню декаду вересня. Це були люди при вогнепальній зброї, мали добрих коней, а головне — вишкіл військовиків-професіоналів. На деяких хуторах їх налічувалося по півсотні.

ВІЩУН-ХАРАКТЕРНИК

"Південно-західніше від Базавлука русло Дніпра різко розширялося. В цьому місці було безліч великих і малих островів. Останні здебільшого вкриті густими заростями очерету. Численні звивисті проходи між ними являли собою справжній лабіринт, небезпечний для будь-якого неприятеля. Тут, у потаємних місцях, ворога підстерігали гармати, тут же сновигали на човнах козацькі дозори. Весь цей комплекс островів разом із зведеними на них укріпленнями називався Військовою Скарбницею".*

Неподалік від берега погойдувалися на хвилях з десятка два чайок; на глибоководді стояли галера на дванадцять пар весел, три турецькі сандали і каравела, на якій вчилася управляти вітрилами команда козаків. Людно й гомінко було на березі; мигтіла блискавкою пилка: двоє оголених по пас дужанів розпилювали вздовж стовбур велетенської липи, а ще двоє, один з яких був Гарбуз, потягували люльки, очікуючи своєї черги пиляти. Неподалік від півстовбура липи з видовбаною серцевиною підбивали з обох боків зігнуті дубові дошки.

Сава з В’юном і Потурнаком конопатили вже готовий човен, який стояв біля самої води на стапелі. Пахло свіжою деревиною і конопляним луб’ям.

— А що, Приблудо, човен конопатити легше, ніж латину зубрити? — озвався В’юн з усміхом.

Сава не відповів. Перегодом сказав, звертаючись до Петра:

— Великий морський похід готується. Інакше нащо така кількіть чайок?

— Авжеж, — відказав Петро. — А от тільки куди: на Очаків, у Крим? Гетьман намірами не ділиться. Все підготує, а тоді вже коло скликає... Немало люду в похід вирушить — тисячі зо дві-три.

— З чого ти взяв, що аж стільки? — поцікавився В’юн.

— Прикинь: в один дуб сідає шістдесят-сімдесят чоловік. Богдан наказав виготовити сорок дубів...

Сонце вже пекло нещадно, коли тричі бемкнув дзвін, сповіщаючи про початок обідньої пори. Враз стихло дзижчання пилки, постукування молотків, урвалися команди, що долинали з каравели. В затінку під деревами кухарі наливали страви в невеликі коритця на п’ятеро-шестеро людей.

По обіді Сава лежав під вербою; запах береговини був такий самий, як і на батьківському хуторі. Він пригадав хату, що стояла на березі, неподалік від того місця, де мальовнича Оріль впадає в Дніпро. З вікон виднілися очерети й верболози. То край, де селилися колишні січовики для тихого життя. Було поміж них чимало старих воїнів, котрі, втративши силу й спритність, доживали віку серед жаб’ячого кумкання, шепотіння осокорів та споминів. З дитинства наслухався Сава про козацькі подвиги, важку турецьку неволю, і линула його дитяча душа на Запороги, в товариство, де в пошані були відвага й любов до свободи. Кілька разів тікав він з батьківського дому, та щораз його ловили.

Батько тільки всміхався в пишні чорні вуса, коли мати бідкалася навколо замурзаного, покусаного комашвою хлопчика.

— З нього вийде путній козарлюга, — казали батькові друзі, спостерігаючи, як вправно плавав і пірнав Сава.

— Коли не втопиться або не скрутить собі в’язи, — додавав батько.

Минали роки, і батько, замість того, щоб відіслати сина на Запороги, спровадив до свого брата в Київ. Вісім років бородаті дидаскали набивали Савину голову різними премудрощами. Був він добрячим тімахою-спудеєм, аж поки одного разу, приїхавши до батька на вакації, не зустрів Меланію. Спочатку не помічав у стрункій юнці, яка нарівні з ним полювала качок у плавнях та гасала на конях, особи іншої статі. І тільки в Києві, сидячи довгими зимовими вечорами над книжками, раз по раз згадував чорні хвилі її волосся, лукаво примружені очі. А потім уже не міг діждатися літа, щоб хутчіше податись додому.

Доля... На стежці до щастя вона зустріла його путами неволі.

На мить Сава відчув, що його спогадам ніби щось заважає. Він підвів голову і побачив прямо перед собою чорні очі Потурнака.

— Тебе, Приблудо, наче як зурочено, — мовив Петро. — Час би вже й оговтатись. Оті всі, — він обвів поглядом довкіл, — побували якщо не в дідька в зубах, то десь дуже близько. А, бач, радіють життю.В голосі Потурнака було щось добре, і від того Саві ще більше замлоїло на душі.

— Тра показатись характерникові. Хай зніме вроки, — вів своєї Петро.

— Не допоможе, — відказав Сава. — Та й гріх звертатися до чаклуна.

— Може, й гріх, але невеликий, — усміхнувся поблажливо Потурнак.

— До того ж не вірю я в це.

— Даремно. Оникій-характерник ще жодного разу не помилився. Якби були прислухалися до нього, менше лиха скуштували б.

— То він що, не тільки вроки знімає, а й віщує?

— Авжеж. Кулага-отаман, не послухавши його, сам згинув і з собою на той світ сорок братчиків прихопив. Правда, переполоху великого накоїв у Невір-царстві .

— Це могла бути випадковість, — зауважив Сава. — У військовому поході хтось обов’язково гине.

— Хтось — так. Але коли заздалегідь відомо, хто саме і о якій порі... Вони на чайках підпливли вночі до Гезлева ... Невільників позвільняли, товари, які були кращі в крамницях, позабирали, в полон чимало турок-негоціантів захопили. Та вже в гавані зіткнулися з калгою Фети-Гераєм. Там і віддав Богові душу отаман Кулага. Сталося це вдосвіта, як і віщував Оникій.

Оникій-характерник сидів під дубом. Сава, котрий сподівався побачити старезного діда, вельми здивувався. Був то чоловік такого ж віку, як і Потурнак. Вже за півсоті кроків від нього Саві стало якось незатишно, та коли вони привітались, невидимий опір раптом зник. На нього дивилися очі, в глибині яких причаїлося співчуття.

— Не наврочено, не наврочено, — сказав Оникій, ніби продовжував щойно перервану розмову. — Журба тебе обсіла. Та ти не побивайся так, синку. Батьки твої живі-здорові, а от з іншого боку погано. Не знаю чому, але погано.

Оникій сидів на траві, підібгавши по-східному ноги. На ньому були тільки полотняні шаровари. Обличчя й голова поблискували від

недавнього гоління. Пелехаті брови — єдина рослинність на лиці — стирчали двома кущами колючок. На мить Саві здалося, що цього чоловіка він уже десь бачив, до того ж зовсім недавно.

— Не бачив ти мене, синку. То з батьком твоїм ми зналися. Адже ти син Карпа?

Хвиля страху накотилася на Саву. Але якби він кинувся втікати, то ноги не понесли б, бо здерев’яніли. Із заціпеніння вивело голосне "крря-я!" десь у верховітті.

Помітивши, як здригнувся молодий чоловік, Оникій сказав:

— Не бійся. То мудрий птах, хоч і зажив лихої слави. — Він підніс руку, покликав: — Ходи-но до мене, мій метелику.

З крони дуба впало щось велике, чорне. Сава відчув омах крил і побачив, як у руку Оникія вчепилися кігті крука. Птах потупцював по витягнутій руці, немов по гілці, і вмостився на плечі. Тоді повів жовтим оком на Потурнака, потім на Саву. Його увагу привернув срібний хрестик на шиї.

— Сховай, синку, хрестика, бо Стефан змалку полюбляє всілякі блискучі предмети, в того злотого поцупить, в того гудзика...

У Сави з’явилося відчуття гріховності, ніби він дуже завинив перед Богом.

— Не чортівня це, — посміхнувся Оникій, чим ще більше здивував Саву, бо саме так той і подумав. — Я підібрав Стефана пташеням. Ми з ним і від інквізиції разом утікали, і прокльони православної братії зносимо. Га, Стефане? — звернувся до птаха, та раптом змінився в обличчі й ніби аж посірів. — Не знаю, не знаю, де вона! — закричав. — Не бачу! Слід чорний — горе її бачу, самої ж не бачу!

— Оникію. — озвався несміливо Потурнак, — зроби, щоб він уві сні не кричав.

— Ідіть геть! — гарикнув характерник раптом зчужілим голосом.

Щось лихе визирнуло з-під колючок-брів. Здавалося, ворожа людській природі сутність непомітно заволоділа плоттю доброго чоловіка.

Сава відчув, як Потурнак узяв його за руку, і вони позадкували від Оникія і чорного птаха, що, здавалося, був частиною його грішної душі.

— То вже не Оникій, — чомусь пошепки сказав Потурнак. — Можна й інквізицію зрозуміти, котра за ним полює по всій Україні. — Коли вже відійшли подалі, він знову озвався: — За місяць до того, як Орда Томаківську Січ зруйнувала, бекетові, котрі з дозору повернулися, клялися всіма святими, що бачили в степу віддалік їхньої фігури Оникія. Він прошкував до них зі своїм Стефаном на плечі; довго й повільно йшов. І коли хлопці, не витримавши, пішли йому назустріч, він зник — разом з птахом. У траві, де він ступав, слідів не бачили. А того дня, як з’ясувалося, характерник сидів під таким самим дубом і птах був при ньому. До речі, цей дивний чоловік ні під яке інше дерево не сяде. Це тоді Оникій радив гетьману не йти на Київ. Але те, що вирішується на колі, вже не відміняється. І більша частина війська вирушила, аби поквитатися з київським воєводою.

— Я пам’ятаю ту облогу Києва, — зауважив Сава. — Був у місті.

— От-от... Коли вони оточили Київ, татари й напали на Січ. Правда, з настанням темряви ті, що залишилися там, на Січі, встигли втекти на човнах і врятувалися. А от сам городок було вщент зруйновано. Багато худоби, коней захопили кримці. До того випадку до Оникія ставилися в кращому випадку терпимо, а хто й вороже. А вже потому він став поважний козак. Рани йому довіряють, вроки знімати, зуби замовляти.

Тієї ночі Сава вперше не схоплювався і не кричав уві сні. Йому здавалося, що він спить не на грубо збитому ліжку, а на павутинні, яке дрібно-дрібно коливається. Картини полону, котрі переслідували його щоночі, не минали, але тепер він роздвоївся на того, хто втікав, і того, хто спостерігав збоку. Сава бачив себе на дні річки з очеретиною в роті, спостерігав, як гасали берегом вершники, шукаючи втікача; чув, як кримці окриками й лайками піднімали зі сну і в’язали по кільканадцятеро бранців; бачив, як у передсвітанковій імлі віддалявся великий натовп, оточений людьми на низьких гривастих конях. Він уже був більше спостерігачем, аніж учасником подій.

Вранці, коли Приблуда з товаришами ішов на роботу у Військову Скарбницю, його покликав Оникій, котрий, мабуть, і ночував під дубом:

— Саво, Карпів сину, підійди-но.

Луною відгукнувся на голос свого господаря крук у верховітті. Сава внутрішньо стисся, приготувавшись побачити знову лиховісну сутність в очах Оникія, та натомість відчув на собі доброзичливий погляд.

— Жива вона, синку, жива, — мовив характерник. — Велике лихо йде слідом за нею, але поки не наближається. Там вона, — показав рукою кудись на південь.

— Хай Бог милує тебе, Оникію, — сказав Сава.

Кругле, вже трохи обросле щетиною обличчя характерника заясніло поблажливою усмішкою. Мовляв, "нехай собі милує...".

За кілька днів прибув загін козаків з Приорілля, і Сава довідався, що татари обійшли їхній край стороною. Він підійшов до Оникія, щоб подякувати за правдиві слова.

— Немає за віщо, — сказав характерник. — Мені неважко побачити знайому людину. А Карпо, батько твій, не просто знайомий... Коли по мене прийшли пси господні , він був першим, хто нагадав про звичай, якого доти тут ніхто не порушував, — не видавати навіть убивць. Сам отаман тоді спасував, адже ті привезли грамоту від головного інквізитора Речі Посполитої, слово якого було законом навіть для короля. На мене очікували жахливі тортури й вогнище. А батько твій сказав десь так: запитайте, якщо він вашої — католицької — віри, забирайте його під три чорти. Якщо ж із православних, то тут вашої влади над ним немає. Ті, з поголеними маківками і стилетами під плащами, стали погрожувати, що приведуть ціле королівське військо, якщо не отримають те, за чим приїхали. І тоді їх просто повкидали в річку, і вони плавом добиралися до протилежного берега.

— Оникію, а що ти накоїв такого, що по тебе аж з таким високим наказом прибули?

— Нічого лихого, синку. Тільки й того, що навіщував смерть Стефану Баторію. Назвав день і час.

— Ти що, вгадав?

— Ні. Я ніколи не вгадую. Я знаю. — Але ж як можна довідатись про те, чого немає?

— Те, що вже було, є і буде, — воно є, — загадково мовив Оникій. — Його треба тільки вміти побачити... Отож десь за тиждень перед смертю короля я сказав ксьондзеві, що Стефан помре. Ксьондз тільки посміявся, а вже як стало відомо, коли помер король, оповів про моє пророцтво інквізиції. Треба сказати, вони косували на мене ще й до того. Але мої батьки були ревними католиками, і пси господні не займали їх. А вже коли пророцтво збулося... Коротше, я накивав з рідного міста Сокаля до Львова і переховувався якийсь час у православних родичів. Та інквізиція всюди має очі й вуха. — Оникій на мить затнувся, пошукав поглядом

крука, а тоді вів далі: — Ага, то вони мене там схопили й потягли в підземелля замку. Там людину приковують до стіни і вже тоді роблять з нею все, що хочуть. Катування починають опівночі, а мене схопили під вечір. Побили люто. Ось, бач, — характерник нахилив голову, показуючи довгий білий шрам на тімені. — Заюшений весь був; кинули на холодний камінь. І тоді скоїлося те, від чого я став зовсім іншою людиною. Ні, іншою істотою. Та ти не бійся, синку... Отож слухай. Після неймовірних страждань, а то мав бути тільки початок, щось перевернулося в мені: душа покинула тіло. Вона, немов людина, вибігла з хати, яку валяли. Ось тоді я й набув здатності бачити все, про що подумаю. Але спершу я побачив понівечене власне тіло, двох мордувальників у шкіряних фартухах, горно чи то комин, у якому попеліли головешки з попередньої ночі, чотири браслети на ланцюгах, вмурованих у стіну, до яких мене мали прив’язати за руки й за ноги, і смолоскип, що горів, потріскуючи. Один з мучителів копнув ногою моє тіло, а тоді нагнувся і, вхопивши за волосся, подивився на свою роботу. "Все, Мареку. Він уже в пеклі, — сказав колезі. — Гукай, нехай вивозять..." І моє тіло, прикрите рогожею, повезли на гарбі за місто, де був глибокий яр. Холоди вже настали, осінь кінчалась. Опівночі я очуняв. Вистачило сили, аби вибратися з яру, куди скидали всіляке падло... Вони чого мене розшукували? Бо коли прийшли вранці гробарі, щоб прикидати землею, то мого тіла не виявили. Як я вижив, одному Богові відомо.

— Оникію, щойно ти Бога згадав. А ти віруєш?

— Синку, я не вірую — я знаю, що це таке.

Саві весь час здавалося, що він спілкувався з двома людьми. Поки один оповідав, другий, невидимий, намагався проникнути в його свідомість. Несподівано характерник вигукнув:

— Я бачу її! Ну, твою... Досі вона була схована від мене чорним туманом страждань. А тепер бачу. — Він підвів очі, з яких спочатку бризнув безум, а потім вони взялися більмами; та по миті полуда розтанула, відкривши безодню не знаного доти світу. Але тільки на мить

зазирнув Сава в провалля Оникієвої душі. Йому стало страшно, бо він підгледів таке, чого не повинна знати людина. Почуття гріховності, вже один раз звідане при спілкуванні з цим чоловіком, ніби вибухнуло в ньому.

— Не переживай, синку. — Характерник так само несподівано змінився з лиця — воно стало лагідним. — Я не дідько і не його посланець. Я людина, котру Бог покарав за чиїсь гріхи, давши надто багато, — і таке буває. Думаю, нагрішили пращури. Жорстокі, кажуть, були...

— Оникію, де вона?

— О-о... Де-де? В чужому місті, на пагорбі. Стіни фортечні, море... Все!

Над головою Сава відчув якийсь рух: то знявся з гілки крук. Описавши довкіл них з Оникієм чорну петлю, він сів біля купки кісток.

— Що, мій горобчику, їстоньки захотів? — ніжно мовив характерник.

Це вже був знову нормальний чоловік. Підвівши на Саву ясні очі, він сказав:

— Синку, людина не тільки те, що ти бачиш. Це набагато більше...

МАПА НА СТАРОМУ ПЕРГАМЕНТІ

То була мапа на пергаменті, виготовлена щонайменше двісті років тому, на всю величину телячої шкури. В рамці з плюща й винограду, мальованій стійкою коричневою фарбою, було накреслено контури Трапезундської імперії, що на південному сході межувала з Грузією, на заході з Османським царством, а на півночі її омивали води Понту Евксинського. До володінь імперії належала і частина південного

узбережжя Криму. Класичний грецький орнамент по краях свідчив, що виготовив її еллінський картограф для володаря-елліна, мабуть, когось із династії Комнінів.

Богдан Микошинський уважно розглядав обриси країни, яка вже сто тридцять років як перестала існувати і тепер входила до складу Туреччини. Центральне місто її тепер називалося Трапзон. Як сповіщали втікачі з трапезундської неволі, греки, що там мешкали, пам’ятали ще свою державність.

— Так, це воно, — мовив гетьман замислено.

— Про що ти, Богдане? — озвався писар.

— Про Трапезунд. Він підвівся і підійшов до столу гетьмана.

— Немалий світ, — сказав. — Поки звістка про напад дійде до Стамбула і султан направить флот, щоб з нами поквитатись, ми вже будемо далеко. А небезпека — море. Осінньої пори воно штормить. Скількох братчиків недораховувалися після таких походів? А чого не Очаків? Не вдалося торік — пощастить тепер.

— Ні, там нас виглядають. А в Трапезунді сприятимуть корінні мешканці — греки.

Обличчя писаря спохмурніло. А потім він втратив цікавість до мапи. Взявся знову за перо і став ретельно виводити в січовому журналі, скільки й за що заплачено і що продано. Минуло чимало часу, коли він знову озвався:

— Ми прийдемо й підемо, а грекам яничари криваву різанину влаштують. До того ж якщо там переважають греки, то в кого здобич брати? Це ж православні!

Після писаревих слів невдоволення на обличчі гетьмана змінилося на заклопотаність.

— Зробимо так, — сказав він. — Подивись у реєстрі... — не в королівському, а в нашому, внутрішньому, — хто побував у тих краях. Послухаємо, що вони скажуть.

Чоловік, котрого джура привів у резиденцію гетьмана, був уже в літах. Тирса, яка пристала до його могутніх грудей, свідчила, що руки його щойно тримали теслярський інструмент.

— Михайле, — звернувся до нього гетьман, — ти, кажуть, побував у трапезундській неволі?

— Трапзон... — поправив чоловік. — Місто як місто.

— А господар у тебе хто був?

— Грек.

— Православний?

— Авжеж.

— А як ти втік? — Та мене визволили братчики отамана Кулаги.

— Щось не пригадую, щоб Кулага ходив на Анатолійське узбережжя, — зауважив гетьман.

— В Азові те було. Ми привезли на суденці мого господаря цитрини і під стінами фортеці на базарі торгували. Тоді ж Бог і привів наших, — чоловік перехрестився. — Їх було близько тисячі на чайках. Налетіли зненацька; турки ледь устигли замкнути браму.

— І Кулага з ними був? — поцікавився обережно господар.

— Та ні ж бо. Кулага загинув, кажуть, напередодні, у Гезлеві. Флотилія ж його після Гезлева пішла на Очаків, а тоді вже повернула на Азов. Саму фортецю не здобули, але гарматним димом її сильно обкурили.

— А з господарем твоїм що сталося?

— Та нічого. Я попрохав хлопців, аби не займали. Він-бо мене в церкву брав з собою. Але добро вигребли геть усе чисто...

— Матимеш нагоду з ним знову зустрітись, — сказав гетьман.

На повному обличчі чоловіка з’явилися однаково подив і прикрість.

— Похід на Трапезунд готую. Як ти на таке?

— Далеко дуже, пане Богдане, — сказав колишній невільник. — І небезпечно.

— Чому? Там що, галери військові?

— Та ні, суденця, в основному купецькі. Під час плавання тримаються неподалік від берега.

— Михайле, а як ти в полоні опинився? — поцікавився гетьман.

— На Волині те було. Татари наскочили, саме на Покрову. Боже, скільки люду забрали! Погнали сперше у Волощину, а тоді поділили бранців і кого куди... Мене — в Кафу, там і продали грекові з Трапзона.

— Кажуть, під час того наскоку сто тисяч наших полонили, — мовив гетьман. — Їм за це Ружний з козаками геть весь Перекоп винищив, але кримці шкоди більшої заподіяли. Поляки виправдовуються: безкоролів’я, мовляв, безкоролів’я було. Що то за держава, коли якийсь набрід кочівників може таку силу люду в полон захопити? — Кошовий хоч і говорив спокійно, але в голосі його вчувалися біль і образа.

Раптом він замовк, а тоді поцікавився:

— А ти, Михайле, якого роду?

— Селянського, — відказав той, опускаючи понуро очі.

— Ну, селянського, то й селянського, — поблажливо мовив козацький зверхник. — А глянь-но, — показав на мапу. — Знаєш, що це таке?

— Мапа.

— Атож, мапа, — підтвердив Микошинський. — Читати її вмієш? Отже, не вмієш... Тоді дивись: ось це — Чорне море, це його берег південний, а на ньому місто Трапезунд... Бач, по-грецькому написано. Тоді, коли мапу малювали, воно було столицею Трапезундського царства, яке на південному сході межувало з Грузією, а на заході з Туреччиною... — У Трапзоні живе чимало грузинів, — озвався чоловік.

— Авжеж. Колись їхні царі сприяли заснуванню цієї держави. Але мова не про те. Якщо ми висадимося в Трапезунді, чи підтримають нас люди? Ну, греки, грузини?Обличчя з вузенькими вусами на мить стало заклопотаним.

— Ні, не підтримають, — по миті вагань сказав колишній невільник. — Вони хоч і не люблять яничарів, але живуть так само, як і турки. Навіть одягаються по-турецькому. Тільки й того, що османи носять білі

чалми, а греки — зелені, мусульмани ходять до мечеті, греки та грузини — до церкви. Втім, багато з них потурчились.

Писар, який досі був німим свідком розмови, поцікавився:

— Михайле, ти сказав, що ходив з греком аж в Азов. А куди ви з ним ще ходили?

— Ну, в Самсуні були. Олію оливкову і вовну брали.

— А ще куди? — знову писар.

— В Сіноп... Там ми купували килими, шовк, прикраси. Багате місто. Там купити можна все, що є у світі. Грек казав, що в Сінопі мешкають найзаможніші люди Туреччини.Кошовий тим часом розглядав обриси Трапезундської імперії та її сусідів.

— Самсун тут є, — мовив він. — Гавань... Сінопа, на жаль, немає.Нарешті Микошинський облишив мапу і витяг з шафи карафу і три глиняних келихи.

— Дякую тобі, Михайле, за оповідь. Давай потроху медовухи і забудьмо про цю розмову.Чоловік подивився здивовано, узяв келих.

— У нас так повелося, — пояснив писар. — Про все, що тут мовиться, — ніде нічичирк.Коли кряжиста постать зникла за дверима, писар обтер довгі сиві вуса і знову сів до журналу.

— Вирішувати тобі, Богдане, — подав він голос. — Ти ж бо гетьман. Але нагадую, що спорудження Базавлуцького укріплення спустошило нашу скарбницю. Якщо важити життям братчиків, то тільки заради чогось.

— Є справи важливіші, аніж твоя скарбниця, — пробурчав гетьман, згортаючи мапу. — А поглянь-но в списки — хто був у Сінопі?

Невидимий дозір у плавнях попередив, що група з півсотні озброєних людей вище поромної переправи вплав перебралася на острів і вже наближається до укріплення.

Хорунжий Воронюк, вершники якого очікували на непроханих гостей за кріпосними стінами, скоро уздрів ватагу, що вийшла з лісу. Люди були обідрані, але при зброї і без страху простували під жерлами гармат. Худих і змучених, їх поєднувало крайнє виснаження і вираз затятості на лицях. Здавалося, це поверталися до свого табору вояки, але Воронюк, який жив у Базавлуці від дня його закладин, не впізнав з-поміж них жодного. Він відділився від дюжини охоронців, що стояли на брамі, і пішов назустріч прибульцям. Завважив подумки, що, попри обідрані шати, ті мали дорогу зброю — шаблі, переважно криві турецькі, по пістолю за широкими поясами; в декого з-за спини стриміло дуло мушкета або сагайдак зі стрілами.

Хорунжий підвів руку, і група зупинилася кроків за десять від нього.

— Хто ви будете, панове? — поцікавився він.

— Ми й самі не знаємо, хто ми, — озвався один з юрби. — Ватага розбійників, військові найманці чи козаки. — Голос того, хто говорив, був спокійний, але в ньому вчувалася прикрість.

— І все ж? — наполягав хорунжий.

— Довго пояснювати, пане-брате, — знову той самий голос. — За православним звичаєм спершу нагодують, а тоді вже розпитують.

— Нагодуємо і спати покладемо, але спершу покладіть зброю.

По цих словах хорунжого обличчя прибульців спохмурніли; дехто опустив руку на ефес шаблі, дехто мацнув пістоль.

— Робіть те, що він каже, — сказав той самий голос.

Воронюк, якому, здавалося, відповідала вся ватага, нарешті побачив того — одного. Він був такого ж високого зросту, як і решта, мав густу щетину, яка, проте, не ховала свіжого шраму на обличчі. Тим часом прибульці складали зброю.

— Наливайкові ми люди, — сказав чоловік зі шрамом. Обвівши поглядом ватагу, додав: — Поранені. П’ятьох поховали дорогою.

— А сам Наливайко де? — поцікавився хорунжий.

— В Угорщину подався, на допомогу германському ерцгерцогу Максиміліану. Турка воювати.

Багато хто з прибулих мали на тілі просяклі кров’ю пов’язки. З усього було видно, що ці люди довго поневірялись, поки дістались Базавлука. Тільки один не мав ні каліцтва, ні поранення, хоча теж був виснажений. Хорунжий звернув на нього увагу, бо лише він не мав зброї і одяг на ньому був не такий, як у решти. Завваживши, що старшина затримав на ньому погляд, чоловік зі шрамом сказав:

— Посланець до Богдана Микошинського.

— Від кого? — поцікавився Воронюк. — Він сам скаже гетьману.

Одного погляду досить було Микошинському, щоб зрозуміти, що той, хто перед ним стояв, не належав ні до козаків, ні до міщан, ні до селян. Не схожий він був і на польського шляхтича. Довгі ноги його обтягували короткі, до колін, штани; на кощавих плечах висіла сорочка з тонкого білого шовку, пов’язана під шиєю чорною стрічкою. В блакитних очах

вгадувалося очікування. Прибулець перевів погляд на хорунжого, а потім знову на гетьмана і сказав щось німецькою, з чого можна було зрозуміти тільки "Вольф Бредель" та "Рудольф".

— А по-нашому ти не зміг би? — поцікавився гетьман.

На довговидому обличчі з рубцюватим носом з’явилося бажання зрозуміти. Микошинський подумав про перекладача, і водночас у свідомості його спалахнула підозра. Хіба король германський відрядив би у таку далеку й небезпечну подорож людину, яка не знала бодай польської мови?

— Пане гетьмане, — озвався хорунжий, — то як бути з тими людьми? — Розподіли поміж куренями, накажи нагодувати, а потім кожного нехай огляне лікар. Не занесли б чуми...

Коли хорунжий вийшов, чоловік сів і почав розшнуровувати боти. Скинувши взуття, яке свідчило, що власникові його довелося долати тернища, болота й чорнозем, він витяг устілку і подав її господареві куреня. На зворотному боці шкіряної прокладки було написано:

"Богдане, якщо в чоловіка, який подасть тобі це, на правій лопатці родимка завбільшки з вишню, а на лівому передпліччі наскрізний шрам, то він той, за кого себе видає. Нечипір".

Навіть якби в записці не було імені автора, Микошинський впізнав би почерк свого посланця до Рудольфа Другого. Германець тим часом зняв сорочку, оголивши дистрофічний торс. На передпліччі лівої руки справді було знати слід від шпаги, а на правій лопатці червоніла родима пляма завбільшки з вишню.

Цього разу прибулець заговорив литовською; він довго і по-придворному вишукано запевняв гетьмана в повазі і найліпшому ставленні до нього монарха германського. Рудольф Другий, — казав він,

— знає про мужність, військову доблесть і відданість християнській вірі ватажка запорізького лицарства і тому дозволяє собі нагадати про обіцянку, дану Микошинським торік імператорові листовно і через його посла Еріха фон Лясоту. Виконання її якраз на часі. Так добре розпочатий наступ на турка через відсутність поляків тепер на грані зриву, бо укладання польськими воєначальниками миру з татарами — це по суті припинення війни з Туреччиною.

Микошинський знав, що поляки пішли на мир з татарами не через відступництво, а через те, що в самій Речі Посполитій панував безлад. Повстанське військо Наливайка громило маєтки шляхти; козаки Лободи, пообіцявши підтримку Замойському у війні з мусульманами в Молдавії, насправді зрадили і зайнялись грабіжництвом. А тим часом через Дніпро переправлялася і вже сунула Кучманським шляхом величезна кримська орда.

— Вся Європа піднялась на турка: Германія, Іспанія, Італія, Франція, Волощина, Трансільванія, Молдавія і тільки Річ Посполита... — оповідав посланець.

— Річ Посполита... — луною відгукнувся Микошинський. — Якби то була нормальна держава... Колись, коли укладали союз між Україною, Литвою та Польщею, зарікалися не займати віри, мови і звичаїв одне одного. А тепер кожен ляшок з-під Кракова вважає себе чи не поважнішою персоною за родовитого руського шляхтича.

Посланець Рудольфа Другого, який уже знову одягнув сорочку, раптом сполотнів, ясно-голубі очі його стали білими, він поточився і впав на килим.

— Цього ще тільки не вистачало, — пробурмотів Микошинський, схилившись над худим, обм’яклим тілом.

Він схопив глек з водою і хлюпнув германцеві в обличчя.

— Дорога була важка й голодна, — прошепотів той, отямившись.

— Пробач, не по-християнському вийшло. Зараз велю нагодувати. Відпочинеш, тоді й поговоримо.

— Пане гетьмане, — сказав посланець, звівшись на тремтячі ноги, — люди, котрі привели мене сюди, не знають, що я по-литовському...

— Гаразд, гаразд, не хвилюйся.

З ранку до вечора новоприбулі не виходили з церкви. Молились, сповідувались. Отець Павло після їхніх сповідей ходив похмурий, злостивився на всіх. А характерник Оникій, який не проминав нагоди зачепити Приблуду, сказав йому:

— Моляться. Сподіваються на прощення... А не знають, що ніщо не минає без відповіді — ні добро, ні зло. Вимоливши прощення для себе теперішнього — тільки відтягнуть час розплати. Нікуди від гріха подітися — впаде він не в цьому, так в іншому житті, якщо ж не на тебе, то на діток твоїх, онуків і правнуків... Цить, синку, цить. Знаю, про що хочеш запитати. То їхній гріх. І відповідати доведеться кожному за себе й за інших. Гріх-бо то цілого народу. Адже ти про ординців подумав? Релігії вигадали люди, а справедливість — Бог.

"Кря-я!" — почулось у верховітті.

— Атож, атож. І ти так вважаєш, мій любчику... — Оникій підвів очі, пошукав поглядом птаха. А коли опустив, то в них не залишилося вже й сліду лагідності. Це був погляд божевільного або сплячого, який спить з розплющеними очима. — Іди геть, Саво, Карпів сину! У місті на пагорбі вона, за товстими мурами. Море довкруж... Нічого більше не скажу! Не знаю.

Потурнак, який за кілька кроків очікував Саву і чув слова Оникія, на мить змінився на обличчі; в чорних зіницях його промайнув подив, а потім почуття, схоже на ностальгію.

Дошки на обшивці чайки були так щільно припасовані, що тільки деінде доводилося шпарувати. Працювали мовчки; лише В’юн іноді кидав шпильки з приводу коротеньких штанців, що теліпалися на стегнах у Гарбуза, котрий з напарником, таким самим здоровилом, розпилювали неподалік стовбур липи.

— В’юне, — озвався Сава, — а Кафа — це фортеця?

— На щастя, не довелося там мешкати, — відказав Микита. Тоді порадив запитати у Петра.Потурнак, котрий конопатив зсередини і чув їхню розмову, подав голос:

— Кафа — фортеця. Але не на пагорбі. Адже ти, Приблудо, про це хотів довідатись? Є ще одне місто-фортеця — Акерман. Але й воно, можна сказати, на рівному. Ну, а те, що на пагорбі, — далеко. По той бік Чорного моря. — Постукування всередині човна припинилось; по хвилі почувся звук кресала, і звідти потягло тютюновим димом, а ще по хвилі долинуло: — Воно справді на пагорбі, а довкруги стіни високі, що на дві третини периметра виростають прямо з води. Якщо в столиці Порти можна купити все, то тут торгують діамантами, золотом, сріблом, предметами розкоші. Зветься місто — Сіноп. Я б тобі, Саво, не радив брати до серця слова характерника. Ну, він не завжди теє... Змирись.

Сава спершу побачив чиюсь тінь, а потім почув:

— Добридень, пани-брати!

То був голос гетьмана, який у супроводі писаря і джури непомітно підійшов до стапеля. Попри серпневу теплінь, козацькі зверхники були одягнені у такий самий однострій, як і вартові на брамі, — червоні

шаровари, чоботи, білі сорочки і легкі свити. Голови покривали сірі смушкові шапки з червоними шликами.

— Доброго здоров’я, пани-батьки! — схопившись на рівні, відказав голосно Микита В’юн.

— Оце козак! — мовив Микошинський. — А ти чого такий сумний? Приблудою тебе, здаєтьтся, нарекли?

З-над борту з’явилася поголена голова Потурнака з люлькою в зубах. Микошинський тим часом оглядав судно; він навіть провів долонею по гладко відфугованих дошках. На його обличчі з’явилося вдоволення.

— Шануйтеся, дітки... Вам-бо на ньому й плавати. Хто який дуб зробить, той на ньому і в похід піде.

Потурнак з Микошинським і писарем сиділи під вербою, спостерігаючи, як на галері й каравелі піднімали й спускали вітрила. Їх, здавалося, нічого, крім вишколу команди моряків, не цікавило.

— Петре, — озвався гетьман, — ти довго був у Сінопі. Що воно за місто?

— Забудь про нього й думати, Богдане, — відказав Потурнак. — Тільки занапастиш людей.

— Ну, ти стратег... Таке вже воно й неприступне...

— Атож. Неприступне. — Потурнак вибив об корінь верби люльку, сховав у кишеню.

— У чому ж його неприступність? Високі кріпосні мури, чи що?

— Дуже високі. І здіймаються просто з води. День і ніч варта на них зірко стежить за кожним суденцем, за кожною фелюгою, яка з’являється в морі. Не менш пильно стежать також за пустелею з протилежного боку міста. Охороняє його великий загін яничарів.

— Петре, — подав голос писар, — а чого така увага султана саме до цього міста?

— Ну, так склалося. Постійні гості міста — найбагатші негоціанти і найвизначніші вельможі світу, які відвідують його, щоб купити або продати якусь коштовність. Квадратний сажень кам’янистої землі в Сінопі коштує вдвічі дорожче, ніж у Стамбулі.

На сухорлявому лиці писаря з’явилося розчарування.

— Шкода, — сказав він, перебираючи пальцями сивий вус.

— Що шкода? — не зрозумів Потурнак.

— Що фортеця така неприступна.

Козак довго не озивався. Він ляснув по кишені, де лежали кисет і люлька, але не витяг їх.

— У місто можна проникнути тільки через браму, — нарешті подав він голос. — Її ж відмикають зі сходом і замикають із заходом сонця. Якщо якесь судно прибуде після заходу сонця, навіть коли ще не настане ніч, то ворота команді не відчинять. Неподалік від берега завжди стоять дві-три великі військові каторги. А на березі, біля самої води, — верф, де постійно щось споруджують: чи-то галеру, чи сандал. — Петро кивнув на плесо, звідки долинали команди. — Ось такі. Ага, ще: судна не всіх держав мають право заходити в Сінопську гавань. Наприклад, корабель під французьким прапором не впустять... Тепер з боку, протилежного від моря... Там місцевість хоч і безлюдна, але

караванні шляхи не пустують. Десь із десяток їх зливаються неподалік від Сінопа в дві дороги, одна з яких веде в гавань, друга — до південної брами, яка так само відмикається зі сходом і замикається з заходом сонця. Варта помітить не те, що караван, а й шакала за версту. До речі, ночі там ясні...

— А скільки в місті яничарів? — поцікавився Микошинський.

— Ну, я не знаю... Гадаю, десь зо дві сотні. Додай ще стільки ж військових на суднах.

— Чи можуть сподіватися обложені на допомогу ззовні і як скоро? — знову гетьман.

— Богдане, я втік не з дивана губернатора Сінопа, а по суті з неволі. Хоч і був вільно-відпущеним.

— Петре, ти, й справді, ото потурчився? — озвався писар.

— Я живу в Базавлуці, а не в Сінопі, — відповів ухильно козак. По хвилі додав: — Що б я тобі, пане писарю, не відповів, ти все одно не зрозумієш, доки сам не пройдеш всіма колами пекла, якими довелося пройти мені.

Вони з писарем були чимось схожі, ніби старший і молодший брати: худорлявими обличчями, великими чорними очима, тонкими з горбинкою носами; навіть вусами, тільки в писаря вони були майже зовсім сиві, а в Потурнака ледь взялися сивиною.

Микошинський запитав:

— А як там люди ставляться до нас взагалі? Ну, до козаків?

— О-о, з великою пошаною, — відказав Потурнак. — Дітей нами лякають.

Микошинський хоч і не виказував настрою, проте дві глибокі зморшки, що залягли над переніссям, свідчили, що розмова його пригнітила.

— Богдане, ти й справді хочеш взяти в похід оті трофеї? — поцікавився Потурнак, кивнувши на кораблі. — Вони ж у бою неповороткі.

— Там видно буде, — відказав гетьман, підводячись. — А ти, Петре, подумай добре, чи є хоч найменша слабина у тій фортеці. Сіноп — це саме те, що треба, з усіх міркувань.

— Атож, з усіх, — підтвердив писар.

ОТРУЄНА СТРІЛА

Замах на характерника стався на Спаса. Стріла, пущена з заростей, вп’ялася в дуб на палець вище від Оникієвої голови. Наконечник її був змащений невідомою отрутою. Курка, до тіла якої доторкнулися тим вістрям, одразу здохла. Але це було пізніше, а тоді зловмисник, не влучивши в ціль, у фанатичному пориванні вискочив з-за дерев і кинувся до Оникія. Якби не крик наполоханого крука, залишився б характерник лежати до ранку з перерізаним горлом. Злякане "ка-р-р" насторожило чоловіка, і він помітив, як у сутінках до нього швидко наближалася якась висока постать. Скочивши на рівні, Оникій кинувся до церкви, де на майдані гуляли козаки. Біг і кричав, а над головою, немов згусток його темної душі, летів птах. Коли напасник був уже за кілька кроків від утікача, крук люто кинувся на нього, вискубуючи чуба. Бандит відмахувався, уповільнював біг, і це допомогло коротконогому гладкому Оникієві врятуватись. Той, хто переслідував, збагнув нарешті, що біжить на неминучу погибель; він спинився, а тоді кинувся назад у гущавину.

Гомін, сміх і бренькання кобзи заглушували волання характерника, і з’ява його в гурті була несподівана. Враз гомін ущух. Козаки, в кожного з яких у будень знаходилося привітне слово для чоловіка під дубом, цього разу дивилися на нього відчужено.

— Ти чого, Оникію, в Боже свято з’явився біля церкви? — запитав хтось із натовпу не дуже привітно.

Характерник якийсь час відсапувався, а тоді відказав:

— Ото я вам уже так у печінках, що ви вирішили мене вбити? І саме в Боже свято...

— Що ти верзеш, чолов’яго... Хто тебе хотів убити? — запитав Потурнак, виступаючи з гурту. За ним вийшли Приблуда і В’юн. — Ми тут усі напідпитку. Але ж не настільки.

Коли юрба зі смолоскипами наблизилась до Оникієвого дуба, то гомін її враз ущух. Над жмутком трави — сідалом характерника — стирчала стріла.

— Стій, не займай! — верескнув Оникій до Потурнака. — Вона отруєна.

— Звідки ти знаєш, Оникію? — запитав хтось із козаків.

— Знаю. Тепер знаю. — Характерник уже опанував себе; в голосі його з’явилась колишня самовпевненість.

Зірвавши шматок дубового листя і обмотавши стрілу, він не без зусиль висмикнув її з дерева. В яскравому світлі смолоскипів було видно, що наконечник і частина древка були вимащені зеленою рідиною.

— Пробачте, братчики, за підозру, — винувато промовив Оникій. — Це рука інквізиції.

— Атож, інквізиції, — мовив гетьман сам до себе, розглядаючи наступного дня вже вимиту стрілу.

— З чого ти взяв, Богдане? — поцікавився осавул Нетудихата. — Це міг бути звичайний релігійний фанатик, який побачив у тому нещасному всі біди, що, бува, на нас валяться.

— Ні, пане осавуле, фанатик православної віри не стрілятиме такою стрілою. Наконечники зі срібла відливають у таємних ливарнях інквізиції, і вони призначені для вбивства тільки вурдалаків, упирів, відьом і всілякої нечистої сили. Бо тільки срібна стріла і срібна куля мають силу, аби вкоротити віку такій істоті. Отож поміж чесного воїнства завівся чужинець.

Писар, котрий безмовно сидів за своїм столом, подав голос:

— У цій пригоді, панове, є також добрий знак. Якщо нашого Оникія не взяла срібна стріла, — а той, хто випустив її, напевне, був майстром своєї справи, то він — характерник — не є нечистою людиною... Ну, якщо вірити інквізиції щодо властивостей срібної стріли.

— А й справді, — мовив Микошинський. — Виходить, Оникій Колодуба не товариш сатані.Обличчя гетьмана просвітліло; вочевидь, особа характерника його, як вірного церкви, теж бентежила. Та враз воно знову стало заклопотаним.

— Ще один момент, — сказав він. — Той, хто мав наказ убити чаклуна, знає про наш намір здійснити морський похід. Йому невідомо, правда, куди саме. Втім, нам — також... — усміхнувся гетьман. — Якщо він утече, то про все довідаються єзуїти. А там одразу збагнуть, чим це

пахне для Речі Посполитої, яка перебуває у вогні повстань. Отож у гирлі Дніпра на нас чатуватиме турецький флот.

— Ти думаєш, пане гетьмане, що поляки насміляться протиставити себе всій Європі, яка піднялась на турка? — озвався осавул.

— Авжеж, ні. Вони знайдуть спосіб передати звістку султанові через турецьких вивідників у Варшаві; вони її ненароком вибовкають.

— Справді, — сказав писар, — ієзуїта треба зловити будь-що. І я, здається, знаю, поміж кого його слід шукати... До того, як вони — новоприбулі — з’явились, було спокійно. Колись давно, правда, по Оникія приходила ціла група "псів господніх", але їх повкидали в Дніпро, і вони мало не потопились. Ти, Богдане, був тоді на Дінці.

— Не схожі новаки на зловмисників, — озвався осавул. — Всі порубані, хворі...

— Мова йде про одного з них. До того ж минуло два тижні, і більшість з них одужує.

— Якщо твої підозри, писарю, слушні, то інквізиції стане відомо і про посланця Рудольфа Другого, якого вони привели з собою. А це вже зовсім кепсько.

Настав другий день Спаса. Козаки хоч і були ошатно вбрані, але на лицях їхніх бракувало святкової безтурботності. Всіх стривожив замах на характерника. Відчували себе ніяково і новоприбулі, які дедалі частіше ловили на собі підозріливі погляди господарів. Більшість з них одужала, але свіжі шрами потворили кому лице, кому плече, кому груди. Це справді була частина лазарету, якій пощастило вижити. Служба осавула доповіла, що ніхто з сорока семи прибульців не зник.

А тим часом Оникій сидів собі під дубом, ніби нічого й не сталося; біля нього стояли святкові страви, принесені з куренів. Щоправда, від хмільного характерник відмовився.

— Забери оте, Саво, — сказав він Приблуді, показуючи на глек з медовухою. — Нехай хлопці самі вип’ють, а мені принеси узвару... А постривай-но, посидь ще трохи коло мене.

— Оникію, — сказав Сава, — я розумію, чого по тебе приходили пси господні, ти-бо напророчив смерть Стефанові Баторію. Але дотепер ти мешкаєш поміж козаків і ніякої загрози для інквізиції не являєш. Чого вони намагаються тебе зі світу звести?

— Саво, Карпів сину, нехай тобі буде відомо, що смерть короля — то тільки перше моє віщування, яке збулося. За тим багато чого справдилося. І кожного разу пси господні заглядали до книги, в якій занотоване все сказане мною і такими людьми, як я, і повідане їм їхніми вивідниками. На жаль, все воно збувається і надалі збуватиметься. А ті, — Оникій показав кудись рукою, — думають, що я його насилаю... Хочеш запитати, які напасті вже впали? — випередив характерник Савине запитання. — Ну, татари торік спалили Галич, Снятин, Жуків, Тлумач, Тисменицю. А я застерігав про це ще до смерті Баторія. А ось тепер у Львові й Перемишлі мор великий почався. От інквізиція й шукає, на кого б списати ту кару Божу.

— Оникію, а вчорашній замах ти передбачив? — раптом запитав Приблуда.

Характерник подивився пильно. Але на лиці юнака не було знати іронії. Поміркувавши, він відказав похмуро:

— Ні. Учорашній напасник — істота особлива. Вона має властивість бути невидимою для третього ока таких людей, як я... Напевне не знаю,

але думаю, що то слуги сатани. Інквізиції про них відомо, і вона їх використовує.

Оникій устромив руку в кишеню шароварів і довго там порпався. Та нарешті витяг і показав Приблуді щось схоже на клаптик луб’я.

— Та чорна душа має, проте, білу чуприну, — сказав характерник. — Оце я зняв сьогодні з лапи мого Стефана. Воно присохло до пазура разом з кров’ю бандюги.

Покидаючи Оникія, Сава завважив подумки, що той після замаху немовби втратив здатність проникати в чужі думки. Та нараз почув услід:

— Не втратив, не втратив...

Загін з п’яти вершників, перебрівши заводі, вибрався на суходіл. Це був острів, порослий березняком. Якби поміж козаків не було того, хто вже тут побував, вони не помітили б хатини під вербами. І дах, і колоди, з яких її було збито, майже суціль вкривала пухнаста латка моху. За кілька кроків плескалися хвилі великої водойми, а на березі ґелготала зграя диких гусей; не ляканих, бо на людей, котрі спішились зовсім поряд, вони не звертали уваги. Проте самі козаки тримали руки хто на ефесі шаблі, хто на пістолі.

— Гей, хто в хаті, зустрічай гостей! — гукнув один з прибулих.

Минуло чимало часу, поки рипнуло і на світ з’явилося щось схоже на лісовика — обросле бородою, з кучмою чорного волосся на голові.

— Кого чорти принесли?! — проревіло з дверей.

— Здичавів, Мисюго... — озвався один з п’ятірки. — Темний став, як вугілля, що тут куриш. Хіба так гостей зустрічають?

— Це ти, Нетудихато? — уже м’якшим голосом запитав господар. — Що тебе привело сюди на другий день Спаса? Та ще й при бойовому почті.

— Приїхали довідатись, коли купу розкидатимете. Потрібне деревне вугілля.

— Коли треба буде, тоді й розгорнемо. Не раніше, не пізніше.

Нетудихата відстебнув від сідла карафу й подав вугляреві.

— На ось, братику, скуштуй на честь свята... Ху-у, — прибулий повів носом, — та ти вже накуштувався. Тхне від тебе, як з винної діжі.

— Свято Боже, — проревіло добродушно.

— Атож, — сказав Нетудихата, озираючись довкіл, — здичавів тут сам-один...

— Я не один, — відказав Мисюга, зробивши довгий-довгий ковток і віддаючи порожню баклагу її власникові, — Кубусь зо мною... Пішов на лови. Вепрятини захтілось.

— Сміливий, мабуть, чоловік, — зауважив один з прибулих. — Сам на вепра...

— Та він стріляє знаєш як!

— Щось не чутно було пострілів, — зауважив той самий чоловік.

— У нього арбалет.

— І давно ти один тут? — поцікавився Нетудихата.

— Та з ранку. Заходьте, хлопці, — запросив Мисюга.

Нетудихата показав поглядом одному з п’ятірки йти слідом; троє інших залишилися біля коней.

У хатині з двома маленькими вікнами пахло смаженою птицею і вільгістю. На струганому столі лежали коржі, апетитно зарум’янені на вогні шматки гусятини, стояв чималий глек з вузеньким горлом і два вирізьблені з берези ківшики.

— А тепер скуштуйте моєї, — сказав господар, наливаючи з глека.

Запах і темно-синій колір рідини свідчили, що це торішня тернівка.

Нетудихата випередив чоловіка, котрий з ним приїхав, і, взявши обидва ківша, один подав господареві.

— Ну, давай, братику, щоб удома не журилися, — сказав, проте сам не поспішав пити.

І не торкався губами посудини доти, доки не спорожнив свою вугляр. Мить повагавшись, він і собі перехилив.

— А тепер слухай, Мисюго, що я тобі скажу. Твій напарник Кубусь — інквізиторський найманий убивця. Він проник на Низ з метою занапастити Оникія-характерника. Але, гадаю, не тільки для цього.

— Та ти знаєш, скільки він уже тут живе?.. І я нічого такого за ним не помічав.

— Не було сприятливої нагоди.

— Ну, а зараз яка нагода? Що змінилось?

— Поранені наливайківці приблудились до нас — сорок сім душ. І жодного з них ніхто не знає. До того ж поміж них є пики досить-таки непевні. Отож він і вирішив виконати наказ саме тепер, коли стало кого запідозрити. А тільки Божа рука відвела смерть від характерника.

— Не віриться мені, братику. Ми з ним тут — усе по-людському. Неробою його не назвеш. Оті купи, що чадять... Треба ж було понаспилювати стільки дерев, нарубати силу дрів. А землі там скільки зверху!

— Ти його вранці бачив?

— Ну. Ми поснідали, причастились. — Мисюга кивнув на глек. — А тоді він подався...

— А вчора увечері, де він був?

— У вас, у городку. Прийшов пізно, я вже вклався спати.

— А ти сьогодні нічого такого за ним не помітив?

— Та нічого. Втім, голова в нього була подряпана. Видно, напідпитку продирався крізь хащі. Ну, в нього такий пишний русявий оселедець, а довкіл голова поголена. Так отам і були подряпини, досить глибокі.

— А що він узяв у дорогу?

— Карафу з тернівкою. В лопух загорнув смажену гуску і кілька коржів.

Нетудихата окинув поглядом вбогу оселю, запитав:

— А де його речі?

Господар показав на грубо збите ліжко, під яким стояла скриня. Козак, який зайшов з Нетудихатою, висунув її на середину хати, підняв віко. Там лежав акуратно складений зимовий одяг: жупан, вовча шапка, чоботи з телячої шкіри, рукавиці, білизна, дві льняні сорочки.

Мисюга спостерігав, як козак перекладає речі Кубуся зі скрині на ліжко, і коли вже стало видно дно, він сказав:

— Талерів бракує. В нього лежало тут чимало золотих талерів. Він показував.

У чорних, блискучих як жарини, очах вугляра з’явився сумнів. А тоді він підійшов до образа Матері Божої і, перехрестившись, став молитись. Від його дихання язичок полум’я лампадки мало не гас. По хаті розійшовся запах паленого лою.

Тим часом Нетудихата встромив руку в кишеню жупана. На обличчі в нього з’явилося щось схоже на допитливість, коли він витяг кисетик з м’якої тонкої шкіри. В ньому виявилися зелені кристалики.

— Ти знаєш, що це таке, Мисюго? — запитав у господаря, який скінчив молитись.

Той стенув плечима, мовляв, ні.

— Це отрута, якої досить, аби занапастити все базавлуцьке поселення разом з дозірними, бекетовими, хутірними й бурдюжними людьми... Якщо твій побратим повернеться, май це на увазі. Про всяк випадок двоє моїх людей чатуватимуть у заростях.

Вже коли посідали на коней, Нетудихата запитав у вугляра:

— Він надовго зникав? Ну, коли ходив на полювання?

— Кілька місяців тому, навесні, його не було десь зо три тижні. Я вже думав, що він загинув. Ну, ти ж знаєш: вепр — звір, лютіший за вовка. А він саме на нього ходив... Ага, то Кубусь казав, що заблукав у плавнях. Довго дякував Матері Божій, що допомогла йому вибратись. Але мені тоді впало в око, що він не був схожий на людину, котра поневірялась цілих три тижні. Ну, я маю на увазі його обличчя. Він не здавався виснаженим. До того ж Кубусь орієнтується по зірках краще від наших хлопців-мореходів.

— Куди він пішов? — запитав один з козаків.

Вугляр показав на ліс, де поміж деревами над кількома чорними горбами коливалося повітря і вгадувався димок.

— Туди, за вирубку, — сказав. — До речі, навесні, коли він заблукав, також туди ходив і звідти ж прийшов. Я сам бачив. Він знає ліс, бо родом з Белза. А в тому краї суцільні ліси.

Вершники минули вугільні купи, де тліло під шаром землі деревне вугілля, попетляли поміж пнів, а тоді зупинились перед хащею. Четверо мовчки дивились на зверхника.

— Зробимо так, — озвався Нетудихата. — Ми з Яремою та Назаром подамося на лови, а ви двоє беріть наших коней і пантруйте побіля хижі вугляра. Кубусь — неабиякий зух.

Коли вони троє зайшли в ліс, сонце тільки-но з’явилося з-над верхівок дерев, а коли, минувши зарості, вийшли в плавні, воно вже було в зеніті. На межі лісу й плавнів Нетудихата наказав двом своїм супутникам піти вздовж галявини в різні боки і видивлятися сліди в отаві.

Скоро почувся посвист Назара.

Смуга пом’ятої трави, яка вела від лісу в глиб плавнів, свідчила, що то йшла людина; далі вгадувалися сліди великих ніг.

Скінчився суходіл. Нетудихата прошкував стежкою, зробленою кимось в очереті. Він ретельно проціджував звуки, намагаючись уловити не схоже на кумкання, галас чайок і шулькотіння під ногами. Так вони брели з півверсти, а тоді з-над зелених заростей блиснуло на сонці плесо. Протилежного краю його не було видно, але Нетудихата знав, що на тому березі починалася татарська сторона. Раптом йому здалося, що десь попереду зашелестіло, немовби вітер подув. Але мітелки комишу ледь похитувались. За хвилю шурхіт повторився. Нетудихата порухом руки наказав супутникам відстати і йти назирці, а сам, нахилившись, став скрадатися на підозрілі звуки. Скоро він помітив витолочений і вирубаний очерет і чоловіка, який волочив до водойми пліт з кількох зв’язаних докупи снопів. Чоловік був одягнений у козацький однострій, при боці в нього висіла шабля, за спиною заряджений арбалет і повен сагайдак стріл. На очеретяному плоту лежала чимала торбина. Чоловік був високий і дужий, на вигляд йому було років з тридцять. Нетудихата знав його, але оскільки той рідко бував в укріпленні, то про нього ніхто й не згадував. Він же, як людина, котра готувала один з компонентів пороху — деревне вугілля, відав не тільки про те, що діялося на Січі, а й знав наміри козацької старшини на майбутнє.

Утікач мав звіряче чуття. Вже біля самої води він несподівано вихопив арбалет і, не цілячись, випустив стрілу в те місце, де заліг Нетудихата. Якби козак стояв або навіть сидів, він уже був би покійником. "Це ж треба! Я й не ворухнувся! — подумав він вражено. — Стріляв на мій погляд". Нетудихата не дав Кубусеві витягти з сагайдака другу стрілу; він вискочив з заростей і навів на нього пістоль.

— Не роби більше жодного руху, — наказав спокійно.

Той на мить заціпенів. По хвилі озвався:

— Я тебе знаю. Ти Нетудихата — навчитель у стрільбі з вогнепальної зброї.

— Якщо в тебе така вже добра пам’ять, то мусиш знати, що я ще жодного разу не схибив. Кинь арбалет!

Кубусеві було відомо, що куля, випущена з такого пістоля, яким цілився в нього козацький старшина, якщо влучала в голову, то на життя не залишалося жодного шансу, якщо ж потрапляла в інше місце, то виривала цілий шмат плоті. Рідко хто виживав з таким пораненням. Він розімкнув пальці, і арбалет упав на пісок. Тим часом почувся шурхіт і на витоптане місце вийшов Ярема.

— Шаблю! — гарикнув він, теж тримаючи втікача на прицілі.

Кубусь слухняно відчепив її і теж кинув домаху.

— Ось тепер можна й побалакати, — сказав Ярема, опускаючи пістоля.

Опустив зброю й Нетудихата. Миттєвою втратою пильності і скористався Кубусь. Він шубовснув у воду й довго не з’являвся на поверхні...

А коли його голова з русявим оселедцем випірнула кроків за п’ятдесят від берега, то неподалік у неї цілився Нетудихата, який сидів на плоту.

— Гайда до берега, — мовив він. — Змирись.Коли мокрого вивідника вже в’язали, знову озвався осавул:

— Не обіцяю я тобі, Кубусю, вишуканих єзуїтських тортур, але клянусь пам’яттю моєї покійної матусі, яку звела зі світу уманська шляхта, — ти зазнаєш великих прикростей.

На столі гетьмана лежала чимала купка талерів, бронзовий хрестик, кисет з м’якої шкіри, на третину заповнений зеленими кристаликами, і шабля, висунута з піхов; її вістря було зеленим, ніби його вкрила патина.

Обличчя чоловіка, котрий сидів навпроти, залишалося спокійне. Не виказували почуттів і великі блакитні очі. Він тримався так, ніби перебував не в резиденції гетьмана, а поміж братчиків у курені. Пута, якими його було прив’язано до крісла, також чоловіка не бентежили.

— Оникій не характерник, а нечиста сила, яка уже впродовж стількох років насилає на нас нещастя, — казав бранець. — І від тих його насилань страждають не лише мої єдиновірці — католики, а й твої, пане гетьмане, — православні. Мор, що зараз лютує у Львові й Перемишлі, не щадить нікого — ні поляка, ні руса, ні бідного, ні багатого.

— Скажи, Кубусю, а яка нечиста сила наслала мор на нас — русів-українців, що ми ніяк не поновимо своєї державності? Яка нечиста сила нацьковує українця на українця — як поміж простих людей, так і поміж вельможних? Яка нечиста сила роздає споконвічні руські землі чужинцям? А водночас нас — корінних краю — використовує для загарбання собі земель? Яка то нечиста сила зневажила всі угоди, на підставі яких було колись укладено унію між русами, литовцями й поляками? Не скажеш мені, що це за нечиста сила? Не скажеш… Тоді я тобі скажу: ця сила зветься підступністю, крутійством, нічим не підтвердженим гонором тих, хто правдами й неправдами опинився на чолі утворення.

Кошовий узяв хреста, смикнув за верхню частину, і в руках у нього сяйнув стилет. Вістря його було теж зелене.

— Ось вона, ця нечиста сила, Кубусю, — мовив він знову. — Доки в святому символі буде сховане смертельне лезо, доти не буде миру в Речі

Посполитій. — Поміркувавши, гетьман додав: — Втім, як і десь-інде в світі.

Микошинський замовк і довго не озивався, бавлячись хрестом-стилетом. А тоді мовив:

— Великий політик... Посилає сюди посланця з проханням виступити на турка і водночас готує покатоличення православних.

— Ніхто вас на турка не нацьковує, — сказав єзуїт.

Кошовий підвів на нього очі, і в’язень побачив у них задуму. Йому здалося навіть, що козацький зверхник балакав сам із собою.

— Я не про короля, — відказав він з прикрістю. — Про папу Климента. Якщо ти так уже хочеш витиснути турка з Європи, то чом послаблюєш один з найбільших складників тієї сили, що може це зробити? Покатоличення православних, яке вони назвали Унією, і в кращі часи принесло б великі нещастя, а тепер і поготів... Другий великий політик заходився гарячково виконувати волю першого. Втім, хто зна... Може, це робиться навмисне, щоб послабити Польщу? Адже Жигмунд Третій не поляк, а швед.

При цих словах у зіницях єзуїта блиснуло. Це не було виявлення злості, а щось схоже на болісне одкровення.

— Сигизмунд — поляк, — сказав він упевнено.

— Сигизмунд, Жигмунд, то не має значення. Як небагато важить і те, якого він племені. Он Стефан Баторій, перед тим, як коронуватись на польський престол, був князем Семиградським, а політику загалом проводив розумну. Ворожу русам, але розумну. А цей... Не треба бути характерником Оникієм, щоб передбачити в недалекому майбутньому у цьому конгломераті, який зветься Річчю Посполитою, велику кров.

— Отож кепські мої справи... — озвався Кубусь. — Такими відвертими бувають тільки з кандидатами в покійники.

— Не буду тебе запевняти в протилежному, — відказав гетьман. — Але все залежатиме від того, яку відповідь ти даси осавулові на головне запитання: навіщо ти мав при собі стільки отрути?

При тих словах очі Кубуся, що доти здавалися осклілими, раптом спалахнули блакитним вогнем. Він рвонувся, аж затріщали сиром’ятні ремені у нього на грудях. На мить Микошинському здалося, що той піднісся разом із кріслом у повітря і там завис. Крізь його очні отвори дивився Люцифер. "Гуп!" — почулося.

Коли вже вивели єзуїта, козацький ватажок подумав, що то справді грюкнув стілець, який упав з висоти.

ПІДВОДНІ ЧАЙКИ

Після Спаса на рейді у Військовій Скарбниці вже погойдувалося на хвилях сорок чайок. Це були великі, двадцяти метрів завдовжки і чотирьох завширшки, судна, до яких на малих човнах підвозили гармати, діжки з порохом, ядра, спеціально обтесані шматки каменю — кітви. Гармати встановлювали по дві з кожного борту і по одній на носі й кормі. Хоча команди ще не були цілковито дібрані, але той, хто напевне мав брати участь у морському поході, знав своє судно.

Потурнак з Приблудою сиділи під вербою на березі неподалік від купи соснового бруса — розібраного стапеля, на якому будувалася їхня чайка.

— Тут у нас, Саво, не заведено ділитися з іншим тим, про що казала тобі старшина, але це, здається, стосується й до тебе. Ну, я про те, що характерник тоді... Місто на пагорбі, довкруги море...

Приблуда, котрий спостерігав, як з човна-підвозки знімали гармати, на мить вкляк, а тоді подивився з надією на товариша.

— Схоже, те місто зветься Сінопом, — провадив тим часом Петро. — Гетьман на нього націлився.

— Де воно?

— Далеко, Саво. По той бік Чорного моря. В який спосіб Богдан збирається його брати, я навіть не уявляю. Крім того, що це неприступна фортеця, в гавані постійно вартують дві-три військові каторги — охороняють верфі.

— Дві-три каторги — невелика сила, — озвався Приблуда.

— Справді... Але поки ми крутитимо веремію , яничари-охоронці замкнуть браму і приготуються до облоги, а тим часом їхні гінці скакатимуть по допомогу.

— А якщо з суходолу напасти?

— Де б ти не з’явився — однаково тебе помітять діти султана . Непоміченою туди може підійти хіба що риба, — усміхнувся Потурнак. — Та й то лише в гавань. У місто ж ніхто й ніщо непоміченим не проникне.

— А може, не Сіноп мав на увазі характерник? — мовив з надією Сава.

Потурнак почав розкурювати люльку, що вже погасла, замислився, а тоді озвався:

— Є Очаків, є Акерман — міста-фортеці. Але вони не за морем: Акерман навіть далеченько від моря, в Дністровському лимані. Є Кафа в

Невір-царстві, є Азов у Азово-Донському лимані — теж стінами високими обнесені. Є ще Согдейська фортеця, неподалік від Кафи, але вона не на пагорбі, а на височезній горі. До того ж це не місто, а саме фортеця. Є Варна — найбільша твердиня Османської імперії, але й вона по цей бік Чорного моря. Отож залишається тільки Сіноп. Звісно, якщо вірити характерникові.Саву не полишало відчуття роздвоєності. Одна половина єства була в тілі його, друга ж немовби блукала десь-інде: то він був у батька на зимівнику, то дихав в очеретину, спостерігаючи крізь шар води, як у світанковому небі носяться наполохані татарами чайки, то брів у високій ковилі, умліваючи від спеки й голоду. Всі ті картини пов’язував в один ланцюг образ дівчини, з якою він збирався поєднати своє життя. Йому весь час здавалося, що він не жив, а шукав шлях до неї. Той шлях пролягав у суцільному мороці. Єдиним промінчиком було одкровення характерника; хоча Саву й проймало відчуття гріха щораз, коли він опинявся поряд з Оникієм; йому здавалося тоді, що він впускав у свою душу якусь чужу силу.

— Ти сам казав, що якби був Кулага послухався характерника... — озвався Сава. — Я вірю йому.

— Ну що ж, тоді доведеться повірити і в те, що твоя наречена справді в Сінопі, — з сумним усміхом зауважив Потурнак, — і ти матимеш змогу віддати Богові душу неподалік від неї. Якщо, звісно, гетьман не відмовиться від свого наміру... Але ходімо, уже звільнився човен-підвозка. Наша черга завантажувати чайку.

Після віщування характерника й оповіді Потурнака Приблуда не просто повірив, а увірував у те, що Меланія в Сінопі. Розум його гарячково шукав способу взяття фортеці, яку він і в очі не бачив. Надія залишалася тільки на мудрість гетьмана. Але слова Потурнака, що до Сінопа непоміченою може підійти хіба що риба, щораз розвіювали його сподівання. Гетьман, либонь, ставив на силу. А це означало, що йому, Саві, справді, доведеться накласти головою під мурами міста.

Тим часом козаки продовжували приготування до походу: доправляли і встановлювали щогли, прив’язували вздовж бортів довгі снопи очерету — гасники хвиль, які водночас убезпечували човен від куль і ядер противника.

Біля однієї з чайок четверо з команди силкувалися втягти на борт гармату, зняту з трофейної каторги. Двоє, котрі були нагорі, підтягували її за линви, інші двоє піддавали знизу... Хвиля, що набігла, була невелика, але достатня, щоб козаки на підвозці втратили рівновагу. Човник перекинувся, а гармата зависла над водою — ті, що були на борту чайки, встигли прикрутити линву до кочета.

Тим часом один з тих, котрі опинились у воді, вже дерся на перекинуту плоскодонку. Дехто на суднах гиготнув, інші дивилися з цікавістю, очікуючи, поки випірне другий. Але минали хвилина за хвилиною, а чорний оселедець не з’являвся. Потурнак і Приблуда, котрі поралися на сусідньому судні, не змовляючись, кинулись у воду. Вони довго пірнали біля перекинутої підвозки, але дна дістати не могли. І тут Сава, уже вкотре піднімаючись на поверхню, помітив, що "утопленик", вчепившись у сидіння, спокійнісінько дихав повітрям під перекинутим човном.

Як з’ясувалося, то не був жарт: молодик прибився на Січ з якогось хутора, де річка, як він казав, жабам по коліна і, отже, ніде було навчитися плавати.

Випадок цей спочатку стривожив, а потім насмішив мореплавців. Але Саву, котрий також побував під каюком, він збентежив і посіяв надію: виявляється, можна і в воді бути не поміченим. У Сави навіть майнула думка, що команда козаків, сховавшись під кількома перекинутими човнами, могла б потай підібратися до сінопської гавані і, закріпившись там, діждатись основної ескадри. Коли він поділився своїми міркуваннями з Потурнаком, той сказав, імітуючи характерника:

— Саво, Карпів сину, перекинутий човен на цілий лікоть виступає з води. Його швидко помітять якщо не з фортеці, то з каторги. Якщо ж їх буде кілька і вони плинутимуть не туди, куди хвилі гонять, а в певному напрямку, то й дурень запідозрить неладне.

Вони поверталися з Військової Скарбниці, несучи по черзі на плечах великого сома, виловленого голіруч в очереті.

— Ти ба, — казав Потурнак, — дрюком по голові молоснули, а він ще хвостом б’є! О, живуча істота!

— Живуча... — погодився Сава. — То ти, Петре, вважаєш, те діло пустим? Ну, з перекинутими човнами?

— Я не сказав, що пусте, але як це зробити? До пізнього вечора сінопські рибалки закидають сіті. Охоронці на мурах і моряки на каторгах знають в лице кожного власника фелюги. Навіть якщо ніхто не помітить перекинутого човна, то й тоді де взяти сили, щоб проплисти велику відстань під водою, штовхаючи його? За якихось інших обставин твоєю вигадкою можна було б скористатись. Але тільки не в сінопській гавані.

Гетьман слухав Саву уважно, хоча на його обличчі не можна було вгадати ні схвалення, ні осуду. Час від часу він кидав погляд на Потурнака, котрий байдуже сидів поруч під осокором.

— Справді, — мовив Микошинський, — вигадка твоя мудра і за певних обставин може бути застосована. Але щоб підійти непоміченими до міста, на яке ми націлились, треба подолати під водою не одну милю, і не просто вплав, а під дном човна... Ні, спудею, не вийде з цього нічого путнього.

— Пане гетьмане, втікаючи з татарського полону, я ховався в річці і дихав крізь очеретину. Якщо два човни з’єднати, як дві горіхові

шкаралупи, а зверху встановити щось на зразок димаря, то з допомогою баласту можна зробити так, що на поверхні виднітиметься тільки димар. Кому спаде на думку, що в тій колоді, яка гойдатиметься на хвилях, ховається з півдесятка озброєних людей?

В сірих очах гетьмана майнуло зацікавлення. Поміркувавши, він сказав:

— А хто тягтиме того горіха? Хіба що дельфінів упрягти...

— Я думав над тим, — відказав Сава. — Для цього в спідній горіховій шкаралупі можна встановити короткі широкі весла. А щоб не було течі, на них натягти шкіру з телячих ніг, ширші розтруби якої припасувати і присмолити довкіл отворів. Гребцями керуватиме чоловік, котрий стоятиме в димарі.

Микошинський довго не озивався, та зрештою підвів на Саву очі.

— Ну, що ж, спудею, кебета в тебе справді варить. Поміркуй ще над тим, аби човен був легкий і щоб його неважко було тягати по морю. Світ-бо неблизький.

Сонце вже сховалося за фортечними стінами, коли Приблуда з Потурнаком пішли до свого куреня. Микошинський дивився їм услід; він усе ще відчував запах риби, яким віяло від них. Були вони одного зросту, обоє худорляві; їх можна було б вважати за батька з сином. Втім, не тільки постаті й риси характеру (обоє були небалакучі) поєднувало їх, а й щось інше. Тим іншим було горе — велика сила, що зближує людей. Потурнак спізнав його сповна за багато років неволі, спудей теж звідав, що це таке. На мить гетьман відчув себе відповідальним за долю цих двох, як і за долю сотень інших, котрі почали прибувати з зимівників, хуторів, бурдюгів, щоб взяти участь у морському поході. Почуття провини неначе накотилося на нього з майбутнього. Його раптом

охопило нездоланне бажання заглянути на кілька тижнів наперед і запобігти лихові, якщо воно чатує на них.

Підводний човен стояв на стапелі в потаємному місці Військової Скарбниці. Смужку прибережного піску захищали з усіх боків від стороннього погляду високі очерети та верболози. Це були дві зменшені копії чайок, покладені одна на одну, як половинки горіха. З дна верхньої стриміла порожниста колода заввишки з людський зріст. Спідня мала по два короткі весла з кожного боку. Сава припасовував до борту шкіряний манжет з ноги теляти, який тонким краєм обтягував весло.

— Неси смолу! — гукнув він Гарбузові, котрий неподалік палив багаття.

Той приніс цеберко і, спотерігаючи, як товариш обсмолює довкіл отвору для весла, сказав:

— Ось роблю я, Приблудо, це діло, а не маю до нього віри. Бо не втямлю, чому човен плистиме під водою, а не затопиться зовсім? Чи я вже такий дурний?В’юн, який працював з другого боку човна, озвався на те:

— Не сумуй, брате, зате ти здоровий і гладкий. Сава кинув погляд на Гарбуза, проте на широкому рожевому обличчі не завважив і тіні гніву. Він чи не зрозумів кпину, чи не образився.

— Жив чоловік один розумний у Стародавній Греції — на ім’я Архімед, — мовив Приблуда. — Чув про такого? Отже, не чув… Так оцей мудрець довів, що будь-яке тіло плаватиме дотти, доки вага його не перебільшить вагу води, яку воно собою витискає. Петраєш, Гарбузе?

— Не дуже…

— Ну, ти ж не дивуєшся, коли плоскодонка, в яку ти сідаєш, занурюється мало не по самі кочети. Човен наш також можна навантажити так, що він у воду ввійде аж по край димаря.

— Гм... — тільки й сказав Гарбуз, який попри своє дрімуче невігластво ставився з повагою до кожної освіченої людини.

Сам він народився в родині посполитих неподалік від Чернігова. На Січ Стецько Гарбуз утік ще юнаком, рятуючись від помсти управителя княжого маєтку, до якого було приписане Стецькове село. Пан управитель Яць Пшеволодський полюбляв влаштовувати різні спортивні змагання і сам брав у них участь. То був здоровенний і дужий чоловік, з яким ніхто не міг зрівнятися в силі та спритності. Рік у рік до маєтку приходили молоді шляхтичі, аби стати на герць з паном управителем. Та кінець був завжди один: того винесуть з вивихом ноги або руки, іншого — з поламаними ребрами, а одним бідним шляхтичем пан управитель так гепнув об землю, що той віддав Богові душу. В дні змагань господар влаштовував велику учту: наказував викочувати з льоху діжки з вином, різати свиней... Незаможна шляхта та посполиті потім на всі заставки вихваляли відвагу пана Пшеволодського. Якось Стець Гарбуз — йому було тоді вісімнадцять — прийшов з гуртом молодиків до маєтку подивитись на змагання. Та цього разу ніхто не наважувався стати на герць з паном управителем. А той сидів у кріслі біля пустого килима, нервово покручував вуса. Вже тричі рефері викликав до герцю, та марно. Тоді господар підвівся з крісла і окинув поглядом юрбу.

— Ти, — показав пальцем на Стецька, який помітно вирізнявся поміж гурту.

В голосі чувся наказ.

Гарбуз перелякано белькотав про те, що він не може бути суперником ясновельможного пана, бо звик лише ходити за плугом, а на борні зовсім не розуміється. Та його не слухали. Рефері Пшеволодського

вмить здер з нього сорочку і випхав на килим. Пан управитель, розглядаючи молоді сильні біцепси супротивника, вдоволено посміхався. Він був на півголови вищий від Стецька і усмішку мав чуйну й добру. Від тієї усмішки хлопець враз заспокоївся. Навіть відчув гордість, що змагається з таким вельможним паном. Він і незчувся, як Пшеволодський, вхопивши його в оберемок, жбурнув ним об килим. Стець лежав, хапаючи повітря, немов риба, яку викинули на берег. Коли врешті він прийшов до тями і крізь густе марево, що заволокло очі, побачив усміхнене обличчя управителя, то підскочив, немов потужна пружина, і, вхопивши Пшеволодського за руку, так сіпнув її, що висмикнув з плечового суглоба. Пан дико заволав. Знявся лемент: одні челядники кинулись до свого господаря, решта — в’язати Стецька. Та коли дворовий костоправ управив суглоба, управитель наказав розв’язати супротивника, але його прозорі очі нічого доброго не віщували. Вчинив він це, як і все, що робив, для позерства, бо ж на святі було присутнє панство навіть з Києва. Тим, хто знав управителя, було ясно, що Стецька Гарбуза потягнуть до маєтку, як тільки роз’їдуться гості. За Литовським статутом простому хлопові, який ударив шляхтича, відрубували руку. Того ж вечора батько наказав Стецькові осідлати коня й відіслав до Чернігова. Цілий рік по тому він був учнем кравця, працюючи від сходу до заходу сонця. Місто мало свої звичаї. Тут більше, ніж у будь-якому місті Речі Посполитої, був потяг до запорозької вольниці. Тут і пристав кравчик Стецько до гурту молодиків, котрі вирушали на Низ у пошуках пригод і кращої долі. За дванадцять років він став професійним вояком, брав участь у суходільних і морських походах, був сміливий і ні в гріш не ставив власне життя, водночас залишаючись скромною людиною і надійним товаришем.

Із заростей верболозу вийшов гетьман у супроводі джури.

— Здорові були, пани-брати! — привітався він.

— Здоров будь, пане-батьку, — відказали йому.

Гетьман усміхнувся, угледівши на могутніх крижах Гарбуза шматок обстріпаної тканини, яка колись була шароварами.

— Я прийшов подивитися, що ви тут накоїли, — звернувся він до Сави.

Сонце підкочувалося до гаю з протилежного боку водойми; в його мусянжових променях підводний човен нагадував обрисами кабицю з високим димарем, яка невідь-як погойдується на хвилях.

За вигадку спудея гетьман вхопився як за останню можливість уберегти братчиків від неминучої смерті під стінами Сінопської фортеці. Спостерігаючи, як з кожною торбою піску, знятої Гарбузом з плоскодонки і покладеної в скриню на даху підводної чайки, остання дедалі більше занурювалася, він відчув, як зріє в ньому надія. Тим часом під водою зникли уже й скриня з піском, і більша частина димаря. А те, що залишилося на поверхні, нагадувало колоду, яка стояла сторч. Та ось з димаря вигулькнула голова з оселедцем. То був В’юн. Він озирнувся довкіл, сказав щось усередину. Відтак колода стала віддалятися від берега.

— Добре діло зробили хлопці. Дуже добре! Га, як ти вважаєш, синку? — звернувся гетьман до джури. — Так, пане-батьку. Вони, як риби! — з захватом сказав хлопець.

Дивного відчуття зазнали Микошинський, Гарбуз і джура, коли на поверхню почала швидко спливати підводна чайка. Обтягнена шкірою і обсмолена, вона нагадувала волохате чудовисько з великою рурою на спині.

Коріння дуба товстими мацаками випиналося з трави. Характерник у сірій свиті також скидався на один з химерно вигнутих нерухомих коренів. На обличчі Оникія не ворухнувся жоден м’яз, як і не зайнялася іскра в очах, коли підійшов козацький зверхник. То сиділа сонна людина,

якщо не сказати, обездушена плоть людська. Та водночас хтось і дивився, але не з одного місця, а звідусіль, сотнями очей. Микошинському на мить стало лячно. Він помітив над головою в характерника в корі дуба отвір від наконечника стріли і зелене кільце довкіл. У верховітті ворухнулось, то потоптався на гілці крук.

— Чого тобі, Богдане?

Козацькому ватажкові здалося, що озвався не чоловік під дубом, а хтось невидимий, десь поряд, бо обличчя характерника лишалося восковим, а очі осклілими. Та й навряд чи запитання було почуте вухами, а не свідомістю. І все ж він сказав:

— Оникію Колодуба, я прийшов порадитись...

— Чи в тебе старшини тямущої бракує? — обличчя Оникія почало оживати.

— Не в тім річ. Поплічники мої — люди мудрі. Я хотів запитати, чи варто йти на край світу. Колись ти Кулазі напророчив, і пророцтво збулося...

— Ти кажеш напророчив, і я кажу напророчив. А дехто вважає, що я наврочив. І мор у Львові та Перемишлі, кажуть, наслав.

— Аби я вірив у твою лиху вдачу, то не звернувся б до тебе. Дві з половиною тисячі братчиків беру з собою. Кожна смерть — то мій майбутній гріх.

Оникій уже був у собі: обличчя його ожило, тіло гладке життям наповнилось. Він заколивався взад-вперед на підібганих ногах.

— Що б я не казав тобі, отамане, воно однаково не вплине на твій намір.

— Вплине.

— Ні, не вплине. Подія-бо вже сталася. Декому вона радість принесла, багатьом — горе і страждання. Немає таких терезів, щоб порівняти, чого більше, бо лихо для одного є щастям для іншого, бо правд стільки ж, скільки й пожадань.

— Оникію, то як нам бути? Іти на мусульманина чи ні? — нетерпляче запитав гетьман.

— Не на мусульманина ти ходив... Е-е, підеш. На завойовника. А поради тобі моєї не треба. Повторюю, все вже сталося. Обертаються не стрілки дзигарів, а циферблат, на якому позначені події.

В очах козацького батька сяйнули лихі вогники.

— Ти що, віщуне, несповна розуму?!

— Я не несповна... Я іншого розуму. Море, море довкруж. Місто на пагорбі в огні. Страждання! Як багато страждань!Очі характерника стали отворами в безодню. Микошинський відчув, як його людську сутність туди всмоктує.

— Оникію... — озвався він нерішуче.

— Геть! Іди геть, Богдане! — почувся чужий, не схожий на Оникієвий голос.

Було в ньому однаково злостивості, докору і схвалення. Його, Микошинського, наміри, ні, те, що повинне було статися, немовби оцінили три різні людини — мстива, добра і справедлива.

Богдан не пам’ятав відстані, пройденої від дуба до своєї резиденції. У вухах шурхотів звук крил воронячих, якими птах відганяв його від зачарованого місця.

Надвечір’я почорнило сріблясте листя осокора, під яким сидів на лавці козацький ватажок. Його душа, що її кимось мовби було розпорошено по простору, тепер поволі збиралася докупи. І так само поволі перед очима поставали отаманський курінь, церква віддалік, майдан з тулумбасами і стовпом; з протилежного боку — ряд куренів, довгих, на п’ятдесят аршин, з коморами і конов’язями біля кожного, а з півдня щетинилися в червоне надвечірнє небо гострі зубці фортечних стін. Він дивився очима стороннього. Минуло чимало часу, доки спала омана і прийшло усвідомлення того, що все, що він бачив, було зведено його волею, стараннями, за його ж таки планом.

"Пробач мені, Пресвятая Богородице, що звернувся за порадою не до тебе, а до характерника. В оману ввела срібна стріла, яка не вкоротила йому віку. Нечистий він, хоч і не є слугою сатани. Звідки йому знати, що місто, на яке я націлився, — на пагорбі, за високими фортечними мурами? Прости мені, Пресвятая Діво, кров, яку я проллю! Роблю те не задля власної слави, а в ім’я великої мети. Косинський, Наливайко й Лобода вже почали військові дії проти гнобителів. Пів-України в огні. Якщо на Польщу не нацькувати сильнішого ворога, то вогнище непокори незабаром загасять. Нашою ж — руською кров’ю".

Людно й гомінко було в таборі.

Біля конов’язей побільшало коней. Голодні, стомлені далекою дорогою, вони жували овес. Січові ж огирі, вигуляні й ситі, форкали, іржали, косували на чужинців.

"Багато з них не дочекаються своїх господарів, — думав гетьман про коней. — Одну людину вбити — гріх смертний. А погнати на загибель сотні людей... Чи буде прощення?..".

За останнім куренем була січова комора, а поряд — льодовні. Одна з них, порожня, стала в’язницею для Кубуся. Хоч як суддя й писар домагалися кари на горло, але він — Микошинський — переконав їх не квапитись. У Варшаві, Кракові, Львові були козацькі вивідники, і якби когось із них схопили, то виміняти його на такого птаха, як Кубусь, було б неважко. Це був дужий, розумний, а головне — відданий ідеї єзуїт. А ще він мав у собі якусь невидиму силу, яка змушувала коритись його волі. Микошинському навіть здалося тоді, під час допиту, що думку про можливий обмін вивідувачами навіяв сам Кубусь. Це була єдина причина зберегти йому життя. Біля льодовні, а тепер просто глибокого льоху, стояла варта; кайдани на злочинцеві і замок на товстих дубових дверях не давали вихлюпнутись лихові у світ Божий.

Ув’язнено було тільки мізерну частину нещасть, що насувалася з Заходу на православний люд. Нещасть, які водночас ховали в собі поразку тому, хто їх насилав.

"Пресвятая Діво Маріє, не супроти католицької віри повстаю — проти покатоличення й того, що за ним: обездушення народу, позбавлення його можливості бути господарем у власному домі".

"ОЙ, ЗІБРАЛИСЬ ОРЛИ..."

Січ нагадувала вулик. Козаки виносили з курінних скарбниць діжки з борошном, пшоном, солониною і все те складали на вози та відвозили на берег.

До куреня, де мешкав Приблуда з товаришами, забіг джура гетьмана. На ліжках, збитих з дощок, сиділи зо два десятка мешканців куреня і складали в похідні торби порохівниці, сухий трут, ложки, полумиски, одяг і все, що могло б знадобитися в далекій дорозі. Помітивши Гарбуза, хлопець звернувся до нього:

— Дядько Стецько, а де Приблуда?

— Де йому ще бути, джуро, як не біля підводних човнів, — відказав той. — А нащо він тобі?

— Пан гетьман кличе.

Переступивши поріг резиденції гетьмана, Сава завважив, що від запорізьких знамен було відібрано кілька, і поміж них — прапор імператора Рудольфа Другого германського. Микошинський показав на крісло біля писаревого столу.

— Сідай, козаче. — Він якось дивно подивився на нову латку на Савиній свиті, довго не озивався. — Бачиш, Приблудо, ми тут радилися з панами писарем та іншою старшиною і вирішили, що всі майстри: теслі, бондарі, порохівники, зброярі — залишаться на Січі. Ну, й ти також.

Приблуда відчув, як у ньому всередині ніби щось обірвалось.

— Чому, пане гетьмане?

— Похід важкий буде. Чорне море перетяти — це тобі не на той берег Дніпра переправитись. Не всі повернуться.

— Чи я гірше володію шаблею, ніж ті, з ким ти радився? Беруся довести кожному з них...

— Не гарячкуй, синку. — Гетьман встав і підійшов до великої, кутої мідними пасами скрині, відхилив віко і витяг чималого гаманця. — Ось. Тут багато грошей. Можеш вибрати з табуна будь-якого коника та податися на зимівник до батька. А не хочеш — залишайся на Січі.

Свіжовиголене Савине обличчя на мить скам’яніло. Отже, всі надії пропали. Не судилося йому визволити Меланію. Він підвівся, глянув на затягнутий сирицею капшук і поплентався до дверей. Уже в дверях сказав:

— Краще б ти мене прогнав був тоді, коли я приблудився.

— Стривай, спудею. Ну, вмієш ти, вмієш володіти шаблею. Але річ не в тім...Приблуда очікувально блимнув спідлоба.

— Голова нам твоя дорожча, ніж та слава, яку ти здобудеш. У світі ще ніхто не мав таких човнів. Якщо ж ми тебе втратимо, то багато втратить і Січ. Завтра засвіт сонця ми вирушаємо в небезпечну дорогу. Для багатьох вона буде останньою.

Сава хотів оповісти про Меланію, про те, що підводні чайки він би ніколи не винайшов, якби не велике прагнення визволити її з полону. Натомість сказав:

— Пане гетьмане, кожен з човнів у дорозі може зіпсуватись: чи-то висохне шкіра в місці з’єднання димаря з дахом і при зануренні буде теча, чи вода щілину десь знайде. Хто краще за мене знає, як полагодити? Ніхто. Підводні чайки тобі, пане гетьмане, потрібні, аби зберегти життя якомога більшій кількості братчиків. Отож при них мусить бути хтось, хто тямить... До того ж я хотів побачити свої човни в ділі.

Прикрість і співчуття, які сперше з’явилися в отаманових очах, після останніх слів спудея змінилися на вагання. Поміркувавши, Микошинський сказав:

— Упертий ти чоловік, Приблудо! Це я помітив, ще як тебе привели бекетові... Гаразд, іди, готуйся. Але будеш при мені.

Ой зібрались орли чайку рятувати, слави здобувати.

Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати.

Гей, нумо, хлопці, до зброї!

На герць погуляти.Слави здобувати!..

Линуло прозорою блакиттю на безмежні степи, діброви, кручі, заходило в душу воїнові, витискало все омозолене, заскорузле, лишаючи в ній самі тільки людські почуття.

Сорок чайок несли на собі дві з половиною тисячі запорожців, озброєних мушкетами, гаківницями, списами, шаблями, келепами . На всю довжину ріки, скільки сягало око, червоніли верхівки шапок. Все довкруж було вкрите багрянцем осені. Козацький батько не випадково обрав для походу осінню пору. Захмарені темні ночі ховатимуть від ворога козацьку ескадру.

— Накажи сушити весла! — гукнув гетьман Приблуді, котрий сидів біля стернового на отаманському судні.

Сава помахав білою хусткою, і по хвилі пісня увірвалась, перестали рипіти кочети, весла заковзали по воді.

Микошинський вдивлявся в правий берег, де біля очеретів відпочивала зграя перелітних птахів. Тим часом флотилію несла течія вздовж берега, поросло кугою та вербами.

Раптом у верболозі щось заворушилось, і звідти вигулькнув каюк. У ньому сидів чоловік у турецькому вбранні.

— Здоров був, пане-батьку! — привітався він, скидаючи чалму.

— Здоров... — відказав гетьман. — А чого не в умовленому місці?

— Там гуси. Наполохана зграя могла б знятись у небо і виказати. А по березі кримці вештаються.

По хвилі Потурнак (це був він) опинився на борту отаманської чайки.

— ...Сховавши в очереті каюк, я подався до міста, — оповідав він. — Якщо мусульманин хоче довідатись про новини, він іде в мечеть... Мулла саме хутбу читав, коли я туди прийшов.

— То про що ти довідався? — нетерпляче мовив гетьман.

— Султан наказав Насиф-баші керувати побудовою галер у Сінопі. Як сказав мулла, володар правовірних має намір зміцнити свою могуть на морі. Його повірений Алі-баша вже місяць чатує на невільничому ринку Кафи. Відбирає здорових рабів для галерної каторги.

— А що діється в Казікермені?

— В Казікермені залишилася тільки фортечна залога. Всі інші, і з ними ногайці, подалися грабувати Молдавію. На ніч турки замикають брами і виставляють посилену сторожу.

— Ми зможемо прослизнути повз фортецю непоміченими?

— Ні, Богдане. Вони перетяли Дніпро товстим ланцюгом. З Казікермена до острова Тавань і з Тавані до Арслана — з лівого берега. До того ж на фарватер спрямували гармати.

— Шкода, — сказав Микошинський. — Отже, наш вихід у море не буде для них несподіванкою.

У судні гетьмана, крім двох команд веслярів, котрі щогодини змінювали одна одну, були ще Приблуда, Потурнак, сурмач і Вольф Бредель — посланець германського імператора. Цей худорба не випускав з рук прапора Рудольфа Другого. Ще один прапор — Базавлуцької Січі — майорів на щоглі отаманської чайки.

Проминули гирло невеликої річки Дрімайлівки, а невдовзі на похилому березі з’явились руїни безлюдного міста-фортеці, невідомо ким і коли побудованого, як і ким і коли зруйнованого. Від нього до Казікермена лишалося півтори-дві години швидкої плавби. Згасав день, і вже густішали сутінки; довкіл ні голосу, ні вогника. Тільки чулося рипіння кочетів та плюскіт води під сотнями весел.

Коли вже засутеніло, на кормі передньої чайки дали знак, і судна зупинилися. Гетьман наказав чайковським зійти на берег. А там, на колі, запропонував план узяття Казікермена.

Прогриміли гарматні постріли.

— Почалося, — тихо мовив Потурнак.

Він сидів поруч із Савою на отаманській чайці і вдивлявся в нічний обрій, на якому з’явилася слабка смуга світла.

То були не ранкові промені; то півтисячі козаків, що ховалися в порослій чагарями ярузі неподалік від Казікермена, майже одночасно запалили смолоскипи і кинулись на фортецю.

Яничари, збиті з пантелику великою кількістю людей з палаючими головнями, що з’явились невідь-звідки, розпочали гарматну стрілянину. Проте ядра летіли над головами напасників, бо ті вже долали передфортечний рів. Тим часом збігалася сторожа з усього укріплення. І тут козаки разом загасили смолоскипи; настала темінь, яку розривали спалахи мушкетних пострілів на стінах. Скоро яничари, збагнувши, що цілять в ніч, припинили стрілянину і приготувалися відбивати штурм.

Чайка гетьмана уткнулася в стрімкий берег біля самої фортеці. Сава, а за ним Потурнак і сурмач позіскакували з судна й поспішили слідом за Микошинським. Від інших чайок, що причалили неподалік, теж бігли люди. На фортечних стінах і побіля них не вгадувалося жодного

охоронця. Проте браму, до якої привела кам’яниста дорога, було замкнено. Гетьман сказав щось одному з гармашів, і той кинувся назад до суден і скоро приніс барильце з порохом.

Вибухом зірвало не тільки браму, а й вежу і частину стіни. Сильний спалах на мить освітив мур фортеці, білі будинки під рудими черепичними дахами, вирвав з мороку Дніпро, на поверхні якого, здавалося, плавав товстий ланцюг, а віддалік стояла галера.

Яничари, збагнувши, що люди зі смолоскипами не основні сили нападників, а тільки приманка, кинулись у прибережний бік міста, але там уже панували козаки. У мороці ночі сіре вбрання робило їх схожими на тіні, що ковзали між будинками; багато хижих тіней.

— Гяури! Гяури! — волали турецькі воїни, запекло відбиваючись.

Дехто з них уже конав, розпластавшись на землі, а більшість втікала до південної брами.

Ще один сильний вибух трусонув нічне небо. То висадили в повітря місце, де кріпився ланцюг, яким перегороджували Дніпро. З цим вибухом, що припав на кінець ночі, темінь стала кудись витікати; спочатку з’явився мінарет, потому дах мечеті, затим оселі й кам’яниста дорога, що перетинала місто з півночі на південь. Тим часом зо дві сотні яничарів, діставшись конов’язей, повискакували на коней і охляп погнали в степ. Білі плащі майоріли на вітрі і робили їх схожими на духів, котрих зненацька застав світанок, і вони намагаються хутчіш покинути цей світ.

— Погано, — мовив гетьман, дивлячись їм услід.

— Що погано, пане-батьку? — поцікавився Приблуда.

— Звістка про напад скоро поширитьcя… В Очакові нас може підстерігати ціла ескадра.

Сава раптом усвідомив, що стоїть на тій самій дорозі, якою йшов у гурті бранців кілька місяців тому. На мить відчув гострий біль у зап’ястях від сириці (то була тільки пам’ять про біль), немовби побачив смаглявих казікерменських дітлахів, котрі кидали в невільників камінцями. Де ті діти? Де мешканці, що тоді дивилися на людей у валці, — хто з цікавістю, хто вороже, а були й такі, чиї очі теплилися співчуттям. З осель не з’явилося жодної душі. Сава раптом відчув, що гостре бажання помсти, яке сиділо в ньому з часу полону, зникло, ніби вигоріло, і від нього залишився самий тільки попіл.

І тут з дворів почали виходити люди. То були невільники, яким нікуди, та й не треба було втікати. Дехто мав на ногах колодки, дехто ланцюг з ядром.

На обличчях багатьох воїнів, хто прибіг на поклик сурми, вгадувалося розчарування, а в очах блискали лихі вогники. Козаки нагадували голодних вовків, яких відірвали від переслідування здобичі. Більшість мешканців повтікали на конях крізь південну браму, щойно почувши постріли, решта — жінки, чоловіки яких пішли в похід на Молдавію, старі та діти — замкнулись у мечеті.

— Батьку, накажи підірвати мечеть! — кричали з натовпу.

— Богдане, не роби цього, — порадив Потурнак, який стояв поруч з гетьманом.

— Братове, — звернувся ватаг до натовпу. — Казікермен — це бідна турецька залога — і тільки. Я ж веду вас туди, де золото, зброя, якій ціни немає, дорогі сукна… Якщо ж затримаємось тут, то звістка про наш намір дійде до Стамбула хутчіше, ніж ми виберемося в Чорне море. Султан зжене до Очакова всю свою армату, аби перетнути нам шлях.

— Підірвемо храм сатани та й подамося до моря! — вигукнули з натовпу.

— То Божий храм, Богдане, — знову Потурнак. — Та й нащо тобі зайва кров?

— Устиме, — гукнув гетьман до гармаша, — неси барильце з порохом! Підірвемо. Але не мечеть, а яничарський арсенал.

У Казікермені половина мешканців були яничари, решта гендлярі, ремісники, рибалки та пастухи. Невільників було стільки ж, як і цивільних. На березі з них позбивали кайдани. Поміж натовпу виявилося кілька чоловіків, котрих полонили тоді ж, коли й Саву. Татари кинули їх непритомними на переправі; місцеві жителі виходили, кого змогли і зробили своїми рабами. Невільники ж із старожилів пам’ятали тих полонених, що їх гнали вулицею навесні. Сава розпитував про Меланію, але ніхто нічого не знав. Оповідали, що з того — першого — полону яничари купили великий гурт хлопчаків; їх відправили на галері до Стамбула. Дітей з другого полону також забрало військове судно.

Коли над Казікерменом сяйнув перший сонячний промінь, від причалу відпливла галера, завантажена зброєю з яничарського арсеналу, гарматами, знятими з мурів, лантухами з зерном та всіляким крамом. Пасажирами на судні були колишні невільники, веслярами — недавні турецькі матроси, а командою — дюжина поранених запорожців. Звільнені сіромахи не шкодували таволги, як і лайок, для своїх недавніх мучителів.

Корабель, з якого ще не встигли зняти стяг Пророка, бачили люди, що рухались невільницьким шляхом на північ. Одні з них сиділи на возах, інші гарцювали на породистих арабських скакунах; ще інші йшли пішки, несучи перекинуті через плечі торби. Їх теж супроводжували кінно кілька поранених козаків.

Тим часом флотилія чайок стрімко віддалялася від спустошеного Казікермена. Не стало видно вже переправи, розчинились у світанковому мареві сірі фортечні мури. Микошинський, спостерігши, як швидко намокають сорочки на спинах гребців, наказав частіше мінятися на веслах, а тим, хто відбув свою чергу, видавати по шматку смаженої дичини й коржа.

— Гей, гей, хлоп’ята! — підганяв він. — Нам би тільки до лиману... А там я знаю один острів...В

ін сторожко оглядав обидва береги. Але єдиними рухомими предметами на них були тіні від хмар, що їх гнало південно-західним вітром, а звуками — курликання журавлів, що відлітали у вирій. Чи не вперше подумав Микошинський, що в його сорок років годилося б уже сім’ю мати. Згадав Ольгу — небогу Костянтина Острозького, з якою познайомився торік, коли гостював у князя. Двадцятирічна смаглявка дивилась на нього не тільки з цікавістю (знала-бо, що він з Низу); в мороці її очей вгадувалися ніжність і водночас гріх. Вона завжди тримала на руках дитя когось із челядників, ніби виказуючи цим бажання самою стати матір’ю. Вони тоді не порозумілися, але невидимий зв’язок зостався. Лист, що привіз Телемах від Ольги, попри прохолодну світську ввічливість був щирим.

"Пресвятий Миколо Чудотворцю, не дай загинути в чужому краї. Останній це похід у моєму житті, останній. Подамся потому в родове гніздо на Волинь, а там поберуся з Ольгою. Князь Костянтин здогадується про нашу приязнь і схвалив би шлюб. А братчики іншого отамана оберуть".

На правому березі Микошинський помітив табун диких коней, які прийшли на водопій. Невдовзі проминули річище Інгульця і старовинне зруйноване місто неподалік від нього. То був орієнтир: до лиману вже залишалося півдня.

— Пане гетьмане, — озвався посланець Рудольфа Другого литовською. — Це вже турецька земля?

— Це руська земля, — відказав Микошинський також литовською. — І одвіку була нею. А Казікермен — тільки їхня фортеця. Років двісті тому там стояла русько-литовська залога. І називалася вона Вітовтова Митниця. А ще до того — руська фортеця Біла Вежа.

Не раз ходив отаман у морські походи і завжди дивувався, зустрічаючи руїни міст на Дніпрових берегах. Більшість із них русичі спорудили ще задовго до монгольської навали; а траплялися й давніші, невідомо ким побудовані. Край був колись заселений; торгові судна з усього світу піднімалися аж до порогів. А тепер тут кочівники випасають табуни коней, а по Дніпру військові галери плавають.

Тим часом вітер ущух, хмар поменшало, а сонце зависло на півдорозі між полуднем та заходом. І тут гетьман помітив з правого боку, в степу, сірий хвіст куряви. Десь за версту, паралельно Дніпру, скакав загін. Вершників не було видно, але, судячи з густої куряви, що за ними тяглася, їх мусило там бути зо дві дюжини.

Помітив куряву й Потурнак. Прикрившись від сонця долонею, він вдивлявся в рухому сіру хмарку.

— Яничари, — озвався нарешті. — Дуже поспішають.

— Схоже, — погодився отаман. — Поспішають в Очаків, щоб попередити.

— Вони нас помітили, — знову Потурнак.

— Навряд чи. Ми ж їх не бачимо. Тільки курява... Заночують у Білозерці, а вдосвіта на свіжих конях вирушать до переправи, що в дніпро-бузькому лимані. А там до Очакова — півдня чвалом. Оскільки ми

їх наздогнали, то, отже, рухаємося швидше. І до Очакова підійдемо раніше.

Ще не скінчилася лагідна осіння ніч, коли в різних кінцях острова закуріли вогнища. Отаман наказав кашоварам не шкодувати ситного харчу — м’яса в’яленого, дичини. До Очакова-бо світ неблизький, сила веслярам потрібна.

Тільки-но засіріло на сході, як козацька флотилія, попетлявши поміж островами, вилинула на водну гладінь, краю якої не було видно.

— Це вже море? — запитав Приблуда у Потурнака.

— До моря далеко. Лиман це.Східний вітер, дихання якого знати було ще з ночі, напнув вітрила. Флотилія стрімко неслася повз правий берег, обриси якого ледь угадувалися на півночі у світанковій імлі.

Коли перші промені визолотили плесо лиману, Микошинський наказав чайковським підняти прапори куренів і стяг Рудольфа Другого.

— Поскидайте, хлопці, шапки! — наказав він. — Братчиків чимало тут полягло торік. Січа велика була — на воді й на суходолі. Пошарпали ми тоді військо їхнє, але походу на германця їм не зірвали. Отут, де ми тепер, стояв великий турецький флот. Ми ж прибули всього на сімнадцятьох чайках.

— Відсалютуємо, батьку, — озвався хтось із веслярів.По хвилі вагань Микошинський відказав:

— Треба б. Але у них також є бекетові і система сповіщення. Викажемо себе.

Коли праворуч знову засіріли обриси берега, гетьман дав знак веслярам, і чайки зірвалися з місць; вони, здавалось, вже не пливли, а летіли над водою.

УЗУН-КАЛЕ

Лагідний ранок видався в Узун-Кале . Плесо лиману парувало легким туманцем. Просвічений першими променями сходу, він нагадував рожевий мигдалевий цвіт, розсипаний по воді.

— Мир і благоденство! — прокричав з мінарету мулла на закінчення ранкової молитви. — В Узун-Кале все спокійно. Аллах з нами!

На палубах суденець, що ночували в гавані, стали з’являтися люди; залунали команди на військових кораблях. Почалася буденна робота порту: з високих двоколісних возів, запряжених одногорбими верблюдами, татари знімали кулі з сіллю і клали на причал. Там же, брязкаючи кайданами, раби зносили по трапу з суден килими, сувої шовку, бронзовий посуд, шаблі, виготовлені зброярами Дамаска, Стамбула та Варни.

На шляху з боку лиману з’явилася велика мажара, вантажена лантухами з зерном, яку тягли четверо коней і супроводжували троє вершників. За нею — дві легші, запряжені парами коней. А віддалік рухалися ще три упряжки. На візникові й вершниках першого возу були свити й шаровари, що виказувало в них мешканців України, ті ж, що їхали за ними, були у польському вбранні, а на останніх був одяг литвинів. Усі вони таборували в плавнях, очікуючи ранку.

Пшениця, хутра, бурштин, мед, льнополотно, сіль, привезені з України, Польщі, Білої Русі, Литви, Перекопу, везтимуть з Узун-Кале двома морями — Чорним і Середземним аж до Каїра, а килими, посуд карбований прикрасять житла слов’ян, литвинів, юрти кочівників. Із

шовку пошиють жінкам святкове вбрання, а дамаські шаблі стануть для чоловіків не тільки зброєю, а й предметом гонору.

"Усім є користь від гендлю, — міркував Юсуф-баша — комендант Узун-Кале, оглядаючи з фортечного муру довкілля. — Слушно назвав Пророк торгівлю богоугодним промислом. Нехай краще гяури везуть у гавань збіжжя, а правовірні — своє добро. Обмінюватися витворами рук краще, ніж смертями... Немало люду полягло торік навесні, коли козаки на своїх суднах напали на Узун-Кале. Аллах милостивий був до правовірних. На той час у гавані стояла ескадра падишаха, а на березі — військо яничарів та орда. Шкоди великої невірні завдали мусульманам, хоч і самі втрат зазнали, але Узун-Кале не здобули. На одному з суден їхніх майорів тоді і прапор найлихішого ворога падишаха — германського імператора".

Юсуф-баша пам’ятав, як років з десять тому, коли він служив в охороні палацу, "посла Рудольфа Другого побили й кинули до в’язниці. Султан Амурат обурився, що той посмів з’явитися до нього без подарунків. Але найбільшої образи Рудольфові Австрійському завдавав падишах тим, що не визнавав його імператорського титулу... Послів європейських приймали гірше, ніж мусульманських, але над австрійськими просто знущались: місяцями не надавали аудієнції, а коли приймали, то лаяли, виганяли, а часом і брали під арешт".* "Атож можна зрозуміти Рудольфа Другого, — подумав Юсуф-баша. — За такого ставлення шукатимеш спілки не тільки з козаками, а й з самим шайтаном".

Щоранку комендант прохав у Аллаха миру, а вже потім здоров’я собі, чотирьом своїм дружинам та десятьом дітям. Мир-бо давав йому великий зиск. Усяк, хто привозив сюди крам, мусив сплачувати мито. А вже яка частка належала султанові, а яка Юсуф-баші, визначав він сам. Чи греки оливкову олію привезуть, чи татари ясир пригонять — Юсуф-баші дай. Бо, як жартують стамбульські дотепники: "Багатство падишаха — океан. Хто не п’є з того океану, той свиня".* Щоправда,

призначення комендантом Узун-Кале обійшлося йому в Стамбулі недешево.

Гарний ранок видався як для осінньої пори. Море спокійне. Юсуф-баші на мить здалося, що він стоїть не на фортечному мурі, а в гавані рідного Самсуна на Анатолійському узбережжі.

Тим часом мажара, запряжена двома парами коней, заїхала на причал. Один з трьох супроводжувачів спішився і підійшов до групи купців у розкішних шатах, що стояли біля одного з трапів. Кивнув на знак привітання, не знімаючи смушкової шапки. Йому відповіли. По короткій розмові від гурту відділилися двоє, один у білій чалмі, другий у зеленій, і подалися до мажари. Юсуф-баша знав, що до того, як відбудеться торг, щонайменше два лантухи пшениці перекочують у його комору, як і дещиця з того, чим платитимуть купці. "Хай вічно славиться ім’я Пророка — покровителя торгівлі!" — подумав комендант, переводячи погляд на дорогу, якою рухалося ще кілька упряжок...

І тут він помітив на сході легку хмарку. Ніби в ранковому маєві раптом закрутив вихор. Скоро Юсуф-баша зрозумів, що то був не смерч, а шляхом скакав вершник. Поряд на поводі біг кінь. Десь за версту від міста гонець спинився і, пересівши на запасного коня, погнав далі.

— О, Аллах, лихо насувається! — прошепотів комендант, піднісши руки до неба.

Єдиним правильним рішенням було перейняти гінця, щоб уникнути паніки в Узун-Кале. Юсуф-баша збіг внутрішніми сходами вниз, скочив на коня і під здивовані погляди охоронців погнав учвал до брами.

Люди на возах, вервечка яких тяглася в порт, уздрівши вершника в дорогому вбранні, котрий, нещадно стьобаючи коня, нісся від фортеці, звертали на узбіччя, поступаючись дорогою. Юсуф-баша встиг помітити

на лицях іноземних купців страх, і це приємно лоскотнуло його самолюбство.

Якийсь час він гнав коня вздовж лиману, втративши з поля зору того, кого мав намір перейняти на шляху. Та ось з-над верболозу вихопився хвіст куряви, почувся кінський тупіт, і по хвилі з-за закруту дороги вигулькнув вершник. Осідланий кінь, що скакав на поводі поруч, був укритий піною. Огир під вершником також був у милі. Не одразу впізнав комендант у гінцеві Абдулатипа — заступника начальника казікерменської яничарської орти. А впізнавши, натягнув повіддя і зупинив свого жеребця. Він уже й без слів знав, що на Узун-Кале насувається лихо. Збагнув також, що суне воно з Казікермена. Найстрашніше було те, що турецьке військо, яке недавно ще квартирувало в місті-фортеці, з’єднавшись з ордою, подалося в Молдавію, а з тим — на германця. В Узун-Кале зосталася тільки невелика залога, та ще п’ять команд військових моряків на галерах. Якщо неприятель буде такий числом, як торік, то фортеця при підтримці з моря вистоїть. Якщо ж більше... О, Аллах!

Яничарський плащ Абдулатипа тільки здаля ввижався білим. На ньому знати було руді плями крові; рідкобороде лице яничара, на якому вгадувалися ефіопські ознаки, чорніло від пилу й утоми. Тільки великі очі божевільно поблискували.

— Аллах послав нам страшні випробування! — прохрипів гонець, спинивши коней. — Гяури! Ози-Зучем пливуть. А може, вже й лиманом... Багато їх!

Хоч і передбачав Юсуф-баша лиху вість, але від слів яничара, а ще більше від його вигляду, пополотнів. Він уперше подумав про дітей і жінок, потім про коштовності, що сховав у амфорах з оливковою олією. За кілька днів він мав повантажити амфори на одне з суден та в супроводі старшого сина Аліма відіслати в Самсун до батька. Надійнішого місця для збереження скарбу він не знав. "Шайтан перейшов дорогу", — подумав баша, а вголос запитав:

— Скільки їх?

— Багато! — повторив гонець. — Тисяч із п’ять. Казікермен зруйнували, арсенал, гармати, галери забрали, капудан-агу полонили. О, горе нам! Падишах звелить відтяти нам голови! — Яничар закрив руками обличчя, а коли відтулив їх, то в очах уже стояли сльози. — Вночі напали... Там, — показав канчуком назад, — скачуть ще двадцять наших. Тільки я один зміг витримати без сну і відпочинку ніч, день і ще ніч. Двоє загнаних огирів конають на дорозі.

Юсуф-баша завважив, що обидва коня дрібно тремтіли, ніби від холоду. Вигляд знесилених тварин і людини, яка ще більше боялася, ніж він, хоч як дивно, заспокоїв башу.

— То невірні залишили Казікермен? — запитав він.

— Так. Ми послали гінця до Перекопської орди... Юсуфе, я зробив усе можливе, щоб попередити... Замовиш за мене слово перед візиром?

Юсуф-баша подумав, що вчинок Абдулатипа справді неоціненний, але відвага його мала ще один стимул. В Узун-Кале служили два його брати — теж яничари. Він подумав, що вони з Абдулатипом хоч і не товаришували в часи, коли охороняли султанський палац, але й не ворогували.

— Не хвилюйся, друже, — мовив баша. — Там, на горі, самі винні, що оголили казікерменське укріплення. А тепер треба рятувати наше місто. — Проте він не поспішав повертати коня. Мить поміркувавши, мовив: — У такому вигляді тобі з’являтися не можна. Паніка-бо почнеться. Отож сховайся у верболозах, розсідлай коней, умийся. Мої люди привезуть тобі поїсти і свіжий одяг.

По цих словах Юсуф-баша повернув білого жеребця, подивився на мінарет, який виднівся з-над зубчастих стін фортеці, тоді опустив очі долу і прошепотів:

— О, Аллах, великий, могутній, дай розум і силу витримати! Не приведи невірних в оселю нашу!

У порту комендант розшукав огрядного грека — власника судна і земляка з Самсуна — та повідомив його про те, що скоро має статися.

— Ти завтра збирався, — мовив він. — Вирушиш сьогодні. Захопиш амфори для мого батька, про які я тобі казав, і всю мою сім’ю. За дві години щоб вас тут уже не було.

— Я ж домовився з урусами про пшеницю, — забідкався гендляр. — Рабів мало; навантажити нікому.

— Будуть помічники, — запевнив комендант.

По двох годинах каравела грека Дигерменджі з Самсуна, в трюмі якої поміж великих лантухів із збіжжям стояли ще з півтора десятка амфор з оливковою олією, взяла курс на південний схід. Коли вона зникла за обрієм, комендант Узун-Кале наказав дати сигнал на галери та скликати всіх начальників яничарських підрозділів.

Зібрання відбулося в замку, що ховався за високою кам’яною стіною з баштами. Власне, це був другий ярус укріплення. Перший являв собою зубчасті фортечні мури, з бійниць яких визирали жерла гармат. Кіптява на білому камені бійниць свідчила, що мешканцям Узун-Кале не раз доводилося витримувати облогу. Довкола фортеці більше як на три версти тягнувся земляний вал заввишки у п’ятнадцять і завширшки в п’ять саженів, обкладений каменем. З лиманом і морем фортеця сполучалася вузькою дорогою.

— Найвірогідніше, — мовив комендант, — що гяури висадять частину війська на берег і пустять в обхід укріплення, а друга на суднах зайде в гавань, і, отже, штурм вони почнуть зусібіч. Півсотні наших важких гармат і півтисячі стрільців, схованих за стінами, можуть протистояти натиску, але не довго. Ворог, якщо вірити достойному Абдулатипові, численніший від нас разів у десять. Допомоги очікувати нізвідки. Отож моє рішення таке: кораблі негайно відпливають на межу баченого, і перебувають там до сигналу з фортеці. Як тільки на мінареті замайорить стяг Пророка, це означатиме, що основні сили противника покинули свої судна і вже штурмують фортецю. Отож усі галери стрімко прямують у гавань, вишиковуються в ряд і починають стріляти по нападниках з усіх гармат, які є на борту. Козаки довкіл фортеці будуть як на долоні... Вони, власне, опиняться під перехресним вогнем.

— Мудрий задум твій, Юсуфе, — озвався капудан-баша. — Недаремно тобі довірили в Стамбулі цей форпост. Жодне військо Європи не спромоглося б здобути Узун-Кале за такого плану. Але ми маємо справу з іншою силою. Їхні судна оснащені півдесятком гармат кожне, до того ж вони можуть міняти напрямок за лічені секунди. Якщо Абдулатип не перебільшує і їх справді п’ять тисяч, то їхніх суден мусить бути щонайменше вісімдесят; тобто на кожну нашу галеру припадатиме по шістнадцять їхніх суден. Вони нас пустять на дно, як тільки отямляться... — Мить подумавши, він додав: — "На світі немає людей, які б менше дбали про своє життя і менше боялися смерті, ніж ці шайтани... А в морських боях вони не мають собі рівних в усьому світі".*

Капудан-баша дивився досі на килим, а тоді підвів очі на коменданта, марно силкуючись приховати в них тривогу й непевність. Великий сердолік у його чалмі сяйнув холодним синім вогнем. Юсуф-баші на мить здалося, що в нього втупилося третє око капудан-баші — глибоке й нещадне, як око гяура.

— Вах-вах, у страху очі великі, — сказав комендант. — Достойний забуває, що чверть веслярів на його галерах — то гяури.

— Я про це ніколи не забуваю, — відказав капудан-баша серйозно. — І на своєму судні сам щовечора перевіряю ланцюги на їхніх ногах. — Він помовчав, про щось міркуючи, а тоді мовив: — Султан, який оголосив Фана-Кара-Тенгіз внутрішнім морем Туреччини, знає про кожне судно, де б воно не перебувало — незалежно, на плаву чи на верфі. З мене він особисто спитає і про ту галеру, яку ми втратили під Казікерменом, і про все інше.Озвався чоловік з білою шкірою європейця й нетиповими для турка зеленкуватими очима — начальник яничарської орти:

— Флот потрібен Порті для охорони земель, на яких вона закріпилась. Падишах тебе запитає, шановний мореплавцю, чому ти втік у той час, коли треба було захищати Узун-Кале? Чи, може, ти вважаєш, що все оце, — він обвів поглядом велику залу з вузькими стрілчастими вікнами і банеподібну, вкриту орнаментом стелю, — все оце, а також мечеть і те, що тут, у цьому місті, є, не варте твоїх галер? План достойного Юсуф-баші єдино правильний. Не завваживши поблизу флотилії, невірні кинуться на штурм, залишивши свої каїки без гребців і гармашів. Безпека ж твоїх суден залежатиме тільки від швидкості, з якою ти увірвешся в гавань. При несподіваному нападі від їхніх суден тільки тріски полетять.

Капудан-баша тим часом прикинув подумки, що його сердолік набагато вартісніший за олександрит, оправлений у срібло, у чалмі командира яничарської орти. Він також подумав, що обидві ці коштовності можуть опинитися в скарбниці султана або в кишені козацького зверхника, залежно від того, як закінчиться битва під Узун-Кале.

— Нехай тобі буде відомо, шановний яничар-ага, що не про втечу я казав, а про врятування кораблів. Сам же я разом з трьома сотнями моїх моряків залишився б у фортеці, — з прикрістю сказав капудан-баша. — Але кому судилося бути повішеним — не втопиться.Хотів щось сказати комендант, та до зали вбіг яничар у запиленому плащі. Всі попідхоплювалися з міндер .

— За п’ять миль від Узун-Кале лиманом пливе велика козацька флотилія! — прохрипів гонець.

Це був один з дозірних, яких комендант виставив на шляху вздовж берега.

— А групи казікерменських яничарів на дорозі ще не видно? — запитав комендант.

— Такого знаку не було, о, достойний Юсуф-баша.

Кілька разів мінялися на веслах козаки, доки попереду в небесній синяві не проступив шпиль мінарету, а під ним — ламана лінія фортечного муру. Сава, котрий перший те помітив, завважив подумки, що місто стояло не на пагорбі, а на високому березі.

— Пане гетьмане! — гукнув він. — Там, попереду…

Але Микошинський уже й сам бачив.

— Дай знак сушити весла і спустити вітрила, — наказав він Саві.

Коли судна зблизились, отаман наказав зарядити гармати, гаківниці, мушкети й пістолі, перевірити ще раз, чи не відсирів трут. Відтак подивився на сонце, яке вже підбивалося до полудня, і сказав:

— Очаків брати не станемо. Повз нього треба не проплисти, а пролетіти.

Юсуф-баша, який разом з командиром яничарської орти спостерігав з фортеці наближення козацької флотилії, не міг второпати, чому ворог замість того, щоб прямувати до берега, стрімко йшов фарватером. Комендант навмисне не попередив негоціантів про наближення біди і

прирік їх бути приманкою для козаків. Тих, хто кинувся б грабувати купців, можна було б легко розстріляти з гармат.

— Сорок каїків, — озвався яничар-ага. — Абдулатип перебільшив...

— То не зле. Підготувавшись до більшої сили, меншу ми вже якось витримаємо, — відказав Юсуф-баша.

— Але ж вони не збираються на нас нападати... — мовив здивовано начальник яничарів.

Юсуф-баша підніс руки до неба.

— О, Аллах, відведи шайтанів від Узун-Кале! — заблагав. Сім років він був султаном і водночас Аллахом на цьому п’ятачку обнесеної мурами землі. Відтоді, як його попередника кинули до в’язниці за те, що той не зміг протистояти козакам і здав місто. — Не дай своїх вірних на поталу гяурам!

Тим часом козацька флотилія, ощетинившись гарматами й гаківницями, стрімко неслася повз Узун-Кале. З мурів добре було видно не тільки червоноверхі шапки, а навіть вирази на обличчях — то були лиця людей, готових до всього. Юсуф-баша згадав слова капудан-баші, які він сказав, покидаючи місто: "Будь обережний, друже! Козак — собака; коли на них приходять турецькі стрільці й на кораблях, то вони й тут їх побивають, і кораблі беруть"*.

Вийшовши у відкрите море, чайки повернули на захід і, не збавляючи швидкості, полинули вздовж берега.

— Он воно що... — мовив начальник яничарської орти. — На Акерман подались. А може, на Варну чи Стамбул.

— О, Аллах справедливий, дяка тобі велика, що ти відвів лиху руку від Узун-Кале! Обіцяю віддати сорокову частину моїх прибутків знедоленим і ніколи більше не приховувати її від них.

"Козаки підійшли до Білгорода і стали коло Бугаза, там, де Дністр впадає в Чорне море Овидовим озером. Тут захопили вони корабля, що плив з Кафи із крамом. Турки, що були на ньому, повтікали, а греків козаки розібрали до голого тіла і відпустили. Через негоду козаки простояли на місці два дні, наводячи страх на місто"*.

ЗАЧАТИЙ ПІД МІСЯЦЕМ УПОВНІ

Оникій сидів з розплющеними очима, але писаря не бачив. Він і не спав; його просто не було вдома. Як не було тут і крука Стефана, нерухоме тіло якого скидалося на опудало, прикріплене до гілки. У молоді роки писар багато смертей бачив, і сам не раз видирався з лабет кирпатої свашки. Він знав, що таке мертвяк. Це коли з наближенням до нього у свідомості не виникає жодних змін, жодних порухів. Те ж саме відбувалося й тепер. Він дивився на характерника, але не вловлював духу людського. Той скидався на гриб з лискучим капелюшком, що виріс під дубом. Та ось щось змінилося, не в постаті — в очах. У них, як у вікнах, блимнуло, так, ніби всередині хатини хтось черкнув кресалом; по хвилі там почало жевріти, ніби зайнявся трут, а ще по хвилі ті вікна перетворилися на отвори в безодню. Бувалий у бувальцях старий козак дивився в зіниці Оникія, і в нього поза шкірою забігали мурашки.

— Чого тобі, писарю? — почулося невідомо звідки, бо рота характерник не розтуляв.

Голос хоч і належав Оникієві, але водночас і ще комусь — чи не самому сатані.

— Оникію, Кубуся забито, — сказав писар, тамуючи тремтіння в голосі.

— Не забито його ще, — відказав характерник уже своїм голосом. — Он він, стоїть за спиною в тебе.

Писар озирнувся, але нікого не побачив; була ранкова імла, і легкий туманець устилав пожовклу осінню траву.

— У дусі він, у дусі, — сказав Оникій. — Лиха то сутність — вроки на людей наводитиме.

— От-от, він душив Оверка, котрий його забив. Синці на шиї знати, як від живого. Що нам робити, Оникію?

— Чим Оверко його вбив? — запитав характерник.

— Та чим... Ломакою по голові молоснув, коли той, прибивши мало не до смерті вартового, який у льодовню вечерю приніс, намагався втекти. Оверко — другий вартовий — його й торохнув.

— З якої деревини дрюк?

— Та з липи, здається...

— Отож-бо...З осики дрюк потрібен, з осики. Галдовиків тільки осика й бере.

— То як нам бути з тілом?

— Треба зарити, але не тут, у Базавлуці, а десь у плавнях, подалі від дороги. Та кіл осиковий вирубайте, і затешіть гостро з одного кінця. А коли ховатимете, мене покличте.

— Кря-я! — почулось у верховітті. — Постривай, писарю... Поки там що, тіло до лави прив’яжіть, та льодовню зайве не відмикайте.

За тілом Кубуся, що його везли на возі, запряженому двома шкапами, йшло півдюжини запорожців, писар і Оникій. Над головами в них кружляв чорний птах. Позаду залишилися фортечна брама і поромна переправа. Збочивши зі шляху, процесія довго рухалася в плавнях поміж верболозу. Нарешті озвався Оникій:

— Спиніться. Тут копайте.

Коли вирили могилу, писар звернувся до характерника:

— Чи розумно ми робимо, без попа, без домовини? Людина все ж таки.

— Людська істота, — поправив Оникій. — Відв’язуйте, але пут з рук і ніг не скидайте.

Писар і Оверко стали розмотувати линву, якою тіло було прикручене до воза. Писар завважив, що труп хоч і був холодний, а голова розбита, проте шкіра не мала кольору мерця.

— А тепер спускайте в яму. Та щоб горілиць ліг, — наказував Оникій.

Щойно двоє запорожців узяли труп за руки й за ноги, як закричав і став качатися по землі Оверко. Те, що козаки побачили потому, вжахнуло їх. З характерника вийшов ще один Оникій, а зі Стефана — ще один крук. Цей другий Оникій кинувся допомагати Оверкові, а другий крук уп’явся кігтями у щось невидиме, бив крилами, клацав дзьобом, але крякання не було чути. Все діялося немовби за склом. Писареві здалося, що в очах у нього двоїться, як після кварти медовухи. Та щойно він так подумав, як ураз два характерники стали одним; злилися в одне і два круки. Оверко ж переляканий, з лицем білим, мов крейда, зіпнувся на ноги… Почало діятися щось і з покійником. Тіло спершу випросталось і стало як дошка, а потім почало звиватись, ніби хотіло випручатися з рук двох дужанів, що тримали його над ямою, тремтячи від страху.

— Кидайте! — верескнув Оникій і вхопив з воза довгого осикового кола.

Схарапудилися і стали дибки дві шкапи, а потім понесли воза по корчах. Тільки великим зусиллям волі писар змусив себе не піддатися страхові і не дременути світ за очі.

— Гех! — видихнув Оникій, всадивши в яму кола.

Там щось хруснуло; кіл, кінець якого стирчав з-над ями, захилитався, і характерник, учепившись у нього, майже навис над могилою. Невдовзі осикова жердина перестала здригатись.

— Засипайте, — наказав характерник, але поряд залишився тільки старшина. Решта, між ними й Оверко, порозбігалися.

Хоч як кликав писар утікачів, а за лопату йому довелося братися самому. Оникій не допомагав; він сказав:

— Чого очі від ями відводиш, писарю? Поглянь.

На дні лежав гарний чоловік з білявим оселедцем і розбитою головою. З грудей у нього стирчав кіл.

— Бачив? Нікуди вже цей галдовик не втече. Я його надійно запечатав. А тепер засипай. Та затям: якщо мене чорти вхоплять, зробиш так само. І щоб паля з проклятого Богом дерева — осики — була. Бо інакше душа моя людей зводитиме.

Писар засипав, а на жердині, що на три лікті з землі виступала, Стефан всівся і щубратися заходився.

— Коней накажи випрягти й відпустити, — порадив Оникій, — нечисті вони. Воза також нехай не займають. А самі тиждень ставитимете свічки в церкві. Всі, хто тут був.

— І ти? — здивувався писар.

— Не допоможуть мені свічки, — відказав Оникій. — Покуту чужу зносити мушу.

Запорожці до переправи не поспішали; очікували, доки поромник перевезе характерника і старшину. Коли зійшли з порома на другому березі, писар запитав:

— Оникію, Кубуся Бог створив красенем. Звідки ота лиха начинка в ньому? Ну, душа?..

— Бо зачато його, коли місяць був уповні, — відказав характерник.

— А до чого тут місяць? Хіба всі, кого було зачато в повню, — галдовики?

— Ні, не всі... Але всіх галдовиків зачато, коли місяць уповні був. І так від закладин світу.

Вони вже наближались до фортечної брами, коли писар знову озвався:

— Тебе — також у повню?

— Авжеж, писарю.

— Але ж ти лиха не коїш.

— Було кому наробити лиха ще до мого нарождення... — відказав характерник.

— Ось ти виявився сильнішим від Кубуся. Але ж може з’явитися хтось, сильніший від тебе, а потім з’явиться ще хтось, сильніший від того сильнішого... Чи не станеться зрештою так, що над світом запанує галдовик?

— Станеться, — відказав Оникій. — В час, коли найгустіша тінь від Орба Землю вкриє, народиться хлопчик; два пальці на обох ніжках у нього зрощені виявляться, що є ознакою сатани.

— Коли це буде, Оникію?

— Не скоро, писарю. — Якийсь час характерник ішов мовчки, а тоді провадив: — Хлопчик той народиться десь за рік до тисяча вісімсот вісімдесят першого року, сума цифр якого дорівнює вісімнадцяти, що є числом звірини.

— В Євангелії сказано, що числом звірини є шістсот шістдесят шість, — зауважив писар. — Справді. Але там ще сказано, що число те людське; хто має мудрість, нехай порахує. Вісімнадцять — це сума трьох шісток. У числі 1881 друга частина є дзеркальним відбитком першої частини 18-ти. Хоч як крути, а рік перигею Орба є роком найгустішої тіні князя темряви, яка Землю вкриє.

— Ти кажеш, Оникію, про якийсь Орб, а не кажеш , що воно таке.

— Це важко пояснити, писарю... Ну, ось ти — чи завжди справедливим буваєш? Не поспішай відповідати — подумай.

Старий козак замислився.

— Не завжди, — відказав по часі. — Іноді не хочеться добро робити, а бува, й жорстокість казна-звідки береться. — Така душа людська, — сказав характерник. — Земля наша — жива істота, і вона також має душу. І в тій душі всього доста — і доброго, й лихого. Орб — лиха частина земної душі. Вона то віддаляється від планети, і тоді панує щось схоже на спокій, то наближається, згущується; у світ сутності злі приходять, звірство починається поміж людьми.

— Але ж хлопчик зі зрощеними пальцями на ногах прийде у світ за цілий рік до зловісного року, — знову зауважив писар.

— Істотного значення це не має. В плині часу той рік — тільки мить. Адже шлях до свого перигею Орб долає тисячоліттями. І тепер уже впродовж кількох віків знати його тінь. Але найгустішою вона буде в дев’ятнадцятому і двадцятому століттях... Так от, писарю, в межах 1870 і 1890 років у світ людей спустяться найлиховісніші сутності — апостоли нової релігії. Релігію ж ту буде оприлюднено 1881 року. А створить її чоловік, котрий і сам народився під числом звірини — року 1818-го. Релігія його переможе релігію Христа також у рік під числом звірини — 1917-й. І уславлять релігію антихриста двоє: один, котрий народиться 1870 року, і той, зі зрощеними пальцями на нозі. Перший процарює сорок два місяці, другий — більше тридцяти літ і помре у рік, сума цифр якого також дорівнюватиме вісімнадяти — у 1953-м.

— Оникію, звідки тобі знати, що станеться аж у такому далекому майбутньому? Адже не відомі ще обставини, які до цього призведуть.

— Писарю, я скажу тобі те, що сказав колись гетьманові: все, що було, є і буде, воно вже є. А тільки там, у іншому світі, і все воно поки що в дусі. Та настане час, і воно тілесним стане. А побувавши в цьому світі, знову в дух обернеться, відкинувши плоть, як одяг зотлілий.

Старий козак відчув омах чорних крил; птах сів на плече характерника.

— Що, горобчику, їстоньки захтів? — сказав ніжно Оникій, погладивши крука. — Потерпи. Справимо сьогодні поминки по галдовику. Адже справимо, га, писарю? М’ясця накажи принести.

— Подадуть вам із Стефаном і м’ясця, і до м’ясця, — відказав старшина. — Ось ти казав, Оникію, що галдовики — це ті, кого у повню було зачато...

— Не всі, а дехто з них. Хоча всі, зачаті, коли місяць уповні був, схильні бути галдовиками.

— Так отих двох галдовиків, що релігію нову уславлять, також з осиковими паколами ховатимуть?

— Ні. Але в землю тіла їхні Господь не дозволить покласти. В камені поховають. І до каменю з їхніми тілами потягнуться галдовики з усього світу. І стане те місце найпроклятіше на землі.

— А яка шкода від їхнього царювання буде людові нашому — українцям?

Оникій довго не озивався. Вони вже до майдану з тулумбасами і стовпом підійшли, коли він нарешті подав голос.

— Питаєш про шкоду...

Несподівано характерник обернувся та подивився старшині в очі. І знову писареві здалося, що на нього безоднею дихнуло. Цього разу це була безодня страждань і жаху. В нього ввійшло щось із тієї безодні — стисле в чорну маленьку зернину, яка бубнявітиме в ньому упродовж усього життя, висвічуючи дедалі нові й нові жахіття — у снах і наяву. Він бачитиме людоїдів і тих, хто призвів їх до людоїдства, українців, котрі понад усе ненавидять українців, синів, котрі зреклися батьків, він бачитиме дивні машини, що їздять без коней, і велетенських птахів з

металу. Це була петля часу; ніби хто стьобнув простір у майбутнє і тут-таки сховав нагая.

— Щоб оповісти тобі про шкоду, яка буде українцям, та й багатьом народам, від віри антихриста і тих, що їй уклоняться, життя мого не вистачить, — сказав характерник.

— А той, що створив писання неправедне... Яка його доля буде?

— Він помре за два роки потому, як учення його буде оприлюднене. Поховають його на кладовищі, де ховають своїх сектантів сатаністи. Тобто покладуть у прокляту Богом землю.

Вже настало передвечір’я. Оникій з круком на плечі під дуба подався, а писар — до церкви. Щось дуже важке вклав у душу йому характерник. Таке важке, що він відчув себе старезним дідом. Гріхи, які часами млоїли совість воїна, раптом постали яскравими картинами. Тільки запах ладана й паленого воску перетворили ті картини на нечіткі обриси.

ГРЕЦЬКИЙ НЕГОЦІАНТ

Кафа. Місто яскравої зелені, смарагдового моря, тонкого шовку, білих рабів. Купці з усього світу злітаються, мов гайвороння, на її невільницький ринок. Греки, іспанці, араби...

Цього разу Алі-баші не треба було купувати красунь для султанського Сераля. Він мав відібрати дужих чоловіків для військових галер. Але де їх узяти? "Ці татарські шайтани хіба що тільки дітей та жінок зугарні в полон брати!" — злостився баша. Майже три тижні гостював він у резиденції хана Гірея і за цей час придбав лише купку невільників. Та нарешті йому пощастило: на базар пригнали великий ясир — молдаван, поляків, урусів. Добравши потрібну кількіть

полонених, посланець султанів востаннє відвідав ханів маєток і велів зніматися з кітви.

На палубі військової галери невільників попарно сковували ланцюгами. Поміж них було чимало козаків з пошрамованими тілами. "За цими треба око, — міркував баша. — Але для військових суден кращих веслярів годі й бажати".

Уже давно не стало видно Криму. Галасливі чайки і ті зникли; єдиними звуками були плюскіт води під п’ятдесятьма веслами, ритмічні удари бубна та окрики наглядачів.

Невільників загнали в трюм. Баша куняв на палубі на м’якій перині. Прокинувся, коли сонце вже сідало на воду. Дозірний доповів, що паралельно з галерою рухається якийсь вітрильник.

— Приготувати гармати! — наказав баша капуданові.

— Але ж, мій повелителю, вони під грецьким прапором; просять, щоб ми зупинилися для мирної бесіди.

Баша велів сушити весла, а бомбардирам бути напоготові.

Та його застереження виявилися марними. У променях західного сонця він побачив грецьких моряків та ще двох, що сідали в каїк, — негоціанта з великою чорною бородою і бритоголового худого чоловіка, либонь, драгомана.

Уже на палубі галери негоціант у зеленій чалмі, яка засвідчувала його грецьке походження , шанобливо вклонився, склавши руки по-мусульманському.

— Не кривди грека, о достойний, — перекладав драгоман. — Прийми цей невеликий подарунок.

Чорнобородий узяв у драгомана скриньку і, відкривши, подав баші. На зеленому оксамиті лежав чималий топаз. Суворе обличчя баші пом’якшало. Він наказав принести дві міндери і запросив гостей сісти. Тоді почав розпитувати про плавання, про здоров’я.

— Небезпечно стало плавати, — скаржився негоціант. — Пірати нишпорять. А з тобою, о мусульманине, нам буде спокійніше.

— Авжеж, — сказав баша. — Нехай тільки спробують... На моєму судні дві з половиною сотні військових, не рахуючи лоцманів та шістдесяти матросів. Ми їх зустрінемо ядрами з тридцяти п’яти гармат від кожного борту.

Слуги подали інжир, паклаву, щербет. Алі-баша був радий подарункові й компанії. Їхні судна йшли паралельним курсом, а він оповідав про ціни на живий товар, вихвалявся умінням вибирати невільників. Грек підтакував. Між іншим він сказав:

— Я міг би перекупити у достойного дюжину-другу того краму.Баша посміхнувся.

— Нехай знає мій шановний гість, що на цих дужанів уже чекає військова галера. Щоправда, вона ще на стапелях, але не мине й місяця, як її буде спущено на воду в сінопській гавані.

Раптом баші спало щось на думку. Прискаливши око, він сказав:

— Але якщо негоціант має потребу в невільниках, то я йому можу трохи продати.

— Бог та буде милостивим до тебе, о достойний, — вклонився купець.

Він витяг з-за пояса гаманець і, не торгуючись, відлічив названу суму. Коли ж на палубу вивели гурт поранених запорожців, баша помітив, як грек змінився в обличчі.

"Навряд чи він зажадає назад свої гроші, уздрівши такий товар", — подумав баша. Він радів з того, що вдалося провести грецького купця.

На море спускалися сутінки. Драгоман непомітно кидав погляд по курсу галери. Попереду, в тому місці, де розпливалася рожева пляма затопленого сонця, гойдалися на хвилях чи то колоди, чи то невеликі барила. Перехопивши швидкий погляд товмача, негоціант мовив вибачливо:

— Розмовляти з тобою, о гостинний господарю, все одно, що в літню спеку пити прохолодну паклаву, але вже настає ніч, і я мушу воздати молитву Богові на своєму судні. Накажи зупинити галеру та повантажити в каюк товар.

Алі-баша плеснув у долоні.

— Ей, Бекір!

— Я тут, мій повелителю, — покірно схилив голову капудан.

— Гість бажає покинути нас.

Судна збавили хід, зблизились і зупинились. Неподалік гойдались на хвилях якісь колоди.

Поки баша розмовляв з гостем, спостерігаючи, як з галери спускають на воду човен для бранців, з другого її борту раптом виросла з води підводна чайка. Тихо відхилився димар, і в отворі з’явилися люди. Позакидавши на снасті абордажні гаки, вони вмить опинились на палубі. Ще один підводний човен з’явився між галерою та грецьким судном.

Баша, уздрівши, як на місці колоди піднімається з води щось чорне, вирячив перелякані очі. Зчинилася метушня і галас. Команда, охоплена містичним жахом, забула про гармати. Тим часом козаки, котрі на чолі з В’юном вдерлися на палубу, мовчки орудували шаблями. А дванадцятеро хворих від ран і скутих ланцюгами бранців, скупчившись на кормі, з подивом і жахом спостерігали те, що діялось.

Дехто з команди з вигуками "Шайтани!" — кинувся за борт, а решта, отямившись, накинулись на нечисленних нападників. Це були загартовані в боях військові.

Тим часом грецький негоціант здер з себе бороду. А драгоман, вихопивши з-за пояса отетерілого капудана пістоль, ткнув ним у живіт баші.

— Накажи припинити опір! — гарикнув. — Нехай здаються, Бекіре, — приречено пробелькотав вельможа.

Але капудан, нарешті звільнившись від омани, щосили затопив баші в живіт, і той повалився на палубу.

— Собака! — вилаявся злостиво Бекір.

Хтось із козаків змахнув шаблею над його головою, але недавній грецький гендляр, а тепер козацький гетьман спинив:

— Стій! Він нам живий потрібен.Бекіра зв’язали його ж поясом.

Наблизився каїк від грецького вітрильника, повен озброєних людей. І саме вчасно, бо яничари, усвідомивши, що вони в більшості, почали оточувати козаків-підводників. Захопившись і вже смакуючи перемогу, вони не помітили нападників у грецькому одязі, що стрибали на палубу з правого борту. А уздрівши їх, заволали і вмить розділились на дві частини. Це була гідра, яка вимахувала десятками шабель, вигукувала

погрози, прокльони й лайки і яка розпалась на дві менші, але кожна переважала числом нападників. Гідра шаленіла, втрачаючи шматки своєї плоті і разячи ворога. І була б перемогла, якби з імли не виринула козацька ескадра. Сорок чайок сунули суцільною лавою. Здавалося, з заходу накочувалася велетенська хвиля. Рипіння кочетів і плюскіт води під веслами заглушили брязкіт шабель. Чайки зусібіч оточили галеру, мало не уткнувшись носами в її борти.

— Здавайтесь! — закричав Микошинський турецькою. — Опір марний!

За ним заволав Бекір:

— Правовірні, не здавайтесь! Гяури однаково повбивають вас!

Зачувши крик капудана, яничари осатаніло кинулись на ворога, але палубу вже заповнювали козаки з чайок. Прогриміли мушкетні постріли. Турецькі військовики, що були скупчилися біля двох щогл, стали падати від куль. Ті ж, хто вцілів, і не думав здаватись. Від їхніх гострих кривих ятаганів валилився з ніг то один, то другий козак.

Тим часом Петро Потурнак витяг з капуданової кишені ключі й кинувся до закутих невільників. Звільнені від ланцюгів, вони брали з рук мертвих шаблі й лізли в саму гущу бойовища.

Була невластива для осінньої пори ясна і тепла ніч. На палубі великого військового судна в медв’яному сяйві місяця корчилися й стогнали поранені, валялися чалми, шапки з червоними шликами й китичками, тьмяно поблискували калюжі крові.

Наставав ранок. Козаки викидали за борт мертвих турецьких воїнів, перев’язували своїх поранених.

Кошовий відкликав Саву.

— Молодець, синку, — похвалив, показавши на підводні човни. — Такого ще світ не бачив.

— Теча була, пане отамане, — відказав Приблуда. — Воду чоботом виливали через димар.

— Але ж живі, дітки, живі!

— Бог поміг, — озвався В’юн.

— Аби тільки Бог і надалі був з нами, — сказав Потурнак, спостерігаючи, як двоє козаків силкувалися викинути за борт пораненого яничара. — То вони погано роблять, Богдане.

— Гей, хлопці, погукав Микошинський, — не по-християнському чините! — Іновірці вони, отамане, вороги наші, — озвався один з тих, хто намагався відірвати турка від перил, за які той ухопився.

— Вони переможені. Негоже лицареві на ката обертатися... Осавуле! — звернувся до Нетудихати. — Простеж, аби поранених турків перев’язали і в трюм замкнули. А здорових — на місце веслярів, на ланцюг...

Бранців нарахували двісті п’ятдесят, стільки ж, скільки й веслярів на судні, — по п’ять на весло. Це були молоді, дужі, хоч і виснажені поневірянням люди. Поміж них угадувалося кілька десятків українських посполитих, підстрижених під макітру, та козаків з закривавленими оселедцями. Решта — польські й молдавські селяни. Козаки виявилися наливайківцями, що їх полонили в Молдавії; вони одразу ж зажадали зброї.

Тим часом Микошинський скликав чайковських у покої Алі-баші.

— Як бути далі, панове? — звернувся до всіх. — Галера неповоротка. Стримуватиме нас у дорозі.

— На дно її, — порадив хтось.

— А куди веслярів-галерників і невільників подіти? Всіх їх близько чотирьох з половиною сотень... На грецькому вітрильнику вони не вмістяться.

Озвався осавул:

— Галеру з посполитими й пораненими козаками на Січ відправимо, а грецьке судно з молдаванами й поляками хай з нами йде. А там — ми на Сіноп, вони — на північ. Знайдуть місцину на узбережжі Болгарії, а там майнуть хто куди.

— На Січ, кажеш? У гавані біля Очакова стоїть п’ять таких, як оця, галер, — відказав Микошинський. Поміркувавши, вів далі: — Зробимо так: судно з пораненими братчиками, галерниками і всіма, хто побажає, відправимо на Дон. Там наші залоги. Перебудуть, одужають і через Дике Поле на Січ. Коней їм донці дадуть. Решта сядуть на грецький вітрильник і — на захід курс, до болгар чи румунів... Молдавани мову румунську знають, проведуть поляків до себе, а там уже буде простіше. Галеру ж оцю разом з сімдесятьма гарматами та полоненими турками козакам донським подаруємо.

Зашили в парусину загиблих запорожців. Священик відспівав панахиду. Тоді опустили тіла в море і відсалютували з мушкетів і гармат. Братчики на чайках і галері хрестилися, спостерігаючи, як ідуть на дно тіла тих, хто ще недавно ділив з ними весло й казанець, співав і жартував.

— Упокій, Боже, душі їхні, — сказав Микошинський, коли зник у хвилях останній з покійників.

Уже сонце було на півдорозі до полудня, коли козацька флотилія взяла курс на південь, грецьке судно — на захід, а галера, якою правили поранені січовики, а за матросів були недавні невільники, — на північний схід. Лоцманам турецьким і капуданові Бекіру було обіцяно свободу, якщо вони проведуть судно повз Азовську фортецю в Дон. Алі-башу Микошинський забрав із собою.

ЛЮДИНА ЗІ СНІВ

Меланію купали в голубій кахляній ванні. Руки туркені боляче масували губкою тіло. Щоразу Меланія заплющувала очі, аби не бачити тих чужих рук. То було щось неприродне — жінка з кощавими чоловічими руками. Долоні немов дошки; коли вони ковзали по тілу, то здавалося, що ось-ось ввіп’ється скабка. Нарешті туркеня зачерпнула ківш чистої води і вилила на дівчину. Оглядала з усіх боків, химерно прицмокуючи. На її обличчі вгадувалися подив і смуток.

— Ти гарна, дуже гарна, — несподівано озвалась українською. — Я теж була такою, коли мене купали для шлюбного ложа. Багато хто з подруг заздрив моїй звабі. Вах-вах, скороминуча краса дівоча. Аллах дав нам продовження вроди лише в дітях.

— Ви теж із невільників, тітко? — запитала Меланія.

— Ні, я туркеня з діда-прадіда.

— Звідки ж ви мову нашу знаєте?

— Чоловік навчив.

— То оцей кривий купець тямить по-нашому?

— Ні. Це мій перший чоловік. А був ще другий — козак. Із невільників. Він потурчився, віру нашу сповідував. Вісім років у нас жив.

За помічника в мого першого чоловіка був. Водив каравани в Трапзон, Сірію, Аравію... І щоразу повертався при великій вигоді. Отож перший чоловік і подарував йому мене на знак приязні. Мені тоді було двадцять чотири, Петрові — двадцять вісім. О, Аллах, якого я кохання звідала! Яке б лихо мене не спіткало попереду, воно не переважить щастя великого, що його я спізнала. Тобі, гяурці, цього не збагнути — що це таке, коли коханий любить тільки тебе й нікого більше.

— А де він тепер? — поцікавилася Меланія.

— Аби я знала. Пішов з караваном у Трансільванію та й не повернувся. Чи розбійники, чи чума... Хто зна. Таке трапляється з купцями. Але душа моя знає: живий він, живий.

Туркеня накинула на плечі дівчини пухке простирадло і стала обтирати. Тоді сказала щось турецькою. Меланія завважила, що попри вік жінка мала привабливе лице з живими чорними очима і зграбну постать. Але руки, здавалося, належали чоловікові.

— А діти у вас є? — знову запитала дівчина.

— Є. Селім. Тринадцять йому вже. В Істанбулі, в медресе навчається. Муллою буде. Це від Петра. А від першого не було дітей.

Жінка знову заговорила турецькою, скрушно хитаючи головою. Тоді забрала простирадло і показала на одяг — рожевий шовковий халат, оторочений золотим шитвом, і такі ж шальвари. Туркеня не приховувала захоплення, розглядаючи в ньому дівчину.

Зайшов господар — невисокий кривий чоловік з великою, непропорційно до постаті головою. Поперек йому туго перетягував зелений пояс. Підвів Меланію до вузенького вікна, став зусібіч розглядати. Помацував плечі, груди, пропускав крізь пальці чорне шовковисте волосся, поплескував по стегнах. Проте в його діях не

вгадувалося хтивості. Він більше нагадував скнару, що милується скарбом.

Хазяїн був задоволений. Перекинувшись кількома словами з жінкою, вийшов.

Потім туркеня вивела з купальної кімнати Меланію й завела Наталку. Меланія позна-йомилася з нею ще в гурті полонянок. Вони були схожі. Мабуть, тому й купив їх обох сінопський гендляр.

Мулла прокричав вечірню молитву. Смеркло, а в кімнатці з загратованими вікнами і зовсім стемніло. Меланія лежала на софі, бачила вісім квадратів сірого неба. В надвечір'ї вони рожевіли, потім, коли спустилася ніч, іскрились зорями — по кілька зірок на квадрат. Уже давно вона виплакала сльози, тільки думок не могла спекатись, бо чим старанніше відганяла, тим більше їх роїлося в голові. В пам'яті поставали каламутні картини татарського наскоку, курний шлях, якому, здавалося, краю не буде, невільницький ринок під фортечними стінами Кафи, задушливий трюм турецького судна, Сіноп. Все те повільно підіймалося в пам'яті, як намул із дна річки. Підіймалося, сідало, знову підіймалось, аж доки її не починало нудити. І тоді вона викликала в уяві худорляве лице Сави. Мабуть, і цього разу він приїздив на літо до свого батька. Приїздив заради неї, вона те напевне знала... Що ж, потужить, посумує, а затим знайде якусь киянку, і зостанеться в його пам'яті Меланія солодким спомином.

— Меланіє, — почувся голос Наталки, — я підслухала розмову кривого з капітаном корабля. Хазяїн вимовляв наші імена і слово Істанбул. Либонь, повезуть нас завтра в Царгород на невільничий ринок. Тому й купали, і в шовк одягали. — По хвилі додала: — Авжеж, що так. Сьогодні весь день вивозили з двору якісь тюки.

А Меланія мовчала. Вона думала про те, що коли б можна було підрахувати всі нещастя, заподіяні одним народом іншому, та залишити

рахунок нащадкам... Вона щиро вірила, що її прокльони і прокльони тисяч бранців висітимуть над народом-загарбником отруйними хмарами помсти, аж поки не визріють і не впадуть зливою нещасть на голови винних і невинних. Мусить бути сила, яка веде лік усьому — злому й доброму. Мусить!

— Меланіє, — знову озвалась Наталка, — ти знаєш, скільки дружин у кривого? Дванадцять. Наймолодшій чотирнадцять літ.

— Звідки ти взяла?

— Та жінка, що нас купала, трохи тямить по-нашому. Вона й оповіла. Зухрою звати її. Каже, що кривий на нас добряче заробить.

— Не казала, звідки мову знає? — озвалась Меланія.

— Ні.

— Вона мала за чоловіка якогось нашого, що потурчився. Кривий цінував його й видав за нього Зухру — одну зі своїх дружин.

— Тьху, бусурмани! Це ж і нас з тобою спочатку продадуть, а потім, як змарніємо, подарують комусь.

— У них тут так, — зітхнула Меланія. — А бач, стосунки у кривого з Зухрою гарні. Я спостерігала їх.

— Зухра тут, либонь, за наймичку, — сказала Наталка.

— Не схоже. Скоріше вона за старшу дружину в нього.

— О, Господи! Ти можеш уявити себе однією з багатьох, Меланіє?

— Не можу я себе уявити і єдиною у цьому їхньому світі.

Меланія все ще не відривала погляду від вікна. До одного з восьми квадратів неба немовби хтось навмисне підніс ріг молодика, схожий на золотий ятаган. Вона думала про свій рідний край, про діда, котрий замінив їй батька й матір. Батько більше-бо в походах пропадав, а мати померла від якоїсь хвороби, коли Меланії було дванадцять, а братикові Василькові п’ять років. Він же — дід, у минулому січовий дяк, навчив її читати й писати, володіти шаблею не гірше від юнака, влучно стріляти. Не пропала марно наука старого — двох кримців поклала вона з батькових мушкетів. Та що ті дві смерті... Хіба врівноважити горе її й Василька — їх розлучили в Казікермені, горе батька, котрий втратив дітей, смерть дідуся — вона бачила, як татарин заколов його списом, Савину тугу?

Зашурхотіла софа під Наталкою.

— Знаєш, що я думаю, Меланіє? Нас мусить купити якийсь багач. Паша або візир. Адже ми з тобою дорого коштуємо...

— Плакали грошики того, хто мене купить, — з сумним усміхом озвалась Меланія. — Чого б то?

— Здається мені, сестро, що я божеволію. Глузд втрачаю. Пам’ятаєш, коли два місяці тому нас висадили з корабля, я показала на дивного чоловіка, котрий стояв під муром фортеці неподалік від брами? Ну, отой, з чорним птахом на плечі...

— Не було там нікого. То горе твоє стояло. Приверзлося те.

— Ні, був. Я це напевне знаю. Гладкий, бритоголовий, до пояса роздягнений. Ще й птах якось дивно топтався в нього на плечі. І чоловік той був з наших.

— Нічого такого я не бачила. Там, на березі, багато було люду. Але під мурами — жодного.

— Був. На пагорбі. То ти не пам’ятаєш.

— Як можна не пам’ятати того ранку? У мене й зараз перед очима укутані в світанкове марево великі й малі кораблі, фелюги, на яких крам на берег звозять; купи того краму на піску. Яничари біля кованих воріт, і гурт нічних прибульців, що посунули до міста, коли ворота відімкнули. А от під мурами фортеці не було нікого, Меланіє.

— Того чоловіка я бачила там само чітко, як бачу тебе. Але не це важливо. По тому він став приходити до мене у сни.

— То насилання.

— Можливо. А тільки сни мені здаються правдивішими, ніж сама ява. В чоловікові тому є щось страшне, і водночас він притягує, бо коли я бачу його, мені здається, що десь поблизу Сава мій ходить. Мабуть, це і є божевілля.

Долинули бренькання сазу і жіночий спів. Тут завжди було так: вдень чулися балачки, суперечки і навіть лайки, а вночі — ніжний сумний спів. Кімната їхня знаходилася в будинку на жіночій половині і вікном, як і всі інші, виходила у внутрішній двір з довгими коморами. З містом садиба кривого купця сполучалася тільки високими глухими воротьми й небом. Ні доброму, ні лихому окові не дано було проникнути в те житло без згоди господаря, як і будь-кому з мешканців вийти за його межі. Увесь Сіноп також складався з замкнених, відгороджених один від одного дворів — що вище на гору, то розкішніших. На самому пагорбі височів палац володаря міста.Озвалась Наталка:

— А як він приходить до тебе в сон?

— Як? Потому, коли я вперше побачила його наяву, він пройшов зі мною у снах від часу полону аж дотепер. То я з гурту білого ясиру помітила його віддалік битого шляху, то — на вулиці Казікермена, то на спекотній дорозі до Кафи і в самій Кафі. А тепер, буває, стоїть босоніж посеред оцього ось двору. Нічого не каже, тільки дивиться і ніби втягує в себе мою душу. Він хоч і обличчям завше до мене обернений, але я знаю, що в нього ззаду, нижче маківки, — великий шрам. Часом здається, що чоловік той і зовсім не людина, а якесь створіння; не Боже — з чорною-бо душею, котра не в тілі, а птахом на плечі ворушиться.

— Тобі погано після кожного такого сну?

— Ні. Але, бува, з’являється відчуття, буцімто за мною хтось стежить. А тільки не з цього, а з того світу. — Хтивість виявляє?

— Анітрохи. Він немовби співчуває мені. А головне, він якимось чином з Савою моїм пов’язаний… А ще коли чоловік той приходить до мене в сон, я набуваю здатності бачити людей і предмети у часі.

— Ти й справді щось дивне кажеш.

— Авжеж. Ось послухай: коли Сава у сні привидиться, то він постає в пам’яті моїй не тільки таким, яким я його знала, а геть увесь — від часу останньої нашої зустрічі аж до миті, коли він, немовля, вхопив перший ковток повітря. Світ для мене немовби розтягується від сьогодення до глибокої давнини… На каменях, якими тут дорогу вимощено, я бачила у снах ноги стародавніх греків, затим чула тупіт сандалів римських легіонерів, за ними знову ноги греків, але вже трапезундських, а потому — османів. Крові багато по цих пласких каменях вилилося в море.

— А мене у тих снах не бачила?

— Ні. Жодного разу.

— З тобою й справді щось коїться, якщо ти бачиш те, чого іншим не дано. То горе велике в безум обертається. Бо те, що ми пережили в урочищі Кара-Тебень під час дільби ясиру, не дай, Боже, нікому! Дочок на очах у матерів!... Жінок на очах у чоловіків! Господи, чи є межа сказу людському!? Не витримала, хоч нас і обминула доля тих нещасних; обірвалося щось у тобі. Чуже в душу впустила.

— Не впускала я в себе нікого. Воно саме зайшло в мене по горю, як по сліду чорному. Але воно не вороже мені — я це відчуваю. Що ж до гвалтувань, то у нас усе попереду. Татари нас не чіпали, аби за цноту найбільше взяти. А вже той, хто купить, панькатись не стане.

— Авжеж, що так, — зітхнула Наталка.

Увірвалась пісня за стіною, не чутно стало й саза, натомість долинув голос чоловічий. То господар до однієї з дружин увійшов. Потім тиша настала.

Поринула в тишу й фортеця Сіноп, відгородившись від світу двома важкими брамами: одна в гавань вела, друга — в пустелю. Люди торгові, мандрівники, котрі прибули після заходу сонця, ночували під мурами. І ніхто, ні за які блага не впустив би їх у місто аж до перших променів вранішнього сонця. За такий непослух вартовому голову стинали.

У Сінопі бідні не жили. Тільки заможні й дуже заможні. Та ще раби — власність сінопських жителів, і міські, котрі вулиці й рабат прибирали. На тому рабаті можна було все придбати, чого не купиш на галасливих базарах Стамбула й Варни: дорого оздоблену зброю, золотий та срібний посуд, коштовні прикраси, шовк з Індії та сукно з Шотландії. Охороняла фортецю зразкова яничарська орта.

Тим часом Меланія в сон поринала, і їй здавалося, що вона вирушала на побачення з незнайомцем, на плечі в якого птах чорний сидів. Чоловік той мусив сказати їй цього разу щось дуже важливе.

АНАТОЛІЙСЬКИЙ БЕРЕГ

Козацька ескадра, орієнтуючись по нюрнберзькому квадранту , рухалася на південь. Важкі дощові хмари, що їх гнало західним вітром, пливли низько-низько, подекуди торкаючись гребенів хвиль. Веслярі з острахом поглядали на небо, очікуючи, що ось-ось хлине злива. Хвилі дедалі більшали, перетворювались на велетенські рухомі гори. Невидима сила підхоплювала судно, виносила на верхівку тієї гори і зіштовхувала з водяної кручі. Тільки очеретяні снопи, прив’язані вздовж бортів, утримували чайки від перевертання. Та найбільшу небезпеку являли собою підводні човни, що їх буксирували на довгих линвах. Кожної миті хвиля могла підхопити такий човен і жбурнути ним об чайку. Крім шуму води, рипіння кочетів, свисту вітру в щоглах, чулася молитва: "Заступнику наш, святий Миколо, пробач нам гріхи наші, пошли землю! Ось уже дві доби шарпає нас стихія ворожа. Немає сили протистояти їй..." І почув Микола Чудотворець, і розсунув хмари, і пронизав сонячним променем негоду, й побачили чайковські сіру смугу попереду.

— Земля! — заволали.

Судна підігнало прибоєм до піщаного берега, який дедалі у глиб суші перетворювався на пагорби, порослі темно-зеленою рослинністю. Довкіл не видно було жодного селища чи оселі. Гетьман вислав розвідників у трьох напрямках — вздовж берега, на схід і на захід, а також у бік гір. Одягнені в однострої турецьких матросів, вони мали видавати себе за потерпілих у морській катастрофі. За старших у них були колишні втікачі з турецької неволі, котрі добре знали мову.

Вивідники повернулися за три години. Ті, що пішли берегом на захід, казали:

— Немає, пане отамане, жодної душі. Безлюддя всюди.

Те ж саме повідомили й ті, що на схід ходили. І тільки посланці, котрі побували в горах, принесли іншу вість:

— Там села невеликі в межигір’ї, батьку. Трохи більші від наших хуторів. Пастухи живуть чи хлібороби. Мирні люди.

Слабшав вітер, небо звільнилося від хмар. Палаюча куля сонця скочувалася з небосхилу в море, яке все ще вирувало. Тим часом затріщали багаття з моквису і шибляку. Поки кухарі варили куліш, братчики, простеливши свити, полягали довкола багать. Дехто, не дочекавшись вечері, спав; інші мовчки дивились на море, посмоктуючи люльки. Чужа земля... Чи всім їм судилося повернутись додому? Чи побачать вони знову чисті води мальовничих річок? Пожурились хлопці. То один, то другий відведе погляд, щоб не показувати туги в очах.

Не дай, Боже, козаченьку на чужині вмерти.

Нема кому пожаліти, поховать по смерті...

— почулася тиха пісня біля одного з вогнищ.

Сава відчув, як з піснею в серце йому тривога заповзає. То не було потерпання за своє життя. Тривога, здавалося, сочилася з бурувато-жовтого піску, з невидимих гір, порослих колючкуватими травами й кущами; та й сонце, велетенський розжарений таріль, запалило півобрію — в Україні такого не буває. Згадав Сава дядька, у якого жив у Києві. Той зневажав усі науки, якими його небіж сумлінно набивав собі голову, крім науки володіння зброєю. Щосуботи він влаштовував герці на шаблях з п’ятьма синами й Савою, які інколи перетворювалися на

бойовиська з кровопролиттям. Знав би старий січовик, де зараз його учень.

Тим часом чималий гурт козаків, поміж яких були й ті, що в гори ходили, зібрались осібно від усіх у коло. По часі вони попрямували до багаття, де сидів Микошинський.

— Пане отамане, — звернувся один з них, — ми з братчиками тут погомоніли. А чи не піти нам у гори? Кажуть, там люди заможно живуть.

Кошовий підвівся.

— Ну, і що ж ви в них візьмете? Дюжину овець та якусь ряднину?

— Турки так не думають, коли до нас приходять, — озвався хтось із гурту.

— То їхній гріх, — відказав Микошинський. — І справа не тільки в цьому. Святий Микола висадив нас на пустельному березі, подалі від ока ворожого. Якщо ж ми висвітимось, то звістка про нас вмить облетить усю Туреччину. І в Сінопі будуть готові до зустрічі з нами. Зачаїтись треба, принишкнути, а тоді напасти зненацька і так само зненацька щезнути. Ось у чім хитрість.

— До Сінопа ще ого-го... — сказав той, котрий привів компанію до Микошинського.

— День плавби на захід, — озвався Потурнак, який також підійшов до гурту. — А оті села лежать на караванному шляху від Сінопа до Самсуна. До речі, система оповіщення в них чітко поставлена.

— От-от, — мовив гетьман. — Відпочивайте, панове, набирайтеся сил.

Компанія відійшла неохоче. Це були здебільшого недавні полонені. Слова Микошинського не справили на них враження.

Ніч спустилася на землю. Ущух вітер, вгамувалося море, затих гомін біля багать. Сава відчув, як поринає в солодку млість, а потім немовби провалився в небуття, з якого його витягло крякання Оникієвого крука. Присутність характерника і його птаха були такі реальні, що коли він розплющив очі, то побачив їх над собою. Правда, вони враз розтанули, відкривши безхмарне зоряне небо. Сава прислухався, сів. Лагідно терлася хвиля об пісок, пахло прілими водоростями і згаслою ватрою. І тут він помітив якийсь рух. З півтори дюжини людей, скрадаючись, покидали табір. Сава штовхнув Потурнака, котрий спав поряд на купі сухих водоростей.

Двох, які найбільше опиралися, забили киями до смерті. Решту пов’язали.

— Темні люди! — лютував гетьман. — Ви могли б зірвати похід, до якого ми рік готувалися!

Микошинський наказав віддати кожного під опіку чайковського і його команди і тримати їх на оці аж до закінчення походу. А там вигнати з війська.

У Сінопі вже знали, що з Дніпра в море вийшло сорок чайок і що неподалік від Акермана козаки захопили грецьке судно. Після закінчення шторму вони вийшли з дністровського лиману і рухались на захід. А потім зникли. Найвірогідніше — прибились до пустельного узбережжя Румунії та усувають шкоду, заподіяну негодою. Володар Сінопа хоч і не дуже переймався тим попередженням (його місто-бо стоїть на Анатолійському узбережжі), проте наказав начальникові яничарської орти подвоїти кількість охоронців, а капуданам двох військових галер, що блокували вхід у гавань, на ніч залишати на

суднах тільки бомбардирів, команду моряків і півсотні яничарів. Решту — двісті яничарів — щовечора присилати до міста.

Абу-ль-Хасим — один з тих, хто вартував на фортечному мурі, дослухався до курликання журавлів у нічному небі. "Коли вони сплять? — думав він. — Уже північ, а вони все летять, летять..." Птахи прямували до Перської затоки, де була і його — Абу-ль-Хасимова — батьківщина. "Краще нехай журавлі в нічному небі пливуть, аніж хмари, — міркував він. — Бо тоді моря не видно. А десь же гуляє флот гяурів. О, Аллах, скільки лиха несе він правовірним! Правда, бачили його на північному узбережжі; мабуть, козаки готуються напасти на Варну чи Істанбул. Але ібліс ще й не таке витівав..." Абу-ль-Хасим мав двадцять один рік від роду, дорожив своїм яничарським плащем і всім тим, що він йому давав; а давав багато, навіть те, що Коран забороняв, — чужих жінок. Не маючи ні кола, ні двора, він володів усім, до чого торкався його погляд. І все те вважалося платнею за мить, коли проб’є час віддати життя за султана.

До всього звик молодий воїн, крім висоти. На море, на будинки дивився, а от глянути вниз по стіні боявся. З цього ось місця яничари скинули в море селянина, котрий відмовився платити їм мито. Абу-ль-Хасимові, який стояв тоді внизу біля брами, здавалося, що чоловік падав неприродно довго. Тих двох нелюдів начальник наказав бити палицями по п’ятах, і вони довго не могли ходити, але ж правовірного не стало.

До сектора, за який відповідав Абу-ль-Хасим, належали частина моря і гавань з двома верфями. На одній готова вже галера очікувала на команду веслярів. Віддалік чергували два військових судна, а біля берега гойдалося з десятка два рибальських фелюг. На піску стояло кілька возів з розпряженими мулами, караван верблюдів, з яких поскидали тюки, кілька віслюків. Люди спали хто на возах, хто на землі, притулившись до тюків. "Мир, простір і благоденство... — думав вартовий. — В Сінопі і за його межами все спокійно". Він перевів погляд на море. В місячному сяйві його поверхня поблискувала золотим карбуванням, і коли-не-коли на ній з’являлася хвиля і розмотувалась

темно-синім сувоєм шовку аж до берега, а там випліскувалась на пісок з лагідним шипінням. І тут Абу-ль-Хасим помітив біля води невисокого гладкого чоловіка, на плечі в якого сидів чорний птах. То був чужий.

— Аль-Ашшарі, — покликав він товариша, котрий стояв біля вежі і обдивлявся море з заходу. — Поглянь-но на отого з птахом... Він схожий на гяура.

Аль-Ашшарі, обіпершись об зуб бійниці, став вдивлятися в стійбище на березі.

— Ніякого чоловіка з птахом там немає, — відказав вартовий. — Сплять усі — люди і тварини.

— Але ж він іде босоніж по самій крайці води. І чорний птах у нього на плечі.

— Я ж застерігав тебе, братику, не кури гашишу, коли вартувати на стіну йдеш. Це небезпечно. Один крок, і ти — в обіймах архангела Джебриїла.

— Що то за куріння? Всього кілька затяжок кальяна... Стривай, а чоловіка й справді не стало.

— Його там і не було, — сказав аль-Ашшарі. — То мара, сон твій ходив.

— Але ж мені не хочеться спати.

— Прочитай шість разів "Прийду до Аллаха від шайтана, побитого камінням"* і все щезне. Бо то підступи ібліса. — Аль-Ашшарі відійшов до башти, дослухаючись, як його товариш бубонить молитву.

Мулько стало в Абу-ль-Хасима на душі. Йому здалося, що не чоловік з птахом кудись зник, а він — вірний Аллаха — побував у дивному сні і вийшов з нього, залишивши там віщуна. У тому сні на його — Абу-ль-Хасимову — душу було поставлено тавро. Він виніс його у світ людей як знак біди.

Абу-ль-Хасим любив Сіноп. Тут він уперше зазнав кохання (правда, краденого), тут сподівався вік вікувати, якщо передчасно не віддасть голову за султана Амурата. І ось знамення — погане, чорне!

— О, Аллах, високий, великий, не дай упасти лихові на голови вірних твоїх! — заблагав він.

З тим зійшло на нього просвітління, а відтак — і почуття відповідальності. Погляд його став доскіпливо оглядати кожну деталь на березі-стійбищі, потім перенісся на рибальські фелюги, верфі, військові галери, на яких він не завважив жодного руху. "Або капудани не виставили дозірних, або ж ті сплять на вахті", — подумав він. Проте на морі, скільки ока, не вгадувалося жодного суденця. Тільки неподалік від галери похитувались на поверхні дві чи-то діжки, чи якісь колоди.

То була така сама військова галера, яку козаки захопили у відкритому морі. Судно мало три щогли і підступитись до нього з борту заважали весла.

— Ну, що там, В’юне? — почулося з середини підводного човна.

— На кормі він. Спить, прихилившись до перил.

— Наші далеко?

— Слідом ідуть.

— Куди гребти?

— Лівими веслуйте... Ага, на мурах фортеці — сторожа в білому. Тепер прямо... Ледь-ледь. Зараз ми будемо під містком на кормі. Балакати вже не можна.

Димар виступав з-над води на два ліктя і був накритий шматком парусини. В’юн визирав з-під нього.

— Облиште весла, приготуйтесь, — прошепотів він. — Зараз відчеплюю лантух з піском.

Вартовий так і не повернувся зі сну. Увірвав йому життя стилет козацького навчителя Нетудихати.

На палубі галери з обох бортів у море дивилося кілька десятків гармат; біля них стояли діжки з порохом і ящики з ядрами. З носу височіла надбудова — каюти для офіцерів і лоцманів, з корми — така ж надбудова — помешкання капудана, яничар-аги та мулли.

— Не метушіться, — застеріг тихо Нетудихата. — З фортеці можуть запідозрити неладне.

Їх було п’ятеро: четверо веслярів і оглядовий — В’юн. Команду добирав Нетудихата. Поміж них був і колишній галерник, якого турки, коли він заслаб, просто викинули за борт військового судна в лимані, неподалік від Акермана. Його підібрали рибалки-гагаузи, довго відпоювали овечим молоком, а тоді відпустили. Він мав понуру вдачу і прозивався Мурлагою.

— Почнемо з капудана, — мовив колишній галерник до Нетудихати.

Двері прочинились тихо і поглинули Мурлагу і ще двох. По хвилі з каюти долинуло щось схоже на хропіння, а ще по миті ті ж самі троє вийшли на палубу.

— Там тільки двоє було, — сказав Мурлага.

Абу-ль-Хасим після знамення не зводив очей з нічного моря. Проте жодного суденця, жодної фелюги на обрії не помічав. Благо Аллах послав ясну місячну ніч. Єдиним, що на час привернуло його увагу, був якийсь рух на галері; з палуби-надбудови вийшли п’ятеро в білому (офіцерському) вбранні, походили, а тоді спустилися на нижню палубу, де спали прикуті веслярі і де під ними була казарма яничарів. О цій же порі він завважив рух і на другій галері, який скоро змінився на цілковите безлюддя. Мабуть, зверхники, перевіривши вахту, пішли досипати.

Раптом Абу-ль-Хасим почув плюскіт, що відрізнявся від плюскоту хвиль. Він подивився вниз, а тоді підвів очі і побачив, як його друг аль-Ашшарі, примостившись між двома зубцями, мочився в воду. Він прямо нависав над прірвою. "Як йому не боязко!?" — подумав Абу-ль-Хасим.

— А поглянь-но, друже, чи там, унизу, немає чоловіка з чорним птахом? — озвався з усміхом аль-Ашшарі і голосно випустив гази.

Хтось із охоронців реготнув.

Тим часом танула ніч. Заворушилися тварини й люди на березі. Караванні почали нав’ючувати верблюдів, а візники запрягати мулів. Прокричав осел, далеко на пагорбі, біля палацу володаря міста, загавкав собака. Абу-ль-Хасим марно видивлявся поміж усього того чоловіка з птахом.

— Слава Аллахові, — сказав він сам до себе. — То був не знак лиха, а тільки мої галюцинації від куріння гашишу. Спокійно всюди...

Поновилося життя й на галерах, там спускали на воду каїки. В кожен сіло по півтора десятка моряків і яничарів — на одних були руді котелки з китичками, на інших — білі чалми. Коли тим, що на човнах,

залишилося якихось півверсти до берега, перший сонячний промінь різонув небесну голубизну; з тим пролунав з мінарета заклик муедзина до ранкової молитви. Абу-ль-Хасим обернувся обличчям на південь, у бік Мекки, упав на коліна і почав своє ранкове звернення до Аллаха. Те ж саме зробили й погоничі верблюдів та мулів. Зупинився каїк, і там теж почали молитись.Замовк муедзин, попідводилися з колін правовірні, загуркотіли запори, а обабіч міської брами стали по три яничари.

І погнали верблюдів та мулів купці. А з міста їм назустріч вийшли рибалки з важкими сітями на плечах.

Коли вже копита тварин цокали по каменях сінопських вулиць, а фелюги рибалок відчалили від берега, у пісок уткнулись два човни з військовими. Прибульці, не кваплячись, витягли човни на сухе і попрямували до брами. Вартові, котрі байдуже спостерігали за всім, що коїлося на стійбищі, раптом стали придивлятися до гурту. Поміж тих, хто прибув з галер, не було жодного знайомого обличчя, а на білих плащах декого з них угадувалися плями погано замитої крові. Здавалося, що то йшли не живі люди, а грішники, котрих Аллах відмовився прийняти у світ мертвих і прирік існувати на межі потойбічного і цього світів. Мали-бо вони сірі, невиразні лиця привидів. З шести вартових, котрі спостерігали наближення ватаги, тільки один — літній, з густою бородою — збагнув, що то не правовірні, а сама смерть наближається. З криком "Аллах!" він кинувся до воріт і встиг зачинити одну половину; соратники ж його виявилися не такими моторними. Прибульці враз накинулись на них, і по миті під склепінням брами всі вже лежали мертві.

І тут Абу-ль-Хасим, котрий вдивлявся в морський простір, завважив на обрії якісь цятки, які то зникали, то знову з’являлись.

— Ей, аль-Ашшарі! — погукав він, — А поглянь-но... Там ніби щось мелькає.

— Птахи, мабуть, — озвався по часі товариш. — Гуси чи журавлі. Зграї їх, бува, відпочивають на воді, а тоді знімаються. Але зараз я нічого там не бачу.

Абу-ль-Хасим обернувся до міста і уздрів тих, що прибули з галер. Вони рубали шаблями дерезу, моквис, що росли під фортечними мурами. Не інакше як готувалися розкласти багаття та приготувати собі сніданок.

Абу-ль-Хасимові на мить здалося, що в його уяву вплівся сон. Не було-бо сенсу в діях трьох десятків військових, котрі збирали паливо. Адже на суднах, звідки вони прибули, є печі, і сніданок можна було й там приготувати. Тим часом люди з оберемками хмизу стали підніматися вузькими кам’яними сходами на мур. Вони йшли один по одному, тулячись до стіни, щоб не зірватися й не впасти, сходи-бо не мали перил. Коли перший із прибульців вийшов до бійниці, в свідомості Абу-ль-Хасима раптом виснувалось в одне ціле все, що він доти бачив: цятки на обрії, незрозумілий рух вночі на галерах, військовики, що несуть на стіну хмиз. Здогад вразив немов блискавкою: "Вони мають намір запалити на стіні вогнище, і це буде знаком для тих, хто ховається в морі за горизонтом!". В уяві на мить постало палаюче місто, долинули зойки. То горів Сіноп, а кричали його мешканці. По короткій миті Абу-ль-Хасим усвідомив: настав час віддати життя за султана Амурата. З криком "Гяури!" — він кинувся на прибульців... Його спинив погляд блакитних, майже білих очей. То були очі мертвяка — в них-бо не вгадувалося й іскринки життя, а тільки застиг вираз цікавості. На плащі, замалому для нього, з лівого боку грудей вгадувалася пляма від замитої крові. В руці він тримав чи то камінь, чи то ядро. Абу-ль-Хасим вклав стільки сили й люті в свою правицю з шаблею, що їх було досить, аби розчахнути людину навпіл. Та ятаган його так і не опустився. З руки привида вилетіло щось кругле, шипасте і влучило молодому воїнові межи очі. Падаючи, він побачив над собою чорного птаха — саме того, що сидів на плечі в чоловіка з нічного марення.

ЗНАК БІДИ

Мурлага нахилився над яничаром, з носа і чола в якого текла кров, відстебнув від паса піхви, підібрав ятаган і, здерши з чалми коштовність, потягнув його за ноги до краю муру.

— Облиш! — гарикнув Нетудихата і показав на дозірних, які, не тямлячи, що ж сталося (їх бентежило турецьке вбрання), прямували до прибульців.

З купи хмизу, в яку Нетудихата сипнув пороху і кинув припалений трут, вихопилося полум’я, а з ним і стовп диму.

Збагнувши нарешті, що означає багаття, розкладене на мурі, дозірні кинулись на прибульців, козаків поміж яких було десятеро, решта — галерники: молдавани, московити, поляки, болгари. Каторга загартувала їхню плоть і запекла душу. Свист таволги і лайка були для них такими ж буденними, як і ланцюг на нозі. Бажання поквитатись за багаторічні знущання виявилися сильнішими від прагнення вціліти. Вони посунули на яничарів, немов скажені звірі.

Мешканці Сінопа, котрі бачили бійку на стінах, казали:

— Діти султана знову щось не поділили. Нехай собі... Аби нас не чіпали.

Тим часом на обрії з’явилися цятки, які швидко збільшувались. Козацькі судна неслися з неймовірною швидкістю. Обминувши рибальські фелюги й галери, вони вихопилися в гавань, а по короткому часі вся ескадра вишикувалася вздовж берега від муру до стапелів з новими галерами.

Козацьке військо без галасу рушило у відчинену браму.

Кошовий і чайковські зі слів Потурнака добре знали розташування Сінопа і кожен мав план захоплення свого об’єкта. Одні повинні були

захопити рабат, інші — палац володаря, ще інші — оселі найбагатших жителів. Орієнтиром була мечеть. Більшість же на чолі з Микошинським мала завдання вибити яничарів.

Ранкову тишу роздер розпачливий крик:

— Гяури! — то кричав один з уцілілих вартових на мурі.

Він утікав у західному напрямку, хоч за ним ніхто й не гнався. Тієї ж миті на балкончику мінарета з’явився муедзин і, уздрівши великий натовп людей, що сунув від брами, теж заволав:

— Правовірні, рятуйтесь хто як може! Лихо велике!

У променях ранкового сонця шпиль мінарета, облицьований смарагдовою кахлею, здавалося, палав зеленим вогнем.

З-за стіни мечеті вихопився загін кінних яничарів і погнав учвал до брами, де вже скупчилася половина козацького війська. Вслід за кінними, а їх було зо дві сотні, вибігло стільки ж піших воїнів з мушкетами.

Кошовий виставив дві сотні стрільців, а за ними — по двоє заряджаючих. Перший залп прогримів, коли яничари вже були на такій відстані, що можна було розгледіти вираз гніву і безстрашшя на їхніх лицях. Чимало дітей султана повалилося на брук з прокльонами й зойками. Решта, виблискуючи ятаганами, затято гнали коней на козаків. Другий залп виявився влучнішим від попереднього; забилося в судомах також кілька підстрелених коней. Уцілілі ж воїни Аллаха, уздрівши, як ловко козаки міняють незаряджені пістолі на заряджені, і усвідомивши марноту прямого нападу, раптом різко осадили коней, аж вони поставали дибки, і повернули назад. Піші, поступившись їм вулицею, дали залп з мушкетів по козаках. З десяток православних упало. Тим часом решта козацького війська, оббігши оселі, уже заходили в тил

мушкетникам... Зіткнулися голови двох чорних комет, хвости яких губилися в десятиліттях страждань і горя. Не було чутно ні зойку, ні стогону, тільки брязкала сталь і клубочилися хмари помсти й ненависті над бойовиськом. Струмки християнської і мусульманської крові, змішавшись, стікали по бруківці.

Абу-ль-Хасимова душа ще не була в тілі, але ось-ось мала ввійти в нього. І вона ввійшла, принісши гострий біль у чолі. Ніздрі лоскотнув дим, а до слуху долинали розпачливі зойки. Він знав: горить Сіноп і кричать його жителі. Спробував звестись на ноги, але спромігся тільки сісти. Та враз сахнувся, бо внизу зяяла прірва — він сидів на краю муру... Палали оселі, у внутрішніх дворах металися люди. Вулиці були запружені гяурами, котрі тягли в гавань килими, скрині, одяг. На землі лежали мертві воїна Аллаха. Білі, розметані по бруці плащі робили їх схожими на забитих птахів. У горішній частині міста лунали постріли; то відступали до західної брами рештки яничарської команди. В пам’яті Абу-ль-Хасима постало нічне видіння — чоловік з круком. "О, Аллах акбар, то таки був знак біди!" — подумав він. В яничарській школі молодого воїна вчили бути жорстоким з ворогами. Побачене з високої стіни фортеці так вразило, що незаймана юнача душа, котра щойно повернулася в тіло, знову покинула його; спина впала на холодний з ночі камінь.

Сава кинувся до оселі, що була неподалік від кріпосного муру.

— Стривай, Приблудо, — зупинив його Потурнак. — Не тут слід шукати твою Меланію. — Він показав на палац, збудований на пагорбі, з тесаного каменю двох кольорів — червоного й білого. — Там вона може бути.

Сторожа, втікаючи, не встигла замкнути брами. Вони вдерлися в двір з гуртом січовиків. Осібно від палацу стояв гарний двоповерховий будинок, на другому поверсі якого нависало чимало балкончиків з дерев’яними гратками.

— Гарем, — пояснив Потурнак, штовхаючи двері.

Вони опинились у великій, просторій залі. Біля входу на них вирячився гладкий євнух. Пропищавши щось дитячим голосом, він кинувся до сходів, що вели на другий поверх. У приміщенні з мармуровими колонами і мозаїчною підлогою стояли, сиділи й лежали на килимах жінки у тонкому шовковому вбранні. Всюди панував запах парфумів. Зчинився лемент. Сава, збитий з пантелику жіночим криком, позадкував до дверей.

— Тихо! — закричав Потурнак. — Чи є поміж вас православні?

Лемент ущух. Жінки перелякано збилися в гурт.

Петро повторив запитання турецькою — ніякої відповіді. Тим часом Сава шукав поглядом Меланіїне обличчя. І тут з гурту вискочила жінка, слідом — ще одна. Перша — чорнява — кинулась до Петра, щось кажучи не зрозумілою Саві мовою. Друга — білява. Петро щось сказав чорнявій її мовою, вона відповіла.

— Немає тут, брате, українки на ім’я Меланія, — мовив Петро. — Ця жінка — молдаванка і перебуває в гаремі майже рік; а білява — полька. Вони напевне знали б.

Петро співчутливо подивився на обох дівчат:

— Біжіть, голубки, в порт. Скажете людям біля наших суден, що Петро Потурнак прислав. Заберемо вас.

— Петря, — звернулася молдаванка до Потурнака і щось почала йому казати.

Сава завважив, як рішучість на обличчі товариша поступається місцем заклопотаності.

— Вона каже, що кілька місяців тому один місцевий купець привіз із Кафи двох українок. Але не для себе, а на продаж. Як їх звати, вона не знає.

— Звідки їй про це відомо?

— Від євнуха, — переказав Петро відповідь молдаванки. — А ще євнух говорив, що вони дуже гарні і що купець сподівається на них добре заробити.

— Нехай скаже, де живе гендляр, та хутко біжімо, — заквапив Сава.

— Зажди. — Потурнак знову звернувся до молдаванки, і вона сказала: Ібн-Туфейля.

— Ібн-Туфейля! — ревнув Петро і щось додав турецькою.

Євнух, який перелякано дивився з тераси, де були двері в кімнати мешканок гарему, збіг сходами вниз. Це був старий чоловік з великою головою на довгій шиї. Його обличчя вкривали хвилясті зморшки обвислої шкіри; червоні вирячені очі сльозились і дивились дурним і лихим, як у гадюки, поглядом. Від того погляду у Сави по шкірі пішов мороз. Під невеликим гулькуватим носом рот нагадував дірку, загратовану рідкими вищербленими зубами. Нижня губа обвисла на бороду, і він, здавалося, не говорив, а кумкав, немов жаба. Петро став його про щось розпитувати.

— Ібн-Туфейля каже, що дівчат мали повезти до Стамбула і що, крім них, жодної жінки сюди не привозили. Раби-чоловіки були, багато з них і зараз тут. А от жінок тільки ті дві.

Петро запитав, де живе гендляр і, почувши відповідь, змінився в обличчі. Тоді прошепотів щось турецькою, чим викликав подив у булькатих очах Ібн-Туфейлі.

— Шляхи Господні несповідимі, — знову сказав Потурнак. — Ходімо, брате.

Біля дверей він зупинився, окинув поглядом гарем; кілька його мешканок стояли, просвічені сонячним променем з вікна, і здавалися голими.

— По-моєму, Саво, ми їх розчарували.

На подвір'ї рубалися січовики з яничарами. Діти султана, зазнавши втрат і повтікавши через східну браму, тепер повернулись і, скориставшись із розпорошеності козацького війська, кинулись захищати майно Насиф-баші — володаря Сінопа. Сам господар палацу з невеликим загоном особистої охорони, чотирма дружинами та найближчими родичами гнав учвал коней по стамбульській дорозі.

Посеред двору був великий мармуровий басейн, і кінні яничари тисли до нього козаків. Їхні довгі списи діставали то одного, то другого. Січовики затято відмахувались шаблями; троє з них вискочили на мур басейну. Ось уже одного з них полоснули ятаганом по шароварах, і він, втративши рівновагу, упав. Вода враз почервоніла.

Над головами в яничарів висіли килими. Сава, завваживши те, підскочив і рубонув по линві, що тяглася від одного з балконів гарему. Великі товсті полотнища накрили одразу кількох воїнів Аллаха, а Потурнак і Приблуда кинулися на допомогу своїм. Ляснув постріл, і в басейн упав ще один козак. То стріляли з вікна другого поверху. Той же чоловік у білій чалмі закричав з відчаєм:

— Аллах акбар!

У браму вбігав гурт запорожців на чолі з Микошинським. Кожен мав по два заряджених пістоля.

Місто палало. Тріщала черепиця на дахах і розліталася розжареними скалками. Язики полум’я лизали фінікові пальми й кипариси. Зграї птахів, що гніздилися на деревах, полохливо шугали крізь чорний дим. Приблуда біг слідом за Потурнаком вниз по вулиці, яка вела до порту. Всюди сновигали козаки. Поминувши кілька осель, вони повернули праворуч. Петро раптом спинився, поглянув на небо й глибоко зітхнув.

— А таки несповідимі шляхи Господні, — промовив він і попрямував до великої садиби під горою, з-над мурів якої виднілися пласкі черепичні дахи кількох будинків.

Вони загупали у ворота, але їм не відчиняли. Сава вже видивлявся, як би перелізти через високий кам’яний мур, коли почулися голоси: наблизилась ватага недавніх галерників. Попереду йшов Мурлага.

— Висадимо ворота та й по всьому, — сказав Мурлага. Він був немов захмелений, на лезі шаблі в нього буріла кров.

— Це наша здобич, — відказав Потурнак.

— Чи не забагато для двох? — запитав Мурлага.

— Ні, не забагато, — знову Петро. — Ідіть собі, хлопці, далі.

— Ану, братове, давайте всі разом. — Він відійшов, маючи намір кинутись на ворота, але дорогу йому заступив Потурнак.

Обличчя Мурлаги раптом посіріло, очі побіліли, і він знов, як і тоді, на фортечному мурі, став схожий на мерця. Здавалося, сатана забрав у нього людську душу і лишив тільки ту її частину, котра тіло на ногах тримала. Він переклав шаблю в шульгу і відстібнув від пояса келеп. Якась мить відділила чоло Потурнака від шипастої кулі, що вилетіла з руки Мурлаги. Цієї миті гримнув постріл. Мурлага упав. Пляма від замитої крові на яничарському плащі стала червоніти, бубнявіти, ніби

поверталася кров власника плаща. Ватага, а в ній було з півдюжини зодягнених у турецьке вбрання, повихоплювала шаблі. Але на них уже дивилися чорними зіницями три пістоля — два в руках Потурнака і один у лівій руці Сави. З пістоля, що його тримав Приблуда в правиці, ще диміло.

— За вбивство козака тобі, братику, загрожує дрючкування, — сказав Потурнак, цілячись у найрішучішого з галерників.

— Він же хотів тебе вбити, — сказав Приблуда.

— Сподіваюсь, панове, ви підтвердите, що цей чоловік, — Петро повів оком на Саву, — не вбивця, а захисник?

Влучний постріл, впевнений і спокійний голос охолодили наміри галерників. Петро, збагнувши, що вони не тямлять української, звернувся до них турецькою, яку вони за багато років каторги вивчили з лайок наглядачів. По тому, як мінялися вирази на їх обличчях, Сава зрозумів, що пояснення Потурнака вплинуло. Вони позадкували, а тоді подалися вулицею, що вела до фортечної брами.

— Що ти їм наговорив, Петре?

— Я сказав, що якщо вони не поспішать до порту і не домовляться про те, щоб їх забрали, то можуть залишитися тут назавжди.

Тим часом забитий дивився на них осклілими очима, і Потурнак закрив йому повіки. На лиці мертвого не лишилося й тіні жорстокості; навпаки — вгадувалися доброта й дитяча беззахисність. Здавалося, в плоті, призначеній Богом для людини, досі селилася лиха сутність. Від усвідомлення цього у Савиній душі щось перевернулося. Невідь-чому він згадав Оникія Колодуба і в пам’яті пролунало "ква-а!".

— А цей часу не гаяв, — озвався Петро, киваючи на відстовбурчені кишені мерця.

Потурнак вивернув з них купу коштовностей, поміж яких були обручки, деякі в крові, броші, якими яничари плащі запинають і які на чалми чіпляють, жіночі прикраси з перлів та діамантів, оправлені в золото та електра, великі золоті монети — дукати. Сава такого не бачив ніколи. Він піймався на думці, що боїться дивитись на ту купу багатства: вона-бо сходила якоюсь моторошною енергією. Від неї накочувалися хвилі страждання й жаху людей, у яких все те відняли разом із життям. І тільки потому, як Потурнак сховав награбоване до своїх кишень, Сава немовби отямився після навіювання і кинувся до паркану.

— Постривай, братику, — зупинив його товариш. — Все оте жахіття мені пам’ять відбило.

Потурнак підняв камінь і грюкнув ним у ворота чотири рази з невеликими паузами. Їм не відчиняли. Петро повторив, після чого хтось нечутно підійшов (щілину заступили). Загуркотів засув, і ворота прочинились. У просвіті стояла невисока жінка в чадрі, крізь яку поблискували налякані очі. Сава завважив, що ті великі чорні очі його не бачили, ніби він був невидимець; вони дивились на Петра, і страх у них змінювався на щось інше. Потурнак ступив їй назустріч, і вони обнялися; туркеня враз обм’якла в його обіймах...

У садибі неподалік пролунав розпачливий крик, і Петро схопив Саву за руку і втягнув у двір. Тоді замкнув ворота. Тим часом туркеня щось швидко казала, а з незворушного обличчя Потурнака неначе було знято маску, і Сава завважив на ньому всі відтінки людських почуттів: тривоги, душевного болю, любові.

Під довгим навісом стояло кілька верблюдів, мулів і віслюків, пахло тваринами. З протилежного боку на подвір’я дивилися вікнами три

будинки; з одного, що стояв осторонь, визирали злякані молоді жінки — то виглядав сам багатоокий, багатолиций жах.

— Петре, запитай про Меланію, — озвався Сава.

Потурнак почав щось казати, киваючи на товариша. В очах туркені затеплилося співчуття, але на Саву вона, як і доти, не дивилась.

— Мешкали в нас дві невільниці, — сказала жінка українською, чим вразила Саву. — Впродовж кількох місяців. Одну звали Меланією, другу — Наталкою. Меланія років вісімнадцять має, Наталка старша. Учора вранці господар повіз їх морем до Істанбула на базар.

— Може, то, братику, й не твоя була... — озвався співчутливо Потурнак. — Ти міг би назвати хоч якусь прикмету?

— Міг би, але нехай спершу скаже ця жінка.

— О-о, я знаю, — мовила туркеня. — Я-бо купала її, виряджаючи в дорогу... В неї є дві родимки: одна на стегні, друга під мочкою вуха.

— Під мочкою лівого вуха! — вигукнув Сава. — Це вона!

— Так, — ствердила жінка.

— Аллах превеликий! — зойкнув управитель маєтку і рідний брат Насиф-баші.

Він заплющив очі, сподіваючись, що все те зникне, коли знову їх відкриє. Та постріли і брязкіт зброї, що долинали ззовні, змусили його сприйняти дійсність. Він заходився гарячково набивати пістоля, з жахом спостерігаючи з вікна другого поверху, як конають у муках поранені яничари і бігають по подвір’ю схарапуджені огирі. Решта вцілілих дітей

султана гнали учвал коней від палацу. А чимала група гяурів вдерлася до гарему.

— О, Аллах, їм числа немає! Горе нам! — простогнав управитель.

Він прицілився в гурт козаків, котрі виносили з двору своїх поранених і вбитих, але вистрелити не встиг. Хтось підніс до його потилиці теплий предмет, від якого пахло порохом. Він почув чужу мову. І хоч слів не розумів, але пістоля поклав на підвіконня. Рука чужинця прибрала його. Управитель повів оком і побачив високого, міцної статури чоловіка в чорному одязі, застебнутому під шию. Розкішно оздоблене вбрання чужинця свідчило, що це не простий гяур. Обличчям він був схожий на пересічного жителя Туреччини, але від нього тхнуло смертю.

— Пощади! — заволав управитель, падаючи на коліна і плутаючись у червоному, прикрашеному золотими басманами халаті.

За спиною того, хто тримав управителя на прицілі, стояли невисокий чоловік і рудий худорляга. Гяурський зверхник щось сказав, і невисокий переклав:

— Де невільники?

— Які невільники? — простогнав управитель

— Всі, які тут, у Сінопі, є, — знову переклав товмач.

— У караван-сараї. Там — підземелля… Пощади!

До кімнати забігло ще кілька гяурів; вони очікувально дивились на зверхника. Той кивнув на полоненого, щось мовив. Управителя зв’язали й повели. Він подумки прощався з розкішними покоями, в яких, бувало, відпочивав сам султан, коли тут зупинявся. Стіни, облицьовані

ліванським кедром, і підлога, викладена химерною мармуровою мозаїкою, пам’ятали не одне покоління династії Насиф-башів, котрі одвіку були наближені до престола Великої Порти. Управитель подумки прощався з палацом, життям і проклинав брата, котрий послав його на чолі вцілілих яничарів на неминучу погибель.

На подвір’ї стояло кілька запряжок мулів; гяури складали на них килими, зброю, посуд, сувої полотна і все, що було куплене за великі гроші і звезено з усіх усюд. На вози несли навіть меблі, виготовлені кращими червонодеревниками ісламського світу, які за вишуканістю орнаменту не поступались меблям Сералю. Вперше в житті управитель звернувся подумки до Аллаха не з проханням, а з запитанням: "За що, Господи?!"

Микошинський наказав двом козакам спровадити полоненого в гавань.

— За його життя відповідатимете своїми головами, — застеріг суворо. — Це дорогий птах.

Козацький ватажок якийсь час спостерігав, як ведуть турка і їдуть униз по вулиці вози із здобиччю, чогось очікував. Нарешті на сходах палацу з’явився Нетудихата і з ним троє. Навчитель зі стрільби ніс чималий шкіряний гаман. Він потрусив ним, і там забряжчало.

— На горищі, в димарі, знайшли. Золоті дукати.

— Так ось чого він яничарів прислав... — сказав Микошинський.

Тим часом з палацу виходили козаки; їх там побувало кілька дюжин.

— Пустимо їм півня червоного, пане гетьмане? — озвався один з гурту.

— Ні, — відказав Микошинський.

— Чому? — запитав другий.

Микошинський мить помовчав. В уяві його виник маєток князя Острозького, з вікон якого вихоплюється полум’я.

— Гарний палац. Шкода, — відказав гетьман.

Почувся жіночий крик, і з дверей гарему вискочили дві жінки, а за ними кілька козаків. Одна, чорнява, щось кричала незрозумілою мовою, в якій чулися слова "Петря Потурнак".

Микошинський свиснув. Застигнуті посвистом, козаки зупинились.

— Ходіть-но сюди, дівчата, — поманив гетьман. — Ви знаєте Потурнака?

Чорнява швидко заговорила молдавською, потім турецькою. Товмач переклав:

— Вона каже, що в гаремі побував Потурнак з товаришем і порадив їм бігти в гавань. Вони рабині-наложниці.

— Відведіть їх, хлопці, до човнів, — наказав гетьман. Завваживши розчарування на лицях козаків, додав: — Це невільниці.

— Пане отамане, — озвався один з переслідувачів, — вони — дружини господаря. Там така розкіш!

— Розкіш? — гетьман окинув оцінюючим поглядом жінок. — Вони — також частина тієї розкоші. Наложниці вони... На їхньому місці могла опинитися й твоя сестра чи наречена.

Чималу частину міста Сінопа займав караван-сарай. Кожен купець платив начальникові торжища збір, який ішов на утримання рабів-сміттярів, на спорудження дахів-навісів, що захищали правовірних від пекучого проміння і дощу, а головно — до кишені володаря міста. Рабат був тим джерелом, з якого бив золотий фонтан — невеликий, але безперервний; а струмок, що з нього витікав, попри всі закони природи линув не вниз, а нагору, в палац Насиф-баші, де розгалужувався і частина його текла в султанську скарбницю.

Галас і паніка охопили крите торжище. Купці з бородами, вифарбуваними в червоний, жовтий, зелений кольори, захопивши найцінніше з краму, пробивалися до воріт, лізли на мур, аби тільки хутчіше опинитися за його межами. Прокльони на адресу яничар, котрі не вберегли міста, і благання пощади в Аллаха стрясали повітря. Ті, що опинилися на вулиці, враз збагнувши, звідки загроза, втікали до західної брами.

Козаки на чолі з Микошинським вдерлися в рабат, коли в ньому нікого, крім рабів-сміттярів, вже не залишилося. Лежали гори різноманітного краму, жували жуйку верблюди й мули і — жодного господаря.

Коваль-негр, одягнений у дрантя, сидів у кутку рабату біля горна і з цікавістю спостерігав те, що діялось. Він чи то не вбачав у нападниках загрози для себе, а чи вважав своє життя невільника не вартим того, щоб за нього потерпати, бо байдуже дивився, як пораються запорожці біля дверей, що вели в підземелля. Коваль підійшов з молотом і гахнув ним по замку. Замок відлетів разом з петлями. Січовик у червоних шароварах кинувся до відчинених дверей, і тієї ж миті пролунав жахливий крик. За порогом, куди ступив козак, зяяло провалля.

— Що сталося? — запитав гетьман.

— Стецько Гарбуз упав у яму, батьку, — відказав В’юн.

З підземелля долинав гомін.

Кіптяве полум’я смолоскипа на довгій гирлизі висвітило стіни глибокого підземелля, на дні якого було чимало людей і звідки задушливо тхнуло людськими екскрементами.

Зо дві сотні оброслих щетиною чоловіків, поміж яких були і з довгими вусами й оселедцями, брязкаючи кайданами, обіймали визволителів. Загрюкало. Коваль розбивав кайдани, блимаючи на запорожців дикими очима. Звільнені тут же отримували зброю.

Раптом у ворота караван-сарая влетів загін кінних яничарів. Виблискуючи широкими кривими шаблями, вони погнали огирів поміж рядами, перекидаючи і топчучи добро. Звіряча лють на лицях і білі плащі, що нагадували савани, робили їх схожими на ангелів смерті.

Дружний залп з пістолів, проте, збив їх з плигу. Кілька упало з коней, а решта врізалися в натовп, сіючи смерть. То були не просто воїни, а згустки ненависті.

Козаки шалено відбивались, оточивши кільцем невільників, з яких ще не встигли збити ланцюги. І тут один з розкутих вихопив з горна довгий, розжарений на кінці прут і кинувся до кінних. Запахло горілим м’ясом. Коні, навісніючи від болю, скидали вершників.

Напад було відбито. Кільканадцятеро вцілілих дітей султана погнали жеребців до воріт.

Під час цього бойовиська двоє запорожців і троє невільників наклали головами, а на тілах кількох залишили свої глибокі сліди домахи яничарів.

Першим з рабату виїхав віз, запряжений мулами, з пораненими та забитими, а за ним караван возів, верблюдів і віслюків, нав’ючених здобиччю. Ланцюг з добром розтягнувся від рабату аж до порту.

Півдня пролежало нерухомим Абу-ль-Хасимове тіло. Але не прийняв Аллах душу його; не виконав-бо молодий воїн свого призначення у світі людей. Спочатку Абу-ль-Хасимові лоскотнуло ніздрі якимось знайомим запахом, потім блиснула думка: "Живий". По хвилі він побачив небесну синь, яку бруднила хмара чорного диму. Пересилюючи біль у тілі, він сів. Перед очима розкинувся Сіноп — безлюдний, безгомінний; деякі садиби попеліли після пожежі, але дим здіймався не з міста, а з гавані. Абу-ль-Хасим відсунувся від краю муру і звівся на тремтячі ноги. Свідомість ще не досить сприймала те, що сталося. Та як тільки він побачив, як стрімко віддаляються на північ дві галери в оточенні кількох десятків гяурських суден, на його юнацьку душу обрушилося одразу страхіття всього, що сталося. Хитаючись, він побрів до вежі, що над брамою, і перед очима в нього постала гавань, в якій догорали новозбудовані кораблі разом з верфями. На піску стояли вози, лежали купи добра, що не вмістилося на суднах грабіжників, а поміж усього того бродили безпритульні верблюди, мули, осли... Раптом він уздрів чоловіка з чорним птахом на плечі, котрий босоніж віддалявся по крайці води від Сінопа на схід. Він був невисокого зросту, гладкуватий, з голеним черепом. На ньому була полотняна одіж.

— Господи, що діється зі мною?! — заволав Абу-ль-Хасим. — Це дійсність чи тільки мара? Аллах милостивий, милосердний, відділи яву від видіння! Благаю тебе!

Тієї ж миті чоловік з чорним птахом зник. Натомість воїн побачив двох гяурів, які прибігли в гавань. Вони явно розгубились, не виявивши флоту, і були в паніці.

— Авжеж, не позаздриш... — промовив Абу-ль-Хасим. Він знав, що вони приречені.

Тим часом гяури заходилися біля купи краму, і по хвилі на них уже було інше вбрання. Тоді один з них вибрав верблюда з саквами по боках, також підібрав тварину товаришеві, і вони поспішили по дорозі, що вела в гори, і далі — в пустелю.

— Не втекти вам, іблісове поріддя! — проказав молодий воїн. — Яничарські жеребці прудкіші за верблюдів.

До берега наближалися фелюги рибалок, котрі вранці вийшли в море. Абу-ль-Хасим подумав, що ці бідолаги знайдуть свої оселі пограбованими, жінок і дочок погвалтованими або забитими.

— О, Аллах, за віщо ти так жорстоко покарав дітей своїх?! — простогнав він.

На мить йому здалося, що від моря, від землі, від осель здіймається тихий плач. Плакало кожне дерево, кожна пташка, кожен камінь. Плакали душі, котрі перебували ще на межі людського світу і світу Аллаха. Абу-ль-Хасим перевів погляд на місто, сподіваючись, що зникне ілюзія плачу так само, як зникла ілюзія людини з круком, та побачив дитинча, що дибуляло під муром фортеці і плакало. На мить у свідомості його майнув смутний спомин: такий самий фортечний мур, а тільки не на морі, а в горах. І він — малий — кудись, від когось утікає. Та його підхоплює сильна рука вершника, садить попереду на сідло і чимдуж підганяє коня. Свої-бо носили чорні бурки і пелехаті шапки, а цей був у всьому білому, і пахло від нього не овчиною, а чимось іншим. Глибоко в пам’яті було сховано ту картину. Тільки велике жахіття, що перевернуло душу, прочинило потаємні дверцята свідомості, і він зрозумів, що він — зовсім не він, що його підмінено. А оповіді батька, матері і трьох батькових дружин про те, що його буцімто взяли у загиблого батькового брата і всиновили, були тільки легендою. Прокляття вслід гяурському флоту, що ладне було зірватися з вуст Абу-ль-Хасима, раптом застрягло в горлі. Натомість вирвалось:

— Убережи нас, Господи, від насильства! — З цим молодий воїн відчув великий тягар на душі.

ПРАВОВІРНИЙ ІЗ САМСУНА

Попереду синіли невисокі гори, біля підніжжя яких де-не-де тулилися латки кущів та низеньких дерев. Далі ознаки життя зникали, і довкруж, скільки ока, стелилася жовта кам’яниста пустеля. Розмірено похитувався бурий двогорбий верблюд, на якому сидів чоловік середніх літ у барвистому одязі. Попереду білий одногорбий віз худорлявого молодика у грубошерстому плащі. Розкішне вбрання одного і злидарський одяг другого свідчили, що то були господар і раб. Господар куняв, колисаний м’якою ходою тварини, а раб стежив за дорогою. Коштовна збруя і об’ємисті сакви, які звисали обабіч двогорбого верблюда, свідчили, що господар — заможна людина; а те, що із сакв виглядали стволи кількох мушкетів, давали зрозуміти, що він до того ж знає закони пустелі і, в разі потреби, зможе за себе постояти.

Колись так і було. Саме на цій стежці кривий купець зміг пересвідчитись у відвазі свого невільника, коли вони тільки удвох (найманий помічник утік) відбили напад ватаги кінних пустельних волоцюг. Вони тоді використали тактику бою запорожців: Петро цілився і стріляв, а господар набивав мушкети. Прицільний і частий вогонь відігнав бандитів які втратили двох своїх і одного коня. Згодом Петро навчив влучно стріляти й господаря, а той його — шабельного бою, в якому попри каліцтво був великий мастак.

— Петре, а ти не боїшся погоні? — озвався вершник білого верблюда.

— Нікому, брате, за нами гнатись, — відказав Потурнак, і в голосі його вчувалась гіркота.

Він пригадав, як вони прибігли в гавань, але застали тільки потовчений пісок, купи краму, безпритульних тварин та два великих

багаття — горіли на стапелях галери. А ще вони побачили чорну спину підводного човна, одного з двох, який дав течу. Козаки проламали в ньому днище, але човен не затонув, і його прибило хвилями до берега.

Козацький флот був далеко в морі. Після всього, що сталося, мусульмани роздерли б їх на шматки... У кишені Петра лежали коштовності, награбовані Мурлагою, вартість яких годі було й визначити. Частину золотих монет він віддав Зухрі; залишив також для господаря за той караван, який колись не повернув.

Тим часом розжарена куля сонця підкочувалося до обрію; тіні подорожніх видовжились, заковзали по барханах. Потурнак хоч і не виказував тривоги, проте вряди-годи озирався. Його бентежили рибалки, котрі, напевне, бачили, як двоє на верблюдах покидали гавань.

Петро завважив ліворуч попереду рухливий ланцюжок. По якомусь часі вже можна було розгледіти караван. Обіч важко нав’ючених верблюдів і віслюка їхало кілька вершників на конях. Караван рухався зі сходу.

— Турецькі купці, — озвався Потурнак.

— З чого ти взяв, що саме турецькі? — поцікавився Приблуда.

— Бо тільки туркам дозволено носити білі чалми. У греків — зелені, у євреїв — жовті.

Скоро почулося подзенькування тронки на шиї віслюка. Подорожани зустрілись на перехресті караванних стежок. Один з вершників під’їхав до Потурнака.

— Хай Аллах зробить твій шлях легким, о правовірний, — мовив він, прикладаючи руку до грудей. — Чи не потребує подорожанин чогось?

Потурнак також побажав щасливої дороги і подякував за увагу. Подумки завважив, що на вершника справили враження дорога збруя, багато оздоблені сакви, а надто мушкети, що з них стирчали.

— Кращим подарунком у пустелі є зустріч з вірними Аллаха, але якщо брат дасть мені і моєму рабові по ковтку води, то він ще раз засвідчить, що мусульманин і в пустелі залишається мусульманином.

Чоловік відв’язав від луки сідла чималий срібний збан, простягнув Потурнакові.

— Хто дає нужденному, той дає в борг Аллахові, — мовив Петро, відпивши кілька ковтків і передавши посудину Приблуді, що в цей час наблизився. — Чи не скаже достойний, як далеко ще до Істанбула?

— За шість діб на світанку побачиш істанбульські мінарети. А звідки шлях твій, шановний?

— З Самсуна, — відказав Потурнак. — А в Істанбулі, куди я раніше добирався морем, маю дещо продати і дещо купити, а головне — помолитися в білій мармуровій мечеті. Імам каже, що тільки це може вилікувати одну з моїх дружин від безпліддя.

Вершник глянув здивовано. Йому не вірилося, що такий незначний привід може спонукати до такої далекої подорожі.

— А я везу в Істанбул шовк, фісташки та металевий грузинський посуд. І шлях мій довший, ніж у тебе, бо тягнеться від Трапзона.

— Чи не простіше було б вирушити по воді?

— Простіше, але не надійніше. Гяури лютують.

— Атож, — зітхнув Потурнак. — Із Самсуна жодне судно не виходить у море. Бояться люди.

— В Самсуні у мене родич на ім’я Каміль Кадир, — озвався вершник. — Вівцями торгує.

— Це той, що в грецькому поселенні мешкає? Він ще й шкіри продає. Я взяв колись був у нього велику партію.

— Світ тісний для мусульманина.

Тим часом сонце вже торкнулося обрію і на заході, немов з горна, сходило червоним палом. Вершник на коні відстав і приєднався до своїх, мабуть, щоб поділитися почутим. Та невдовзі він знову наздогнав Потурнака. Загомоніли про ціни на крам, про небезпеку, що підстерігає купця.

— Ми приносимо людям радість, ризикуючи бути роздертими пустельними левами чи забитими злодіями. Ми даємо правовірним таке, чого в них немає, і купуємо надлишки виготовленого ними. Недаремно Мухаммед в юні свої літа кинув пасти худобу і прилучився до гендлю.

— Авжеж, торгівля для мусульманина — священне ремесло, — погодився Потурнак. — А тільки, як сказано, в юні літа Мухаммед усамітнився в печері, що неподалік від Мекки...

— Достойний добре знає Святе Письмо, — улесливо мовив купець. — Але це було вже потому, як Пророк узяв собі за жінку Хадіджe. І це потому йому — усамітненому — явився архангел Джебриїл і показав сім небес раю.

— В’язь твоїх думок, о мусульманине, нагадує Священне Письмо ісламу, але ти ще забув сказати, що перед тим Мухаммед перестав їсти цибулю, щоб від нього не відсахнувся архангел.

Вершник на коні посміхнувся, сприйнявши слова подорожнього як жарт. Але за жартом ховався факт, якого він не знав.

Тим часом згасло багаття заходу і обрій прохолов; вже не виблискували окремі піщинки, і все довкіл перетворилося із сіро-жовтого в брунатний колір. Рабові набридло їхати, і він зліз з верблюда та йшов попереду, не випускаючи повід. Раптом почулося завивання. Раб злякано озирнувся і поліз на верблюда.

— Злякався шакала, — посміхнувся господар. — Вах-вах, з собачої шерсті не вичиниш овчини.

— Скоро темрява, — зауважив купець. — Час подбати про нічліг.

Він натягнув повід і погнав коня до своїх. Коли вже не стало чути гупання копит, озвався Приблуда:

— Про що ви балакали, Петре?

— Так, про всяку всячину, — відказав той.

— А ти не боїшся, що він розкусить, хто ми є насправді?

Потурнак поблажливо посміхнувся:

— Не хвилюйся, братику. Залишайся рабом, і все буде гаразд.

Підскакав вершник, але вже молодий, і переказав запрошення господаря каравану заночувати з ними в одному таборі. Та Петро, подякувавши, сказав, що поспішає.

— Але ж це небезпечно, — здивувався посланець. — Ніч. А вас тільки двоє!

— Не двоє, — відказав Потурнак і покосився на стволи мушкетів.

Вершник поштиво схилив голову.

— Ти мужній чоловік, о мусульманине! — мовив він, повертаючи коня.

— Заночувати запрошують, — пояснив Потурнак.

— Ну, і що ти їм на те?

— Відмовив.

— Чому? Все ж таки гуртом...

— Не хотів би тебе, Саво, лякати, але рибалки, мабуть, бачили, куди ми втікали. Не виключено, що хтось бачив, і як ми переодягались. Верст за десять я знаю одну місцину, де є трава й вода. Там і заночуємо. Якщо буде погоня, то переслідувачі спершу наткнуться на наших подорожніх. І довідавшись, що ми поспішаємо, кинуться по стамбульській дорозі навздогін. Та відгалуження від неї, куди ми повернемо, вночі вони не помітять. Ну, це звісно, якщо буде погоня.

В імлі вже не стало видно подорожніх, на яких вони час від часу оглядались. В Саву почало вливатися терпке відчуття туги. Він відчув себе насіниною на чужому полі, яку підхопила буря і занесла аж за море.

Пустельну тишу раптово розірвало завивання.

— Що це, Петре? — озвався стривожено Сава.

— Шакал, — відказав товариш. — Звір такий тут водиться. З собаку завбільшки.

— А які тут ще звірі?

— Леви є, Саво. От з ними не хотів би я зустрітись.

З темрявою Саву немовби наздогнав той жах, що він зазнав його, коли прибіг у пусту сінопську гавань. Згадав, як Потурнак на воротях свого колишнього господаря про щось довго умовляв турчанку, але та лише сумно хитала головою. Через неї вони й запізнилися... Петро весь час озирався, доки ще було видно невисоку постать жінки.

Їхали мовчки. Місячне сяйво вже залило пустелю і, здавалося, вкрило її тонким шаром золотого пилу; в темно-синьому небі яріли зорі.

— Петре, а скільки жінок може мати мусульманин? — озвався Приблуда.

— Жінок? Та скільки захоче. А от законних дружин не більше чотирьох.

— Дикунство, — зауважив Приблуда.

— Дикунство, Саво, — засудити, не розібравшись. Щодо наложниць, то тут і справді теє... А от закон, що дозволяє мати правовірному до чотирьох дружин, навіть дуже людський. У війнах, братику, араби втрачали багато воїнів. Отож жінки у племені чисельно завжди переважали чоловіків. А відтак не могли знайти собі пари; дівками старилися й помирали. Отож щоб якось зрівняти кількість обох статей, було вирішено закопувати дівчаток-немовлят у пісок. Ну, це десь так, як у нас сліпих кошенят топлять. Так один мудрий правитель-імам, котрий жив ще до пророка Мухаммеда, дозволив правовірному мати до чотирьох дружин. Цим він позбавив людей обов’язку чинити смертний

гріх, справедливо розподілив чоловіків поміж жінками і водночас підвищив чисельність арабського племені... А ти кажеш — дикунство.

— Петре, часом мені здається, що ти й зовсім не нашого роду.

— Та ні, братику, роду я козацького. А от віри якої — і сам не збагну. Вірую-бо в єдиного вселюдського Бога, а не християнського чи мусульманського. Бог — це справедливість, совість, любов. У кого в душі їх немає, той, хоч ким би він себе вважав, — безбожник.

Десяток верст, про які казав Потурнак, виявилися довгими-довгими. Сава, зморений потрясіннями й дорогою, куняв на м’якій спині верблюда. Він то поринав у приємну млість, то похоплювався, потривожений виттям шакала. Під час одного з занурень у сон він побачив Оникія Колодуба. Той немовби йшов поруч. Коли ж Сава розплющив очі, то й справді угледів знайому постать, але вже попереду.

— Саво, Карпів сину, біда йде по твоєму сліду, — почув він ясно голос характерника.

Приблуда не злякався, хоч і знав, що це мара.

— Яка біда, Оникію? — запитав він.

— Біда-а-а... — повторив Оникій і розтанув у місячному сяйві.

— Що ти там бурмочеш? — озвався Потурнак.

— Оникій... Він щойно тут був. Застеріг, буцімто за нами йде біда.

— Не було тут Оникія. Приверзлось тобі. Але то знак. Звертаємо про всяк випадок.

Коли вони від’їхали кілька десятків сажнів від караванного шляху, Потурнак витяг з сакви якусь одіж і розрівняв та замів на піску сліди.

На бездоріжжі верблюди час від часу спотикались. Тепер Сава не міг би вже сказати з певністю, чи бачив Оникія. Проте він звернувся подумки до характерника: "Оникію, скажи, що буде з моєю Меланією?" Але відповіді не дочекався.

Зненацька долинув якийсь звук. Пустеля вночі не безмовна; комахи, птахи нічні, шакали створюють звукове тло ночі, яке, трапляється, порушує рикання лева, що порається над здобиччю. Сава прислухався, та ще раніше дослухався Потурнак.

— Схоже, то таки був знак, — озвався він. — Ну, оте видіння, що тобі приверзлося.

Вони завели верблюдів у кратер бархана. Петро, щось лагідно промовляючи та поплескуючи по колінах, поклав тварин. І саме вчасно, бо віддалік на караванній дорозі проскакало кілька вершників. Якби не глухий стукіт копит, їх, одягнених у все біле, можна було б вважати за духів пустелі. Коли вершники зникли, Сава побачив, що Потурнак стоїть навколішки і бурмоче щось незрозумілою мовою, час від часу підносячи руки до обличчя та б’ючи поклони.

— Отямся, Петре, що ти робиш!? Це зрада Бога нашого!

— Зрадити Бога, — відповів Потурнак, закінчивши молитву, — це зробити іншій людині погано. Бо кожна сутність людська — то частка Господа... А молюся я так, бо саме так його на цій землі вшановують. Він тут господар і знає, хто заслуговує на покару, а хто на прощення.

— Боже милостивий, Діво Маріє, Ісусе Христе, пробачте Петрові єресь його! — простогнав Сава.

— Братику, ти просиш заступництва для мене у тих, до кого я звертався в своїй молитві. Господь тут Аллахом зветься, Діва Марія — Майрйам, а Ісус Христос — сином Майрйам. Це вони напутили мене не залишатися у таборі купців. Інакше нас уже везли б на розтерзання до Сінопа.

— Ти гадаєш, що оті в білому — по наші душі?

— Авжеж. Гінці до Стамбула не стали б обирати найдовшу дорогу через пустелю. Вони зараз женуть своїх жеребців шляхом, що над морем. Цих же послали по нашому сліду. Їм відомі наші прикмети... Але ми поїдемо по бездоріжжю на північ. За кілька верст від того місця, де я збирався заночувати, є вірменське поселення. А звідти й до шляху, що над морем, не так далеко. Там уже нас не виглядатимуть.

Була північ, скінчився пісок, і ратиці верблюдів зацоками по каменю. Скоро тварини прискорили ходу, хоч їх ніхто й не підганяв.

— Бач, зелень відчули, — озвався Петро.

В улоговині, куди вони спустилися, верблюди самі знайшли кущі і накинулись на них. Тим часом Потурнак розшукав джерельце у скелях і, витягши з сакви бурдюк, став його наповнювати.

— То як, братику, заночуємо тут? — озвався він. — Принаймні є де сховатись.

— А як заночуємо, то коли прибудемо до Стамбула?

— Десь перед обідом шостого дня.

— Але ж тоді може бути пізно...

— Навряд. Судно, на якому везуть твою Меланію, заходитиме попутно в кілька портів.

— А що купцеві завадить продати її в будь-якому з них?

— Ні. Такий товар везуть тільки в столицю, де багато грошовитих людей. Та й Зухра сказала, що купець готував дівчат до Стамбула.

— Петре, звідки ти все це знаєш? Ти буцімто тут народився й виріс.

— Я потрапив сюди, друже, коли мені й дев’ятнадцяти не було. Попри ненависть до загарбників я побачив, що люди тут не лихі. Мене завжди дивувало, що господар мій — скнара на торжищі, — коли наближалося свято, сумлінно підраховував прибутки і сорокову частину від усього зароблено віддавав сиротам і вдовам. Бо так записано в Корані. Він любив казати при цьому: "Аллаха не обдуриш". І Бог давав йому. В родині його завжди панував лад — дружини поміж собою не сварились. Та й тепер ось, бачиш, місто все братчики наші сплюндрували, а його оселя залишилася незаймана. Йому навіть повернено втрачене колись. Аллах справді великий, справедливий... Але нам, братику, час уже підкріпитись.

Двогорбий верблюд, з усього, належав багатому купцеві, який до Сінопа прибув здалеку. В одній із сакв вони знайшли в’ялену верблюжатину, торбину сушених фініків, глек з паклавою, чимало часнику та коржі, загорнуті в пальмове листя, щоб не висихали. То був запас харчу на кількох караванних. Друга саква містила речі для спання і наполовину була заповнена вівсом.

— Петре, от ти кажеш про справедливість Аллаха, — озвався Сава, жуючи верблюжатину з часником. — Чому ж він тоді забрав у мирної людини — купця — і передав нам — розбійникам — його добро?

— Ми не розбійники, Саво... Ми тільки знаряддя помсти в руках Аллаха за несправедливість його вірних. І цей купець, харчі якого ми їмо, колись завинив. Може, й не він сам, а хтось із його рідних — ну, батько, дід, прадід... Кожен рід має свої спільні терези, які накопичують добро і зло. В часі шальки коливаються залежно від того, що на них падає. Зрештою може настати час, коли переважить лихе. І тоді приходить покара — кому більше, кому менше.

— Щось таке я чув від Оникія Колодуба, — сказав Сава. — Але ж Оникій — нечистий, а ти віриш у Бога.

— Оникій не нечистий. Від нього-бо лиха немає людям. Він інший. В сутності його багато такого, чого простій людині Господь не дає. Нагорода це чи покара — хто зна.

— Але ж він може бути в двох місцях одразу. А це чаклунство.

— Братику, тоді чаклуном слід вважати також святого Івана Богослова, котрий у дусі опинився перед престолом Господа Бога нашого. Почитай-но його "Об’явлення", що в Новому Заповіті...

— Там справді таке пишеться?

— Авжеж. Десь так: і ось я в дусі опинився... Якщо існує той, інший, світ, то неправильно було б думати, що немає й проходів до нього. Десь вони є. Не в просторі і не в часі, а в сутності людській. Звичайна людина перетинає цю межу двічі на життя: коли народжується і коли помирає. Але є й такі — нащо тільки їх Господь створив? — які наділені здатністю мандрувати у той — другий — світ і повертатись у світ смертних так само легко, як ми мандруємо по землі.

— Але ж Оникій не в дусі, а в образі й подобі своїй з’являється де захоче.

— Ні. Таки в дусі, що несе в собі тілесну його подобу.

Раптом Петро прислухався. Потім ліг і припав вухом до землі.

— Небезпека, братику!

Вони хутко позаводили верблюдів у зарості; Петро їх посадив і прикидав наламаними гілками. І тут почувся тупіт копит: на пагорбі з’явились два вершиники. Вони зупинилися лише за кілька десятків сажнів від утікачів. Місяць світив їм у бородаті лиця, на чалмах, немов третє око, сяяли коштовні камені. Приблуда й Потурнак причаїлися з заряджеными мушкетами напоготові.

— Погано, — прошепотів Петро. — Вони здогадалися, що ми збочили з караванного шляху, і тепер нишпоритимуть усюди.

— Впораємось. Їх тільки двоє. А в нас мушкети.

— У них теж мушкети... Он тримають на луках сідел. А ще четверо з них никають неподалік.

Коні під вершниками чомусь схарапудились. По миті з пустелі, по сліду недавніх утікачів, вибігли три тварини — дві завбільшки з вовка, третя менша. Угледівши вершників, звірі зупинились, принюхуючись.

— Барси, — мовив Петро. — Видно, йшли на водопій, а може, й по нашому сліду.

Вершники, побачивши хижаків, розвернули коней та погнали геть. Барси кинулися їм услід. Невдовзі пролунали постріли і тишу пустельну роздерло дике завивання, яке перейшло в жалісне скавчання.

— Бачиш? А ти казав — впораємось. В барса влучили. Їх три групи. Але тепер вони сюди більше не поткнуться.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ

В’ялими ставали рухи веслярів, хоч і харч був поживний, і погодою осінь пізня не допікала.

— Стомились люди, Богдане, — зауважив Нетудихата. — Поглянь-но, які могутні спини й руки... А сили в них катма.

— Небезпеки-бо не відчувають, — відказав Микошинський. — Тільки небезпека робить людину сильною. До Казікермену мов на крилах летіли, та не зустрівши засади, розпустились. Дивитись гидко...

— Думаю, отамане, не тільки в цьому причина. Це межа, до якої ми всі підійшли — межа знесилення.

— І межа знелюднення; тільки нелюди-бо могли заколоти тих двох невинних овечок. Як згадаю — серце кров’ю обливається! Це справа рук противників моїх, що хотять мене під чорну раду підвести.

— Хто зна, хто зна... Закон ми з тобою порушили, Богдане. І невідомо, як глибоко те порушення зайшло б, якби дівчата й надалі при нас залишалися.

— Закон забороняє жінку на Січ приводити, а не в поході при собі тримати, як трофей військовий.

— Де військо козацьке — там і Січ. — зауважив Нетудихата. Поміркувавши, додав: — Мої люди намагаються з’ясувати, чиїх то рук справа. Якщо дівчат убито за завданням гурту таємного, то ми скоро про нього довідаємось, якщо ж це на совісті когось із одержимих, то ці два вбивства так і залишаться таємницею.

Вже давно обіч берегів стали з’ялятись плавні. А невдовзі Дніпро розчахнувся на кілька рукавів. Отаман наказав стерновому аби правував у крайній лівий.

— До Січі — три доби плавання, — сказав він осавулові. — Видивляйся місце для привалу. Бранців тут відпуситимо. Не слід знати їм дорогу до Базавлука.

Довгий, порослий пожухлим очеретом, голими вже вербами та осокорами острів перетворився на військовий табір. Вперше за багато днів Микошинський наказав розбити намети. Задиміли багаття, по-домашньому повіяло запахами кулішу та смаженини. А дня наступного за наказом отамана всіх колишніх бранців було на берег правий переправлено. А там з них кілька гуртів збили: молдаван — понад дві соті, ляських посполитих — близько сотні, московитів — півтораста, решта — люд руський, що його в різні часи орда в неволю вигнала. Всім було видано шаблі, мушкети трофейні, запаси набоїв і харчу на два тижні. Молдаванам і полякам наказано було одним військом рухатись на захід, аж до самої Молдавії і тільки там розділитись. Московитам — берегом лівим — татарським іти на північ. Поміж русів-українців знайшлися такі, котрі самі знали дорогу; вони й очолили кілька гуртів земляків.

Було поміж бранців колишніх ще близько сотні галерників — італійців, французів, іспанців, португальців, що їх турки полонили під час війни султана з християнськими королями. Більшість із них до поляків та молдаван пристала, а решта — тридцять двоє в січовики попросились. Чайковські, що їх зібрав на раду гетьман, дали згоду, але піп зажадав аби іновірці церкву православну визнали. З тим ще п’ятеро до польсько-молдавського натовпу відійшли. А ті, що зостались, присягнули на латині, що її Микошинськикй і піп та ще чимало братчиків тямили, православних звичаїв дотримуватись, закони січові шанувати і мови української навчитись. За час мандрів люди ті потоваришували з козаками; дехто з них відвагою прославився. Це вони були в числі тих, хто браму сінопську захопив.

Прощалися, обіймалися з січовиками колишні бранці, та зрештою подалися на північний захід руси-українці, перевезли на лівий берег московитів, на захід пішли молдавани й поляки. Тільки один з них залишився і про щось довго балакав з Вольфом Бределем. Він кинувся наздоганяти своїх, коли гурт його вже ледь-ледь угадувався в степу.

Незрозумілою для козаків литовською мовою звернувся посланець Рудольфів до Микошинського:

— Отой чоловік — француз. По-вашоку казати не тямить, але мову розуміє. Кілька років-бо на каторзі з українцями плавав.

— Ну, то й що?

— Він сказав, що поміж воїнів твоїх є люди, котрі мають намір переобрати тебе, і здобич по-своєму поділити. Вони те казали, не криючись, бо думали, що він не розуміє. Поміж них є навіть такі, котрі пропонували тебе вбити. Але більшість на таке не пристала.

— І багато їх?

— Ні, небагато. Але вони готуються до чорної ради. Всі твої прорахунки збирають.

— Хтось із старшини про те знає?

— Чайковський другої чайки... Найбільшим їхнім козирем були жінки, що ти їх тримав на судні. Але той, хто повбивав їх, сильно нашкодив. Дехто навіть відійшов від них. Ага, франк сказав, що найбільше підбурював проти тебе стерновий тієї ж другої чайки на прізвисько Буцматий..

Микошинський довго не озивався, а тоді послав услід французові хресне знамення.

— Хай Бог приведе тебе додому, людино! — прошепотів він. І — до посланця: — Якщо зі мною найгірше станеться, перекажи його милості імператорові, що всі обіцянки я виконав, хоч і з запізненням на рік. Гадаю, вже тепер Порта відтягне частину військ від вашого кордону.

— Пане отамане, хіба все так погано?

— Схоже на те, друже.

На цілу версту від табору виставив гетьман дозірних на ніч. Сімдесят вісім озброєних до зубів братчиків, по два від кожної чайки, несли варту з обох берегів і в степу. Ще по півдюжини їх на суднах залишилося, добро стерегти. Решта намети понапинала, на тверді нерухомій розкошувала, як на перині.

Південно-західний вітер хмарки повз місяць проганяв; тінями густими ковзали вони по табору козацькому. В найтемнішу мить майнула постать до шатра отаманського і зникла.

— Це я, Богдане, — почувся тихий голос.

— Чого тобі, Нетудихато? — озвався господар намету.

— Місяць уповні. Кажуть старі люди, що в таку ніч декого на пригоди тягне.

— Ти до таких належиш?

— Ні. Але мені відоме це повір’я. І отже пропоную тобі до мого намету перейти. Там, поміж наших людей, краще спатиметься. А я тут залишуся.

Від гетьмана почувся звук висування шаблі з піхов.

— Гадаю, брате, що снові моєму тут нічого не зашкодить.

— Та ні ж-бо, там зручніше. Ночі тепер довгі...

— Відаєш причини, що снові моєму зашкодити можуть? — поцікавився отаман.

— Ну, не дуже певні. Але не брати їх до уваги було б помилкою. Одна з них — скарб великий веземо. Декому хотілося б стати його розподільником.

— Поважна причина... Це вони дівчат повбивали?

— Ні. Навпаки. Хтось із наших. З усього, один діяв.

Микошинський довго не озивався, а тоді важко зітхнув:

— Воно не тільки дівчат убило, воно майбутнє моє вбило. Я вже бачив себе батьком діточок гарних, таких як Ядвіга.

— Атож, — погодився Нетудихата. — Видно, доля наша така — черствіти до старості в гріхах своїх смертних... Ну, то як, підеш до мого шатра?

— Гадаєш, я сам не впораюсь тут?

— Може, і впораєшся, а, може, й ні. Ти іншому навчений. Вишкіл офіцерський маєш, освіту високу, красно балакати вмієш з усілякими людьми вельможними. Лиман і море Чорне знаєш як свої кишені. Але є таке, в чому тобі до мене далеко.

— Я вмію стріляти і шаблю тримати, — зауважив Микошинський.

— Вмієш. Добре вмієш. Якби не вмів — гетьманом не обрали б. А тільки ти вмієш, а для мене це фах. Я можу кілька ночей не спати, підстерігаючи ворога, а потім голіруч його задушити. Різниця між мною і тобою ще і в тому, що ти до людини, навіть до найгіршої, ставишся як до людини, а я, в час мого полювання, як до здобичі. Сьогодні я вийшов на полювання і пасткою для дичини буде твій намет.

— А ти переконаний, що звір існує?

— Не зовсім. Але я переконаний, що цей привал найсприятливіший для нього. До того ж це останній його шанс.

З правого берега долинуло завивання. Нетудихата прислухався.

— Вовки, — сказав він.

— Погано. Я повелів не виказувати себе стрілянино̀ю і вогнищ не розпалювати. Як їм тепер боронитися від сіроманців?

— Та дадуть собі раду... Ну, то як , Богдане, ідеш у мій намет?

...З отаманського шатра вийшов чоловік, одягнений як осавул, і поминувши три великі шатра, сховався в меншому на краю табору. Тьм’яне сяйво місяця потворило постать козацького старшини: вона здавалася трохи вищою ніж була насправді.

Ті, хто спостерігав за Нетудихатою вночі, бува, казали, що в нього очі світяться як у кота. Вони тільки не знали, а осавул нікому про те не казав, що очі його не лише кольором нагадували котячі, а й бачили не гірше вночі. Він причаївся біля напіввідхиленої запони, дослухався до шерхотіння вербової лози об намет, до хропіння в сусідніх шатрах, намагаючись вирізнити з-поміж тих звуків кроки.

Вже було далеко за північ, коли у звичний нічний гомін сторонні звуки проникли. То був шурхіт пожухлої трави, в яку щось м’яко ступало. Нетудихата прислухався. Йшли двоє. Ось вони зупинились. Осавул хоч і не бачив їх, але знав: вони дослухаються й озираються. По хвилі почувся шепіт, а тоді пішов один. Він скрадався як звір. Скоро постать його затулила вхід і мить стояла нерухомо, а тоді чорною блискавкою метнулась до ліжника гетьмана і всадила стилет в сувій парусини, що його Нетудихата накрив ковдрою. Нападник, мабуть, ще й не усвідомив, у що вп’ялася зброя, як сильний удар в шию позбавив його свідомості. Він обм’як, упавши на сувій. Удар ребром долоні був такий сильний, що хруснув шийний хребець. Той, другий, що принишк зовні, кинувся, мабуть, на знак. Та щойно він опинився в наметі, як важка постать пригнітила його до землі; він не встиг і шаблею змахнути. Могутні руки зійшлися сталевим зашморгом на його горлянці. Якийсь час він силкувався виборсатись, але стискання було таким сильним, що з рота в нього щось потекло. Він тріпнувся всім тілом і затих. Нетудихата на час забув, що він людина і що жертва його також людина, аж доки руки не відчули щось вологе, тепле. З тим він уклав у піхви нападника його шаблю, виволік труп з намету і, завдавши собі на плечі, поніс до води, де були густі зарості верболозу. Скоро він повернувся по тіло першого.

Табір спав, чулося хропіння та сонне буркотіння натомлених братчиків. А на лівому березі (правого не було видно), коли хмара місяць відкривала, вгадувалися постаті дозірних.

Нетудихата повернувся до свого шатра і по хвилі звідти вийшов козацький ватажок у власному вже кунтуші. Осавун не оповів, що сталося, а тільки запевнив, що тепер снові гетьмана вже ніщо не зашкодить. Але у власному наметі Микошинський заснути не зміг. В ньому-бо пахло смертю. Він не міг би сказати, що то був за запах, але він був таким самим, яким тхнуло й від навчителя стрільби.

З нічного дозору не повернувся тільки один з другої чайки. Група, що її послав Микошинський на пошуки, причалила до острова ні з чим.

— Мабуть, вовки загризли, — висловив припущення осавул.

— Ага, було чути виття в степу, — підтвердив один з берегових дозірних.

А під обід у багатолюдному таборі виявили, що кудись зник чайковський другої чайки і його підчайковський з провіанту й набоїв.

— Вони вчора подейкували, що непогано б на вепра піти, — озвався один з тієї ж чайки. — Мовляв, це найкраще місце і час, коли можна вполювати вепра.

— З шаблями на вепра? — зауважив чоловік, що ночував в одному наметі із зверхниками другої чайки. — Он їхні мушкети й пістолі лежать...

— Якби вони пішли на полювання, то по-перше гетьмана попередили б, по-друге взяли б якийсь із човників, а по-третє їх там помітили б дозірні, — сказав осавул.

Зауваження Нетудихати занепокоїло. У колі запала тиша. По хвилі озвався один з тієї ж — другої чайки, що досі уважно спостерігав за осавулом:

— Випарувались вони чи що? Десь же мусять бути.

— То пошукайте, — мовив осавул. — А тільки де?

— Гадаю, на правому березі, — сказав той же чоловік. — хто зі мною, братове?

Зголосилися ще п’ятеро. Збиралися недовго; з намету вийшли озброєні до зубів, з важкими заплічними торбами.

— Нащо стільки всього? — поцікавився осавул.

— На татарську сторону йдемо. А там усе можливе... Чи не хочеш з нами, осавуле? — прискалив око чоловік.

— За другим разом, Буцматий. Якщо доведеться вас шукати...

Тим часом один із шестірки відв’язав човна і погукав щоб ішли. Вже з човна той самий козак подав голос:

— Не доведеться тобі нас шукати, Нетудихато.

Старшина тільки розвів могутніми немов клешні руками. Мовляв, не доведеться, то й не доведеться.

ПОДОРОЖ ДО АКЕРМАНА

Вітер хоч і надимав вітрила, але судно капітана Ягджи-огли через великий вантаж ледве встигало за військовою галерою. Псувалася погода; на гребенях хвиль з’явились "баранці". Капітан, завваживши те, занепокоївся.

— Хоч би не заштормило... Ти казав, достойний, — звернувся він до Потурнака, — що хадж здійснив. Попрохав би в Аллаха...

— Та ж капудан ти, а не я. Всевишній до тебе швидше прислухається ніж до мене.

Ягджи-огли провів долонями по обличчю.

— О, Аллах, пробач дитяті своєму нерозумному за його гріхи. Ну, бавився я в портах Італії напоями, що розум тьмарять, бавився... Ібліс

поплутав! Ну, не віддав я торік сорокової частини своїх прибутків бідакам і знедоленим...

— Попроси пробачення в Аллаха за спробу здирництва, — зауважив Потурнак.

— Пробач мені, Вседержителю, що я хотів був стягнути з чесного мусульманина велику плату...

Тим часом військовий корабель, який ледь-ледь угадувався на обрії, став збільшуватись. З усього, там вирішили дати відпочинок веслярам. Та коли трищогловий когг з провіантом наблизився, то з нього побачини неподалік невелике судно. Вітер йому шарпав вітрила, а на палубі й біля стерна нікого не було видно. Петро одразу впізнав сандал, пасажирами якого вони мало не стали. До нього наближалася шлюпка з галери.

— Що б воно означало? — подав голос Потурнак.

— Схоже, що на тому судні пірати побували, — відказав капітан. — Людей або повбивали, або ж полонили щоб продати. Он, яничари до нього пливуть — з’ясують.

Петро простягнув руки до неба. Своє звернення до Аллаха він пересипав сурами з Корану, висловами перших каліфів і праведників ісламу. Ягджи-огли здавалося, що довкіл цього чоловіка заіскрився ореол щирості і доброти.

— Справді, шкода людей, — озвався капітан, — Ти, достойний, прямо як імам.

— На місці тих нещасних і ми могли б опинитись, — відказав Потурнак.

Сандал обчистили, але не пошкодили. На ньому не виявили також жодного трупа. Скоро команда, зібрана з яничарів і матросів, повела це судно курсом на Акерман.

Двері каюти залишалися незамкненими, та виходити вдень дівчатам не дозволялось. Виводили їх у сутінки, але перед тим господар власноручно поправляв паранжу, доскіпливо видивлявся аби не було видно жодного клаптика тіла. За ними, немов тіль, слідував раб. Він хоч і змінив плащ бедуїна на теплий халат, але обличчя, як і раніше, ховав під шматком тканини, що звисала збоку від чалми. Під вечір матросів на палубі було мало, та й ті при наближенні жінок відводили очі.

— Дивний світ у них, — озвалась Наталка. — то тебе ладні згвалтувати на очах у всіх, а то бояться навіть глянути у твій бік.

— Дивний, — мовила Меланія. — Десь я чула, що найлегший спосіб укоротити собі життя — це втопитись.

— Облиш про це й думати. З нас не знущаються, а наш аравієць виявився напрочуд дбайливою людиною.

— Дбайливою? Він просто добрий господар. Ми його власність.

— Та ні ж-бо. Я серцем чую. І поводиться по-християнському. Уже тиждень пливемо. Ночі довгі… А він жодного разу…

— Якщо він мене торкнеться — я втоплюся.

— Гадаю, сестро, що першою, кого він торкнеться, буду я.

— З чого ти взяла?

— Не знаю. Але мені так здається.

Меланія якийсь час мовчала, а тоді зауважила:

— З усього, ти життя собі після цього не вкоротиш.

— Авжеж ні. Він шляхетний чоловік, хоч і молодості не першої.

— Слухай, а, може, він везе нас на перепродаж? Тоді все зрозуміло, — висловила припущення Меланія.

— Можливо... А, може, додому до себе, де візьме з нами шлюб за законами шаріату. Тільки не збагну, чому з аравійців вони обернулися на турків? У плащах бедуїнів поводилися між собою як рівні, а в турецькому вбранні один став паном, а другий — ніби його рабом. У них якась таємниця.

Від хвиль, що розбивалися об борт, часом долітали холодні солоні бризки. Над головами натужно завивав вітер, який, упрягшись у вітрила, тягнув корабель на північ.

— Темно вже й холодно. Ходімо в каюту, — сказала Наталка.

Вони піднялись на надбудову, над дахом якої стриміла фок-щогла з прямокутним вітрилом. Далеко по курсу коггу спалахнув вогник і тієї ж миті почулося гукання вгорі. То прокричав дозорець у корзині на верху грот-щогли. Він, мабуть, повідомляв стерновому, що галера, яку вони в сутінках були загубили, знайшлася.

Раб, котрий супроводжував дівчат і весь час тримався осторонь, перший поспішив до дверей. Відчинивши, він пропустив уперед Наталку, але перед Меланією вхід заступив. Натомість показав на двері поряд. Меланія на мить заціпеніла, тоді подивилася на море, поверхня якого в мороці нагадувала лускате тіло дивовижної чорної істоти, що здригається, і обм’якла.

Вона отямилась в чужій каюті. Над нею стояли двоє; один тримав лампу, другий розстібав їй одяг.

— Опритомніла, — озвався той, що розстібав.

Голос був знайомий, але кому він належав, вона довго не могла згадати. Та нарешті звідкись прийшло пояснення: то був голос чоловіка, котрий купив її на невільницькому ринку в Стамбулі. З цією думкою волна знову впала в безпам’ятство, з якого її вивів запах горілої оливкової олії, що нею заправляють лампу; вона прямо задихалася від того чаду.

— Погані справи, брате. Вона важко дихає, — знову долинув знайомий голос.

Другий чоловік мовчав. Кволе полум’я лампи в його руці тремтіло й кіптявіло. Меланії здалося, що лампу тримав її Сава, а тільки чомусь на голові в нього була чалма.

— Прочини двері і дивись за палубою, — озвався той самий чоловік. — Постривай. Сперше лампу задмухай.

Разом з холодним вітром, омах якого спізнала Меланія на своєму лиці, до неї прийшло усвідомлення того, що чоловік казав зрозумілі їй слова. "Невже я стала тямити їхню мову?" — подумала вона і знову провалилася в безодню.

Меланія кілька разів випірнала з небуття, та уздрівши тьм’яні профілі, непритомніла, ніби ховалася туди, звідки її неможливо було дістати.

Розтанула ніч. Сонячне світло, що приникало в віконце, хиталося; то качало корабель. Часами долинало квиління чайок. Спочатку все те входило в свідомість звідкись здалеку і поступово. Та нарешті душа її

увійшла в тіло і вона побачила Наталку, котра сиділа на софі. Обличчя її було тривожне, але крізь тривогу вгадувалося щось світле.

— Ти налякала нас, — мовила Наталка.

"Нас?.. А кого ще? — подумала Меланія. — А-а... Мабуть, того, котрий виклав за мене чималу суму..."

З палуби чулися команди капітана. Наталка виглянула у віконце.

— Кінець морській подорожі, — сказала вона. — Ми вже в лимані, а на обрії видно Акерман.

— А що від того зміниться?

— Багато чого. Як ти — зможеш рухатись?

Меланія спробувала зіп’ятись на ноги; вони тремтіли. В голові паморочилось.

— Кепсько... Ти як з хреста знята. Зберися з силами, сестро! — заблагала вона.

— Мені там було краще, — мовила Меланія.

— Де там?

— У темряві.

— Не буде вже темряви.

— Буде. Вона в кожному. Про неї тільки треба знати.

У двері постукали. Зайшов господар з полумиском, накритим коржем. Запахло м’ясною юшкою, перцем і ще якимись спеціями. Він поставив сніданок на низенький столик, де лежали ложки, показав на мигах щоб їли і вийшов.

Дві речі помітила Меланія: погляд турка виказував співчуття і тривогу; то був не погляд господаря живого товару, а щось зовсім інше; і радість на обличчі Наталки, коли чоловік зайшов. Їй здалося навіть, що між її подругою і ним була якась змова... Смутні здогади зароджувалися в свідомості, але важкий "туман" недавнього забуття не давав їм розвинутись. Пояснення стояло ось-ось, поряд, але не годне було переступити межі...

Когг заякорили на виду Акерманської фортеці, стіни якої виростали на вапняковому пагорбі над лиманом. В бійницях круглих веж і на самих стінах вгадувалися рухомі постаті людей і жерла гармат, націлених на гавань. А під стінами, на мілководді, були прив’язані невеликі баркаси й човни. Деякі вже пливли до суден, що прибули.

— Велетенська, неприступна фортеця! — захоплено вигукнув Потурнак. — Майже як Румелі !

— Велетенська, — погодився Ягджи-огли, — але не така вже й неприступна. Торік у ній побували козаки.

— Мало віриться, — сказав Потурнак.

— Мало. А таке сталося... Кажуть, гяурів було півтори тисячі на сорока п’яти їхніх суднах. Вони з’явились, як і ми, з боку моря, пішли на приступ і до вечора оволоділи фортецею. Правда, довго там не затримались — підійшло-бо наше військо з суходолу...* Але всі гарнізонні припаси, арсенал, рабів, котрі працювали в обслузі, та й усе, що мало цінність, вивезли.

— Звідки тобі про це відомо, достойний?

— Аллах на тому нещасті дав мені трохи заробити. Я зробив тоді кілька рейсів з оливковою олією, фуражем та зброєю.

З баркасу, що пришвартувався до коггу, на палубу піднявся яничар. По його розмові з капітаном матроси відкрили трюм і заходились викочувати діжки з солониною та спускати їх в баркас. Шестеро рабів-веслярів, подзенькуючи ланцюгами на ногах, ті діжки виймали з сітки і укладали одна до одної. Коли суденце вже занурилося по самі кочети, яничар махнув рукою, мовляв "досить".

— От ми і розлучаємось, брате Ягджи-огли, — мовив Потурнак. — Чи перетнуться ще колись наші стежки?

— Хтозна, — відказав капітан. — Під час цього плавання в мене було таке відчуття, ніби нас оберігав сам архангел Джербриїл. Віра твоя глибока.

— Дякую, достойний, за тепле слово. Нахай частина ласки, яку мені дарує Аллах, залишиться на твоєму судні.

— І буде так... От тільки для правовірного такої проби як ти личило б бороду мати.

— Гай-гай, друже, якби вся справа була б тільки в бороді, то козел раніше за всіх став би шейхом.

Ягджи-огли засміявся, а тоді обняв Потурнака.

Тим часом яничар, котрий спустився по канатній драбині в баркас, показав Портурнакові на лаву біля стернового.

Не злукавив Петро, коли дивувався могутності Акерманської фортеці. З наближенням до неї вона ставала ще грізнішою. Тільки не сказав він капітанові, що вже побував під її стінами, перший раз у далекому 1574 році, коли козацький загін під проводом Івана Покотила*, спустившись на човнах по Дністру, звільнив Акерман від турок, спалив зовнішнє місто, але самої фортеці здобути не зміг. Він, вісімнадцятирічний, білий ще козак , не усвідомлював тоді, що воював під штандартами молдавського господаря Йони Води Лютого, людини, котра відмовилась платити данину султанові. "Гроші ці я краще використаю на спорядження війська, що позбавить моїх підданих від утисків, які чинить Порта" — сказав господар турецькому посланцеві-чаушу . — І тоді валашський господар Петро Кривий, котрий пообіцяв туркам за молдавський престол вісімдесят тисяч золотих (замість сорока тисяч, які платив Лютий), навесні 1574 року вирушив на чолі турецько-валашського війська в Молдавію. Звернення Лютого по допомогу до Польщі і Трансільванії закінчилися невдачею. Відгукнулися тільки запорізькі козаки. Із Січі прибув загін на чолі з гетьманом Сверговським. Молдавсько-козацькі загони під проводом Сверговського і дворника Думбрави, разом з військом господаря, знищили авангард ворога і розгромили нападників біля села Жилиште, поблизу міста Фокшан. Кривий ледь урятувався, знайшовши притулок у турецькій фортеці Браїл. Переслідуючи ворога, молдавсько-козацькі загони досягли столиці Валахії Бухареста й зайняли її. Але не затрималися там, а попрямували до Браїла. П’ятнадцятитисячне військо, яке турки направили з Кілії та Акермана на допомогу осадженим, було розгромлене й розсіяне молдавсько-козацькими силами, які зайняли посад, проте фортеці не здобули. Рештки турецького загону сховалися в Бендерській фортеці, яку також не пощастило здобути. Новий загін з Акермана, що його турки вислали на допомогу Бендерівській твердині, також був розгромлений у Буджацькому степу козацькими кіннотниками і молдавськими піхотинцями, які складалися з селян.

Водночас з цими діями новий козацький загін, що прибув на допомогу молдованам, здійснив сміливий водний похід проти турок, спустившись на човнах по Дністру до Акермана...*

— Про що замислився, правовірний? — почувся голос яничара, котрий сидів біля стерна.

— Сушу голову, о достойний воїне Аллаха, де б мені прихиститись на два-три дні з моїми дружинами й рабом.

— Казав капудан Ягджи-Огли, що ти хадж здійснив... Для такої людини можна місце знайти і в фортеці. Хоча я б тобі не радив туди потикатися з жінками. Надто вже свавільні діти султана. Притулок ти знайдеш у зовнішньому місті. Там є кілька постоялих дворів для тих, хто сюди з Молдавії злаки привозить та худобу приганяє.

Суденце наблизилося до невеликого причалу, біля якого вже стояли два вози, запряжені мулами. Раби, що досі тихо гомоніли, притихли. Чувся тільки плюскіт води під веслами, та брязкання кайданів. Баркас легко торкнувся бортом причалу.

— Чи не скаже опора трону султана Амурата, та продовжаться його дні до безкраю, як мені потрапити до зовнішнього міста?

— До міста й до постоялого двору, шановний, ти дістанешся, якщо обійдеш фортецю з правого боку. Але мечеть радив би відвідувати ту, що у фортеці. Там дуже мудрий імам; також ходжи. Вам буде про що побалакати.

"Найчастіше помиляється той, хто поспішає... Я — осман старовинного роду. Куди б не ступила моя нога — то моя земля. Моє я — первинне у цьому світі; воно-бо найменша часточка великого Я племені, якому належить Передня Азія, Північна Африка, Балкани, все Причорномор’я, а Фана Кара Тенгіз є внутрішнім морем моєї великої родини. То чого б я мав метушитись? Аллах, меч і півмісяць — ось символи, перед якими я схиляю голову. Аллах у серці, меч при боці, а півмісяць у небі. А там, у позахмаррі, від 1282 року, відколи Аллах послав у цей світ Османа Першого, насіниною якого є кожен з нас, все

складається нам на благо. Меч наш — то не тільки криця, то знаряддя виконання волі Творця. Ось чому покорено так багато великих і малих народів, ось чому їхні грізні фортеці стали нашими твердинями на їхній же землі... Жінок створив Аллах для продовження нашого роду, а рабів дав нам меч." — Так міркував Петро Потурнак під поглядами дозорців на стінах. Він знав, що манера поведінки диктується не так одягом і навіть не так мовою, як внутрішніми порухами душі. Він намагався відтворити в собі чуте багато разів як від простих смертних, так і від подвижників османської ідеї. — Ми — не якісь там нелюди — ми боже племя, яке дозволяє вливати в себе іншорідну кров, аби тільки вона була освячена Аллахом."

Яничар якийсь час дивився в слід четвірці людей, які, не кваплячись, ішли вузькою стежкою понад ровом з водою, що оперізував фортецю: попереду високий чоловік з манерами османа, за ним плентався раб, обвішаний важкими саквами, що їх кладуть на верблюда, а вже за рабом дріботіли жінки — одна з них похитувалась і її підтримувала друга. "Мабуть, від хитавиці морської, — подумав яничар. — А ми тут здичавіли... Починаєш це розуміти тільки уздрівши по-справжньому ввічливу людину."

Місто Акерман з західного і північного боку облягало фортецю, щоб на випадок нападу ворога мешканці його мали змогу якнайхутчіше сховатись за товстими мурами. То було поселення з лавками, майстернями ремісників і просторими загонами для худоби на його околицях. Посередині стояла мечеть, споруджена на руїнах християнського храму, і великий рабат, де покупцями і продавцями були мешканці міста і ті, хто прибував сюди морем, степом та по Дністру.

Акерман з деяких пір вважався столицею Буджакської орди, хоча в ньому мешколо чимало українських, молдавських та грецьких сімей — нащадків тих, котрі вціліли після різанини 1484 року, що її вчинив султан Баязет Другий, коли його військо в купі з п’ятдесятитисячною ордою осадило й захопило тодішній Білгород. Про те, хто був справжнім господарем фортеці, тепер свідчили хіба тільки слав’янська в’язь на

плитах, вмурованих над головним входом, та ще архітектура русів-українців*.

Оселі мешканців Акерману мало чим відрізнялися від осель стамбульського передмістя. З-над високо мурованих парканів у затінку тутових дерев виднілися похилі черепичні дахи.

Потурнак зайшов у прочинені навстіж ворота постоялого двору, роззирнувся і промовив:

— Мир, простір і благоденство!

Чоловік у ковпаку з китичкою висипав з цебра овес у ясла, біля яких були прив’язані коні, і уважно подивився на прибульців.

— Чи не надасть володар цього затишного куточка притулок мені, двом моїм жінкам і рабові?

— Хто тебе сюди направив, мандрівнику? — поцікавився господар.

— Яничар з фортеці, — відказав Петро.

— Аллах свідок, це таки затишний куточок. Але чи спроможний ти заплатити? Я добре годую...

— Оскільки ти, шановний, згадав Аллаха, то не забувай про нього, коли називатимеш суму плати. Бо тоді мені доведеться шукати прихистку десь-інде.

— Судячи з усього, для тебе не останнє значення має мечеть. А вона ось, поряд — на площі. Інші постоялі двори — на околицях і в них селяться молдавани, котрі доправляють сюди мито султанові — зерна і

худобу. Чи гоже мусульманинові мешкати в осквернені невірними оселі?

— Аллах мудрий і великодушний, — відказав Петро, — він пробачить рабові своєму проживання в осквернені помешканні і не пробачить тому, хто його до цього призвів.

Жадібний блиск в очах господаря після слів Потурнака пригас. Він сказав, тамуючи розчарування:

— Платитимеш по десять курушів за кожного щоденно. Мешкатимеш там, — показав на велику хату з терасою, — жінки в тому будиночку, що в глибині двору, а раб — на конюшні.

— Шановний, ця безсловесна, але віддана мені собака, — Петро показав на Приблуду, — врятувала мені життя. Я волів би аби ти кинув якусь ряднину для нього в мою кімнату.

— А коли ти на ніч братимеш жінку?

— Тоді я вижену його на конюшню.

— Буде так, як ти кажеш, — погодився господар.

— Одна з моїх дружин нездужає. Нехай твої раби приготують поживної курячої юшки та принесуть їм умитись, а вже тоді подбають про мене.

— То ти згоден платити так, як я сказав?

— А куди мені подітись? — Потурнак витяг з-за паса капшук і відлічик кілька монет. — Ось, маєш, за три дні наперед.

Господар зрадів грошам. Він сказав:

Рабів я не тримаю. Тут, де будь-коли можуть наскочити гяури, врятуватися ще можна — у фортеці, а от про добро своє забудь і думати. Вичистять геть усе, а раби їм допоможуть. Отож жінкам твоїм прислужить моя донька.

— То, кажеш, тут часто бувають розбійники?

— Хе-хе, розбійники... Найперші розбійники — яничари. Їх навіть орда боїться. Гяури! Ось що найстрашніше — це сама смерть!

На терасі з’явилася дівчина-підліток дивовижної вроди. Господар показав їй на дві закутані постаті біля воріт.

— Гайда, — мовила дівчина українською до гостей і попрямувала вглиб двору.

— Що вона сказала? — запитав Потурнак.

— Вона сказала ходімо. В неї мати була гяурка, нехай Аллах дасть притулок її душі на одному з семи небес.

— Вона в тебе, що з рабинь була?

— Та ні, вона з тих слов’ян, що мешкають тут, в Акермані, одвіку. Деякі іслам прийняли, але більшість у свою церкву ходять. Он хрест видніється.

— Це добре, — сказав Потурнак. — Пошлю раба в оселю Бога його, нехай душу очистить.

— По-людському, по-людському ти чиниш, мандрівнику, — схвально мовив чоловік.

— Якби я не дбав про нього, лигнув би мене шайтан. ‘Кий дурень кинувся б у хвилі рятувати жорстокого господаря?

З вулиці від фортеці почувся кінський тупіт, а потім тривожний гомін. Господар спритно, як для свого віку, метнувся до воріт і щільно їх зачинив.

— Діти султана, — пояснив він налякано.

— А чого тобі їх боятись, достойний?

— Бо в мене є скарб, який вони можуть відібрати. Це моя донька.

— Вах-вах, всюди однаково, — співчутливо мовив Потурнак. Поміркувавши, запитав: — А яничари хіба не можуть захистити від гяурів?

— Хе-хе, захистити... Десь місяць тому з моря в лиман зненацька вдерлася флотилія козаків. Так діти султана поспішили замкнутись у фортеці. Щоправда, гяури шкоди місту не заподіяли, але жаху на нас нагнали. З усього, вони заскочили в лиман аби перечекати шторм на морі... Корабель захопили, що з Кафи крам віз. Люди наші — турки, які на ньому були, встигли на каїках рибалок до берега дістатись, а греки, співвласники того добра, сподіваючись, що єдиновірці їх не скривдять, зостались. І, мабуть, ті зла їм таки не скоїли б, та знайшли в трюмі рабів...

— Так вони що, повбивали тих нещасних? — поцікавився Потурнак.

— Та ні. Тільки роздягли до голого тіла і повкидали в воду. І як ти думаєш, достойний, повелися при цьому яничари? Підняли бідолах на сміх, коли вони під стінами фортеці на сухе стали виходити.

— Багато було гяурів?

— Багато! На сорока їхніх суднах. Тисячі зо три. Дві доби стояли в Овидовім озері, а тоді вийшли в море, прихопивши з собою греко-турецький вітрильник.

— Дякую тобі, друже, що ти до мене з відкритим серцем... А тепер покажи моє помешкання.

— Ходімо... Іще скажу тобі, що у нас не так суворо з паранжею. Он татарки і зовсім без них ходять, і ніхто не вважає їх розпусницями.

— Мабуть, у вас тут і справді... Але мої жінки молоді, до того ж вродливі. Мало хто з чоловіків не затримає на них ока. А якщо ти дивишся на жінку з хіттю — ти вже чиниш перелюбство в серці своїм. Не спокушати ж мені чесних мусульман.

Тим часом кінський тупіт гучнішав і раптом біля воріт увірвався. Почулося важке гупання. Господар пополотнів.

— О, Аллах! — прошепотів він розпачливо, — чи тобі мало смерті моєї Меріам, що ти й це нещастя наслав на мене!?

— Хутчіш відчиняй, не зли дітей султана, — сказав Потурнак, а сам подивився на Приблуду, поглядом і спокоєм у голосі наказуючи не панікувати. Не кваплячись, вони зайшли в хату.

В прочинені ворота вдерлися троє кінних яничарів.

— Це ти, нікчемний шакале, дав притулок мандрівникові, котрий прибув сюди морем? — гарикнув один з них, ледь стримуючи білого жеребця, який басував під ним і гриз вудила. — Ну! Кажи!

Петро бачив крізь скло маленького віконця, як ураз змалів господар. Він, здавалося, ось-ось повалиться на землю. Та голос його не виказував страху:

— О, достойні боронителі віри, для мене свято бачити вас на своєму подвір’ї. Я й справді прихистив правовірного і його сім’ю.

Першою у Петра майнула думка, що яничари якимось чином довідалися, хто вони. Та здоровий глузд підказував, що такого не може бути. Адже корабель Ягджи-огли єдиний, що прибув до Акермана зі столиці. До того ж шлях морем найкоротший. Якщо припустити, що комусь у Стамбулі спало на думку перевірити усіх подорожан, які вирушили тоді зі Стамбулу, то наказ до Акермана надійде десь за тиждень.

Тим часом бородатий яничар, збитий з пантелику привітними словами господаря, уже спокійніше запитав:

— А де той чоловік?

— Зараз покличу… Е-гей, достойний! — гукнув господар.

Прочинились двері і в них з’явився Потурнак. В руках він тримав чітки і зосереджено перебирав пальцями чорні кульки. Уздрівши кінних яничарів, стримано уклонився.

— Радий бачити вас, о вірні захисники трону султана Амурата, хай Аллах продовжить його царювання до безкраю.

— Чи не той ти ходжи, що прибув на кораблі капудана Ягджи-огли? — запитав той самий бородань.

— Так, це я прибув на кораблі мого друга Ягджи-огли.

Обличчя яничарів, на яких доти було знати затятість і зневагу, просвітліли. Вони з цікавістю розглядали постать постояльця, яка сходила спокоєм.

— Імам запрошує тебе, достойний, на вечірню молитву до нашої мечеті.. Прислати по тебе чи сам знайдеш дорогу?

— Безмежно вдячний імамові і вам, діти султана, і вважатиму те спілкування великою винагородою за довгі дні тривог і поневірянь у штормовому морі. — Я сам прийду.

— Хай так буде! — сказав яничар, розвертаючи коня.

АКЕРМАН

...Церква була невелика. Потурнак сказав:

— Зайди та подякуй Богові за те, що він ось уже стільки лихих рук від нас відвів. Нічого не проси. Тільки подякуй. Я також дякуватиму, але не в храмі. Бо якщо зайду, то про це можуть довідатись у фортеці, де на мене чекають.

Сава поклав на тацю монету, що її дав Потурнак, і припалив дві свічки — за Микиту й за Стецька, тоді став навколішки, але що казати Всевишньому, не знав. Перед внутрішнім зором його промайнув увесь шлях, починаючи від татарського полону й аж до постоялого двору в Акермані. Із завмирання серця він спостерігав у сінешнє віконце, як гарцювали на подвір’ї коні трьох яничарів. Вершники мали великі білі чалми й плащі, під якими вгадувалися червоні ватяні халати. Те, що

один з них казав, скидалося на рикання звіра, а Петро, який перед ним стояв, нагадував заклинача того звіра. З обличчя яничара зійшла лють. Скоро всі троє покинули постоялий двір... Над ними справді досі була десниця Батька Небесного, яка спочатку вивела їх зі сплюндрованого Сінопа, а потім привела на невільницький ринок у Стамбул, де він знайшов те, чого так спрагло шукав. Якась сила попереджала їх про лихо й прибирала з їхнього шляху чорні камені, об які вони могли спіткнутись. "Чому така милість до нас, Боже?" — запитав подумки Сава. "Тому, що тобою рухала любов, а не прагнення наживи чи помсти," — відказало йому щось його ж — Савиним голосом. На мить він заплющив очі й побачив себе у храмі Софії в Константинополі , тільки там не пахло ладаном і звідусіль чулися чужомовні молитви. Йому здалося, що поміж люду він угледів і Оникія. "Боже, — йойкнуло всередині, — але ж нам і характерник сприяв, а він нечистий!" Щось важке піднялося в свідомості Сави, ніби всі гріхи роду його спливли на поверхню. З тим він поспішив покинути храм.

Потурнак очікував за парканом церковного подвір’я.

— Від тебе пахне ладаном, — сказав, принюхавшись. — Ходімо, покажу, куди матимеш тікати, якщо зі мною щось станеться.

Вони вийшли на околицю міста, а тоді пішли дорогою вздовж лиману. Це був шлях, що ним приганяли худобу в Акерман.

— Тут Буджацька орда господар — ногайці, — озвався Петро. — Там, — він кивнув на північий захід, — Молдавія. Дорога ця приведе до гирла Дністра і далі — вглиб Молдавії. Немало люду тамтешнього по-нашому тямить. А головне — турка не люблять. Там і знайдеш прихисток.

— А дівчата!?

Замість відповіді Петро сягнув у кишеню й витяг жменю золотих дукатів.

— Викупиш їх за ці гроші.

— Як я це зроблю, коли мене знають як твого раба?

— Не знають, а бачили, всього один раз, із запнутим обличчям. До того ж один тільки чоловік — господар постоялого двору. Якщо ж ти уберешся в інший одяг, поголиш бороду й вуса, то й він тебе не впізнає. Рабів тут не запам’ятовують. Видаватимеш себе за купця-уруса, який прибув щоб домовитися про постачання збіжжя.

— Я не тямлю по-їхньому.

— А ти думаєш, що наші купці знають арабську граматику? — Потурнак побрязкав монетами в кишені. — Ось мова, яку тут усі розуміють.

Петро спинився, а тоді повернув назад, у містечко. На базарі він розшукав лавку міняла й розміняв кілька срібних дукатів на куруші.

— Це тобі гроші на дорогу, — сказав. — Ага, золоті нікому не показуй — то скарб. За них і вбити можуть.

Петро роззирнувся: базар був великий і багатолюдний. Більшу його частину займали фури ногайців, для яких Акерман був столицею орди, немало стояло двоколісних возів перекопських татар — здебільшого навантажені лантухами з сіллю.

Петро спинив погляд на великому возі обвішаному барвистими килимами й одягом, попрямував туди. Сава поплентався слідом, як і належить рабові.

— Буна дзіва! — привітався Потурнак до власника воза.

— Буна... — відказав той, не приховуючи подиву, адже до нього звертався його ж мовою турок, до того ж у зеленій чалмі, яка свідчила про високе духовне чи світське становище.

— Мушу одягнути свого раба, шановний, — провадив Петро молдавською. — Мерзне сарака.

— У що ти хочеш його убрати, чоловіче? В кожуха чи у ватяний халат?

— У ватяний. Тільки товстий.

Молдаванин розв’язав великого клумака й витяг ватяний одяг.

— А примірь-но, рабе, — сказав Петро турецькою

Одяг виявився теплим і довгим, по кісточки.

— Он я бачу ще теплі штани, постоли й шапку. Витягуй і їх.

Петро зажадав ще торбу, в яку все поскладав і, не торгуючись, розплатився.

— Буна димінаци, — відповів на прощання господар, не приховуючи радості від щедрої виручки.

На заході за базаром виднілися великі загони для худоби — овець, коней, корів. Господарі тварин стояли біля татарських кибиток, голосно сповіщали про свій товар. Біля однієї такої лавки Петро купив в’яленої баранини й коржів.

Коли вони опинилися на дорозі, звідки до того прийшли, Петро сказав:

— Чимчикуй, братику, до гаю, що попереду на березі лиману. Пообідай, перевдягнися. І забудь, що ти раб. Постоли й шапка робитимуть тебе схожим на молдованина. Халат виказуватиме в тобі турка. То нічого, що в тебе сині очі й русяве волосся. Поміж того племені таких немало. До тебе ставитимуться з недовірою і ті, й ті. Що нам і треба. Блукатимеш по базару, по місту, до всього придивляйся. Надто до молдавських купців. Можливо, нам доведеться пристати до якоїсь із їхніх валок. До постоялого двору, де дівчата, не наближайся, а спостерігай від мечеті. Звідти його добре видно. У фортеці я буду до присмерку. Перестрінеш мене. Якщо ж не з’явлюся, а натомість приїдуть яничари — втікай... Ага, мало не забув. Наталка все знає.

Сава обурився:

— А чого ж ти мені забороняв відкривати лице!

— Приблудо, поведінка людини тільки тоді природна, коли вона підкоряється порухам її душі. Яка з твоєї Меланії буде дружина турка, якщо сонцем в її очах будеш ти — раб того турка? Навіть неспостережливий помітить неладне.

Високі башти вже кидали тінь на рів з водою, що оперізував фортецю, коли Потурнак, пройшовши перекидним мостом, опинився під склепінням брами. Він завважив на кам’яній плиті над входом викарбувані слов’янські слова, але не спинився щоб прочитати; з нього не зводили очей четверо бородатих вартових. Вони заступили дорогу.

— Хто ти й чому прийшов перед заходом сонця? — запитав один з них на суміші турецької й сербської мов. — О цій порі з фортеці вже виходять.

— Я прийшов у мечеть, де віддають шану Аллахові найдостойніші з підданих султана Амурата, хай він вічно панує над світом, о вартові. Мене запросив імам на вечірню молитву.

Було видно, що на військових справила враження стамбульська велемовність з ледь вловимою арабською вимовою. Арабів хоч і не дуже шанували, проте люди Корану спілкувалися між собою арабською.

— То це ти той ходжи, по якого посилали наших людей? — мовив інший вартовий. У його турецькій мові проскакували болгарські слова.

— Так. До мене приїздили діти султана...

Петро, якому доводилося приводити каравани до міст-фортець, знав про суворі правила пропуску й очікував, що від нього зажадають ще якогось підтвердження. Але військові, на головах яких, замість чалм були мисюрки з кольчугами, що спадали на плечі, тільки пильно оглянули вбрання стамбульського вельможі, на мить затримали погляд на дорогому стилеті, руків’я якого стирчало з-за паса, сказали:

— Імама ти знайдеш у другому дворі.

Вийшовши з-під склепіння башти, Петро подумав, що тепер він у пастці. Якщо чимось себе викаже, втікати буде нікуди.

Першим двором було невелике містечко з будинками під рудою черепицею та базаром, який уже спорожнів. Не було потреби питати у поодиноких мешканців, де знаходиться другий двір. З містечка було тільки два виходи — назад, за межі фортеці, і — в браму у височезній вежі між двома також високими мурами, з-над яких виднівся мінарет і частина бані-даху мечеті. Ця вежа мала також великі ковані ворота, але сторожі там не було.

Проминувши браму, Потурнак відчув себе у подвійній пастці.

Другий двір, посеред якого стояла мечеть, був на вищій частині пагорба, ніж перший. Його також оточували височезні мури й вежі —

прямокутні й круглі, за якими ховався, ще вище на пагорбі, третій двір. То була остання лінія оборони.

У другому дворі стояли яничарські житла, склади з припасами та конюшні.

"А онде й імам," — майнуло в голові у Петра.

Біля входу в мечеть, в оточенні гурту яничарів, виділявся середнього зросту чоловік у білому довгому вбранні, застібнутому під саму шию, і в капелюсі у формі усіченого конуса. Він щось казав яничарам, але погляд його був спрямований на прибульця, що наближався.

— Мир, простір і благоденство! — мовив Потурнак, уклонившись. — Нехай милість Аллаха ніколи не полишає вас, о правовірні!

Відказав імам:

— Нехай милість його буде й на тобі, достойний. — По миті додав: — Якщо ти той чоловік, про якого повідав капудан Ягджи-Огли.

— Я той з нікчемних дітей Аллаха, про якого казав мій друг Ягджи-Огли.

— Він тут оповідав, що тебе почув Аллах... Що якби не твоя молитва...

— Ягджи... е-е перебільшив, о достойний імаме. Страхіття, що ми його пережили, було тільки попередженням вищої сили для всіх нас... Бо якби сталося найгірше, то тоді й вас — мешканців Акермана було б покарано. Адже ви не дочекалися б провізії, а ось-ось зима.

— Авжеж, авжеж, — погодився імам. — Чин Аллаха відрізняється від чину людини, навіть найрозумнішої. Людина, караючи винного, часом завдає шкоди невинному, або звеличуючи одного, принижує іншого...

— Мудрість світиться у твоїх словах, чоловіче, — сказав Петро. — Цьому храму, — він кивнув на мечеть, — і вірним його, — подивився на яничарів, — поталанило, що в них такий імам. Казав один з вашої команди, що ти, достойний, хадж здійснив до Мекки...

Імам погладив борідку, в якій уже було знати сивину; йому сподобалися слова прибульця.

— І до Мекки, й до Медіни, й до Кааби... — відказав він чистою арабською мовою. — А навчався я в медресе, що при мечеті Сулеймані.

У Потурнака мало не вихопилося, що при цій же мечеті навчається його син, та раптом він затнувся. Натомість мовив:

— Султан Амурат, хай благословить його Аллах, знає кому довіряти стяг Пророка. Кому і де...

Очі яничарів, з яких спершу визирали дикі звірі, стали спокійнішими. Тепла розмова двох людей Корану тішила їхні заскорузлі, звиклі до насильства, душі.

Раптом імам подивився на небо, тоді на мури й башти третього двору, тіні від яких уже накрили увесь другий двір, мовив:

— Час намазу, правовірні, — і кивнувши Потурнакові на двері храму, сам попрямував до мінарету.

Невдовзі пролунав його гучний заклик до молитви, який почули і мешканці фортеці, і мешканці позафортечного міста.

...Холодне приміщення мечеті скоро нагрілося від сотні людей, які рівними рядами стояли навколішки, відбиваючи поклони. Імам, щойно закінчивши молитву за султана Амурата, раптом сказав:

— Будьте твердими при виконанні його наказів, так само, як і він є надійним виконавцем волі Аллаха. Тільки тоді ви зможете пройти мостом Сиратом у рай. А міст той, нагадую вам, тонкий як волосина і гострий як меч. Праведник його пройде. Грішник же впаде в пекло, що під ним, у геєну вогненну...

...Петро, а потім імам, вийшли, коли в передпокої вже не залишилося жодної пари взуття, яке вірні Аллаха скидають перед тим, як зайти у храм.

— Казав капудан Ягджи-Огли, що шлях твій — до Кишинева, достойний... — озвався імам.

— Так. У мене там маєток, якого я і в очі не бачив. Він дістався мені по смерті мого родича.

— То ти молдавської крові?

— Та ні. Османи ми, з діда-прадіда. А маєток той наші забрали в одного вельможі, який підтримував господаря-відступника Йону Воду Лютого, та продали моєму родичеві за смішну плату. Він, як і Ягджи-Огли, поставляв провіант армії, тільки суходолом.

— Клопіт матимеш з тим майном. Непокірний і зрадливий люд молдавани. Часом доводиться посилати воїнів, що вибивати з них данину.

— Я не збираюся там осідати. Поживу, доки знайду путнього покупця на маєток... — Раптом Петро сказав: — Достойний імаме, я

завважив, що твої вірні не з османів... Ну, балакають по різному. Чи надійна це опора трону тут, на межі держави?

— Гай-гай, скільки там нас — османів на таке велике царство, як Туреччина... Але ми — носії духу. Наш дух — у кожному з них — тих, кого ти бачив. Переважна більшість це слов’яни, ну, серби, боснійці, болгари, уруси. Наші воїни й орда роблять набіги на їхні землі і відбирають з ясиру хлопчиків до десяти років. Їх обрізають і віддають у військові школи, де основною дисципліною є Коран, а основним предметом поклоніння — султан. У них виховують мужність, жорстокість і відданість. Якби кордон боронили османи, то скоро нас залишилася б якась жменька. А ці люди охороняють завойоване нами від своїх же. І нові землі для імперії завойовують вони ж. Правда, до нашого османського дерева доводиться часом прищеплювати чужорідні гілки — султанська родина, наприклад, родичається з сербськими, болгарськими володарями. Наш перший візир — боснієць. Їхні мови чути і в дивані, і в покоях султана. Але то все вірні Аллаха. Ми наповнюємо їхні душі світлом ісламу. Вони вже не вони, а ми.

На мить імам спинився біля вежі і звернув увагу гостя на прямокутний камінь з письменами.

— Бачиш, достойний, оту в’язь? То гяурський напис. Оце й усе, що по них зосталося...Ага, ще — на підмурках їхньої церкви стоїть тепер наша мечеть .

Вже смеркало, але Петро спромігся прочитати писане українською: "Фортецю спорудив майстер Федорко у час правління благочестивого господаря Стефана."

— Достойний імаме, — озвався Петро, — а не станеться так, що ми, віддавши їм світло своєї душі, розчинемося у їхній крові і плоті? Невільницькі базари наших міст повні рабів — а це здебільшого все ті ж слов’яни, найбільше з-поміж яких урусів. Наші люди купують їхніх жінок

і ті народжують їм дітей — наших дітей. Раби-чоловіки згодом стають вірними Аллаха, а відтак перестають бути рабами. Вони утворюють сім’ї з нашими жінками, а їхні спільні діти також стають нашими дітьми. З кожним роком рабів на рабатах стає дедалі більше. Значно більше, ніж у нас — османів народжується дітей. Адже цвіт нації — молоді чоловіки гинуть у війнах. Ті ж діти султана, знову ж таки — люди не нашої крові, хто з них виживе, візьмуть собі в жінки туркень. Через десяток поколінь не стане жодного османа. А Велику Порту населятимуть люди слов’янської крові з невеликим домішком нас теперішніх. Єдиним, що по нас, справжніх, залишиться, то це віра в Аллаха і, мабуть, ще османська традиція.

Імам довго не озивався, а тоді подав голос:

— Набіг гяурів на Сіноп дасть нам ще кілька сот таких дітей. Що чути про це в Істанбулі?

— Кажуть, пограбували Сіноп — ущент.

— Але ж то неприступна фортеця! — вихопилося в імама.

— Мабуть… Але таки взяли. Я чув про те у Галаті.

— Це ті, на сорока суднах, що бурю в лимані пересиділи. Переполоху тут наробили… Багато їх.

Раптом імам зауважив:

— Незабаром зачинять браму. Мусиш вирішувати: залишаєшся тут, чи підеш у зовнішнє місто. Якщо залишаєшся, — у мене є де тебе прихистити.

— Нехай Аллах віддячить за твою гостинність, друже, — відказав Петро. — Я таки повернуся до постоялого двору. А твій голос, що закличе до ранкової молитви, нагадає мені про приємно проведений час.

— Хай він також нагадає, що я хотів би з тобою ще погомоніти. Прийди завтра, краще о такій порі, як і сьогодні, бо вдень я, мабуть, буду зайнятий. Очікуємо ж з Істанбулу ще одне судно з харчем на зиму.

Вони вчасно підійшли до брами, бо вартові поралися біля корби з ланцюгом, готуючись піднімати міст.

Вже стемніло, коли Петро, поминувши фортецю, вийшов у позафортечне місто. Небо з місяцем-серпом нагадувало стяг Пророка, всипаний золотою тирсою зір. Тільки був він не зелений, а темно-синій. Гомінка вдень вулиця, тепер геть спорожніла. Лише біля багать на краю базару мерехтіли людські постаті. То готували вечерю кочівники — власники кибиток.

Із темені дерев біля мечеті вихопилася людина з клунком. Скоро вони зустрілися неподалік від постоялого двору.

— Ну, то як? — озвався Сава.

— Кепсько, брате. Втікати слід хутчіш. Завтра очікують на ще один корабель з харчем для яничарів. Судно Ягджи-Огли уникло догляду на Босфорі лише тому, що його супроводжувала військова галера. До того ж ні капітан, ні його команда, ані яничари на галері не знали, кого саме шукають. Наші прикмети на той час ще не встигли всім оповістити. Капітан же нового судна, напевне, вже чув про двох чоловіків, та двох жінок, яких розшукують стамбульські стражники. Відомо також, мабуть, зі слів мого колишнього господаря, що один з нас добре знає турецьку мову й Коран... Решту докумекають ті з фортечних людей, з якими мені довелося сьогодні спізнатися.

— То що — ноги в руки і гайда? В ніч...

Потурнак мить поміркував.

— Ні, — відказав. — Рушимо вранці. І то без поспіху. Ти надибав купців, які завтра відбуватимуть з Акерману?

— Власники двох каруц, запряжених четвірками коней, під кінець дня пакувалися в дорогу. Я чув від них слова "лакаси" чи "акаси". А це, здається, "додому".

— Авжеж.

— А ще я побував у кінному загоні. Там можна купити баських огирів, як у яничарів — білі, вороні, мурі!

— Саво, ми — втікачі. До того ж з великим скарбом, заради якого зазнали стільки поневірянь і страху. Адже в похід ти вирушив не заради пригод, а щоб використати бодай мізерну можливість звільнити Меланію. Навіть повірив характерникові, що вона жива... А тепер хочеш басувати на породистих конях на виду у тих, хто не мусив би нас і взагалі бачити. Забудь про це. Ми купимо непримітних татарських конячок. Вони мають густу вовну, звиклі до негоди — а ми ж їдемо в зиму... Купимо п’ятеро коней: по одному на кожного з нас, а одного нав’ючимо двома шатрами та іншими лахами. До речі, ти не помітив, де продаються шатра?

— Ні, — відказав Сава. — А два це — одне для нас з тобою, а одне для дівчат?

— Одне для вас з Меланією, а одне для нас з Наталкою... Завтра вдосвіта пошукаємо. А тепер сховай у торбу молдавську шапку, та витягуй чалму з запиналом. З цієї миті ти знову мій раб.

— Петре, то, може, сьогодні вже відкриємось?

— Ні, — відказав Потурнак твердо. — Відкриєшся тоді, коли будемо в безпеці. — Він мить спостерігав, як Сава запинає шматком тканини лице, а тоді озвався з усміхом:

— А що, Приблудо, Оникій тобі не подає більше знаку?

— Ні, не подає. Але він десь поряд — таке відчуття, наче на мені його погляд. І крук десь тут. Часом здається, ніби омах його крил холодить обличчя .

ЗАМАХ

Добу очікували тих, хто подався на пошуки чайковського й підчайковського другої чайки. Тим часом осавулові люди уважно спостерігали за командою цього судна. Але якихось особливих дій з їхнього боку не завважили, крім того, що півдюжини з-поміж них збиралися в наметі своїх зниклих зверхників.

— Отамане, — сказав Нетудихата Микошинському, — гра скінчилася. Пора зніматися...

— Як ти гадаєш, осавуле, куди пішли ті шестеро?

— У них тільки два шляхи: один на Дон, другий у розбійники.

До Січі залишилося три дні плавби і одна ночівля. Відпочили козаки, сили набралися. Весла, що доти здавалися важкими-преважкими, тепер легко загрібали воду. Чайки, хоч і були занурені так, що хвилі лизали очеретяні снопи, проте рухалися стрімко. І вітер південний напнув вітрила. Коли ж у короткий осінній день уже стали заповзати сутінки, Микошинський дав знак флотилії зблизитись і підготуватися до ночі.

Судна заякорилися біля правого стрімкого берега, порослого дубами-нелинями.

Першим торкнувся сухого човен-підвозка з отаманської чайки. І тут Микошинський побачив на кручі знайому постать. То був Оникій Колодуба, одягнений у жупан і чоботи, але без шапки. На плечі в нього сидів крук. Отаман штовхнув Вольфа Бределя й показав на кручу, мовляв, поглянь-но, хто нас зустрічає. Вольф, нічого там не завваживши, перевів погляд на Микошинського, але той уже дерся крутим схилом. П’ятеро з підвозки пішли слідом. Скоро вони вже стояли над кручею, а тоді заглибилися в ліс. Микошинський же подався уздовж річки.

— Оникію, як ти тут опинився? — мовив він.

— Я всюди, Богдане. Всюди, де чорний слід лиха тягнеться. Крові, крові на тому добрі, що ти везеш! Та буде ще більше, коли заночуєш на березі.

— А де ж мені ночувати, Оникію?

— На судні.

— А братчикам?

Не отримав отаман відповіді.

— Ти ніби дорікаєш мені, характернику… А як же бути з тими, хто десятки тисяч людей наших у неволю виганяє, торгує нами немов худобою. Навіть податки нами платить дужчому звірові? Там сліду чорного ти не бачив?

— Терези великі — бідами рівноважаться. Ваги страшні на тарілках… Багато поколінь з обох боків за них розплачуватиметься. Аж доки

порожніми не стануть терези. Аж доки прощені не будуть великі матері. Усе в пам’яті пишеться: добре й лихе.

Холод поза шкірою майнув у Микошинського після тих слів.

— Ти завжди загадками балакаєш, Оникію. А ясніше не можна?

— Куди вже ясніше?!

Вони стояли над кручею, в сажні один від одного. Та коли зверхник ступив крок, щоб наблизитись, зник раптом Оникій.

— О, Господи! — прошепотів отаман і тричі перехрестився. — Мара то була.

Заковзали човни-підвозки, звозячи козацьке військо на правий берег. У темряві, яка раптом накрила землю, чувся гомін, то в одному, то в іншому місці спалахувало багаття.

...Їх було дев’ятеро. Вони з’явилися з того боку, де таборилася команда другої чайки. Ішли не гуртом, а на відстані один від одного. На перший погляд, то поверталися з гостей до своїх наметів братчики. Сяйво місяця всипало їх сріблястим пилом, як і дуби й намети. Нетудихаті, який спостерігав, відхиливши полог, здавалося, що то привиди скрадаються. Він спершу не міг утямити логіки їхньої дії, та скоро збагнув: усі вони, хоч і перебували в різних місцях, але рухалися в напрямку до центру табору першої чайки, їхні шляхи мали схреститися біля отаманового шатра.

Так і сталося. Вони кинулися до намету Микошинського і в мить пошматували його шаблями. Якби там хтось був, на життя в того не залишилося б жодного шансу.

Осавул прокричав:

— Пугу, пугу!

Напасники заметались, зметикувавши, що то умовний сигнал. Адже о такій порі року сови вже не кричать.

І тут з наметів вискочило з півсотні козаків. Шістьох нападників, які затято оборонялися, порубали на місці, двох пов’язали. Одним з них виявився Буцматий, що очолив пошук чайковського і підчайковського другої чайки й не повернувся. Ще один зник поміж деревами.

...Удосвіта Микошинського розбудив гомін. Два десятки козаків, які також ночували на судні, переправлялися по черзі на берег.

— Там щось скоїлося, пане-батьку, — озвався один з нічних вартових, уздрівши, що гетьман прокинувся.

Зверхник не став розпитувати. В уяві в нього виник Оникій і він знову відчув той самий морозець поза шкірою, що й учора увечері.

"Авжеж, — подумав, — мусило щось статися. Оникій не бреше."

"Але ж його не було, — озвалося щось у Микошинському. — Мара то все."

Та коли козацький зверхник опинився в таборі біля намету, з якого нишком опівночі перебрався на судно, його ніби звело корчами. Мить він не міг ні ворухнутись, ні навіть кліпнути. Йому здалося, що на дранті, яке залишилося від шатра, на трупах людей, що лежали порубані, порпається крук Оникія. До тями привів дотик руки Нетудихати.

— Ходімо, Богдане, — сказав осавул.

На галявині поміж дубами зібралося все військо. Коли наблизилися гетьман з осавулом, гомін стих. Перед ними розступилися й вони увійшли в коло, посеред якого до двох дубів були прив’язані двоє людей. Здоровший з них виявився той, хто підбив на пошуки чайковського і підчайковського другої чайки. "Не подалися вони ні на Дон, ні в розбійники з великої дороги, як казав Нетудихата, — майнуло в голові у Микошинського, — Вони пішли правим берегом, випереджаючи військо на цілу добу. А потім скрадалися назирці за нами. У темряві проникли в табір і змовилися з поплічника."

Біля кожного з прив’язаних лежала палиця у два лікті завдовжки.

— Пане-батьку, — сказав Нетудихата голосно, щоб усі чули, — ці двоє були поміж тих, хто хотів тебе вбити. Шестеро з них лежать мертві. Один утік. Яка буде твоя воля?

Микошинський витяг з-за паса булаву і підніс її над головою. Військо завмерло.

— Я хочу знати, навіщо вони хотіли те зробити?

Осавул підійшов до дебелішого, мовив:

— Кажи.

Чоловік, що був прив’язаний животом до стовбура, повернув голову і Микошинський майже фізично відчув могутній потік ненависті. На нього дивилися не очі людини, а два отвори з пекла.

— Він полуфшив закон, — почулося шепеляве. — Дівок пли собі тфимав.

— А ти що скажеш? — звернувся осавул до другого — невисокого.

— Розв’яжіть і відпустіть, тоді скажу. А інакше, хоч закатуйте, й слова не вимовлю.

Осавул подивився на Микошинського. Той кивнув, мовляв, розв’язуй.

Чоловік розтирав зап’ястя посинілих від пут рук.

— Чхати йому, — він кивнув на прив’язаного, — на тих дівчат. Він хотів заволодіти усім добром, а потім гетьманом стати. А дівчата то — тільки привід. У нього чи не на кожній чайці є своя людина. Він обіцяв нам — тим, хто його підтримає — левову долю добра… І скористався б цим раніше, якби хтось не повбивав дівчат. Багато хто з братчиків обурювалися, що в таборі жінки.

Микошинський показав булавою на прив’язаного.

— Яка буде ваша воля?

— Дрючкувати! Дрючкувати! — почулося зусюди.

Тоді показав на розв’язаного

— А з цим як бути?

— Ув’язнити! Допитати!

— Так і зробимо, — сказав гетьман.

По тих словах двоє з осавулових людей накинулись на меншого, зв’язали йому руки і знову прив’язали до дуба, але вже спиною.

— Дивись, — наказали.

Тоді Нетудихата підійшов до другого дерева, підняв кий і вчистив прив’язаного по широких, як у тлустої жінки, сідницях. Здоровило неприродно вискнув. Другим ударив осавулів товариш — по спині. Утворилася довга черга... Спочатку злочинець кричав, тоді хрипів і нарешті з рота в нього потекла кривава піна. Він обм’як. З часом у нього вже не залишилося жодної цілої кістки.

Так і покинули його прив’язаним до дерева.

Не всі поверталися до Січі. Кожного восьмого не дорахувалося козацьке військо. Немало було й поранених, а поміж них і таких, яким не довго лишалося ряст топтати. Дехто вже й висповідався попові, у якого з-під ряси виглядав кінчик шаблі. Братчики виходжували їх, як могли: поїли напарами з цілющих трав, рани мазями на меду виготовленими змащували, подорожник прикладали.

Здорові ж очікували черги сісти за весла; декотрі лежали посмоктуючи люльки-носогрійки, інші походжали помостом між двома рядами гребців, ділилися своїми намірами на майбутнє. На прикутого до щогли ланцюгом ніхто не звертав уваги. Його очікувала кара нагаями й вигнання.

З носової частини судна, де була каюта гетьмана, піднявся на поміст осавулів помічник. Він підійшов до в’язня, відімкнув замок і на ланцюгу повів у каюту.

За столом сидів Нетудихата; обіруч від нього лажели нагай і оголена шабля.

— Вибирай, Якими, — сказав осавул, киваючи на знаряддя, одним з яких мусив спізнатися в’язень.

— Я вже вибрав, – відказав той.

— Хто з братчиків вашої — другої чайки був у змові з Буцматим?

— Небагато, всього з дюжину-півтори, разом з тими, які пішли на пошуки зниклого чайковського.

— А решта?

— Решта? Третина команди підтримувала їх, проте відкрито своїх настроїв не виказувала. А більшість — то все білі. Їх не втаємничували.

— А на інших чайках?

— Кожен з нас — вісімнадцяти мав друзів поміж команд. Хто з ким товаришував — невідомо. Знали чайковський, підчайковський і Буцматий. То був осередок. У своє коло вони впускали тільки того, в кого хотіли щось вивідати. Намірами ж ні з ким не ділилися.

— Ти казав, що вони хотіли заволодіти скарбом, а Буцматого зробити гетьманом...

— Це кінцева мета. А я кажу про дії, які до неї вели. Так, про намір убити Богдана знало лише шестеро. Мене і ще двох вони притягли тільки тому, що ми випадково підслухали їхню розмову. Якби відмовилися, то отримали б стилет у спину.

— Ти міг би повідомити гетьмана...

— Тоді б спливло й те, що я був у гурті змовників.

В’язень стояв, з його зап’ястя звисав ланцюг з важким замком.

— Зніми з нього наручник, — наказав осавул підосавулові. І знову до в’язня: — Як ти міг вклепатися в таке, Якиме!? Ти ж не якийсь білий, новак, а гартований січовик...

Чоловік усміхнувся, розглядаючи рану від браслета на зап’ясті. Тоді повів очима на шаблю й нагая, спитав:

— А що, Мартине, з’явився й третій вибір?

Осавул пропустив те зауваження повз вуха, натомість поцікавився:

— Це зріло ще до походу, чи вже в дорозі?

— До походу — не знаю. Так, балачки, чутки поширювали про Богданову бездіяльність і буцімто корисливість. Але тому мало хто вірив.

— Коли саме почалося оббріхування?

В’язень наморщив чоло, щось пригадуючи.

— Невдовзі по тому, як характерника Оникія хотіли вбити... Ага, згадав, коли Кубуся пов’язали. Буцматий тоді по куренях став ходити. І курінний наш, він же чайковський, також... Та й до них стали приходити від інших куренів.

— Багацько?

— Та ні, по одному-двоє.

— І з мого також?

— Ні. З першого не було.

— Вони що, товаришували?... Ну, Кубусь з Буцматим?

— Авжеж. І не тільки з Буцматим, а також з курінним і підкурінним. Вони ото гуртувалися осібно і про щось балакали подовгу. А часом зникали й поверталися вже без Кубуся, досить пізно.

— Кубусь був із ляхів — єзуїт, — сказав Нетудихата. — А Буцматий — наш бровко. Що їх пов’язувало?

— Буцматий не зовсмі нашої крові. З-під татарина він. Батько його з тих татарських розбійників, які нашкодили у себе в Криму і, ховаючись, забрели на Січ. Козакував, а потім зимівник купив у одного нашого, десь на Орелі — річці, що в Дніпро впадає. Курінний також не з наших — із сербів.

— Та він же православний, як і більшість сербів.

— То й що? І Буцматий православного вдає, а молиться нишком якомусь деміургові — хто його втямить, що воно таке. Він лихий і жорстокий. Ми не вбивали мирних людей у Сінопі, лише грабували. А він і вбивав, і знущався. Це він мені пригрозив, що як не піду з ними... До речі, підкурінний також не з наших.

— А тепер скажи, Якиме, хто з братчиків приходив до Буцматого і зверхників другого куреня, крім Кубуся? — Осавул покосився на шаблю. — Чи ти вже забув?

В’язень поблажливо осміхнувся.

— Ні. Не забув. Там я щось химерне спостеріг. До них приходили самі тільки руді. Ну, або з рудим оселедцем, або ж з обличчям, на якому ніби чорти горох молотили. У нас у Січі доволі всякої масті, хе-хе. А виходило так, що Буцматий і зверхники зналися лише з тією. І на привалі гостями нашого чайкового гурту були вони ж.

— Цікаві спостереження, — мовив Нетудихата не приховуючи іронії. — А придивись-но до мене — я також рудий. Та й ластовиння на тілі...

— Послухай, Мартине, я не жартую, — посерйознішав Яким. — Пригадай хоча б тих, кого вбили твої люди.

Тінь непевності майнула на обличчі осавула. Якийсь час він не озивався.

— А й справді, — подав нарешті голос. — Вони таки всі були рудими. Мені те кинулося в очі, коли їх ховали. Але тоді я не надав тому значення.

— От-от, — зрадів в’язень. — Я вже думав, ти не повіриш. До речі, всі вони мали ще одну прикмету — впливати на людей. — Яким на мить затнувся. — Ну, так, як галдовики...

— Як Оникій Колодуба?

— Десь так. Але Оникій на лихе не штовхає, та й сам лихого не чинить. Навпаки — і вилікує, й зуба заговорить. А в цих одне на думці — стати на чолі війська козацького та повести братчиків у якусь криваву бійню.

— Послухай, Якиме, ти так гарно кажеш зараз. Ніби й не тебе захопили на місці, де ви хотіли гетьмана вбити.

Спохмурнів в’язень по тих слова.

— Що б я тобі не казав, осавуле, ти все одно не повіриш, — озвався він по часі.

— А ти спробуй переконати.

— Бачиш, мені часом здавалося, що всі вони діти Кубуся, хоч він був і молодший від більшості з них.

— Чому ти кажеш був?

— Бо його вже немає.

— Він є — у в’язниці сидить. Очікує нашого суду.

— А вони — ну, люди Буцматого, вважають, що його вже на світі немає.

— Що за дурниці!

— Авжеж дурниці. Але вони кажуть, що його немає. Вже й сороковини по ньому справили.

— Вони що, медовуху кружали? В морському поході за таке на горло карають.

— Ні. Вони те по-своєму відзначили. Чайковський і підчайковський нашої чайки вночі того дня, коли буцімто сповнилося сорок днів по Кубусеві, зголосилися вбити Богдана. Мовляв Кубусь з того світу зажадав від них тієї офіри. Тоді саме місяць був уповні… Що з ними сталося — невідомо. Буцматий подейкував, що то ти вкоротив їм віку, а кінці — в воду… Він до ранку очікував, що й по нього прийдуть. Та обернулося на краще.

— Те, що ти кажеш, — нісенітниці. Якщо Кубусь і справді мертвий, то звідки про те довідалися його поплічники? Братчики не мали жодної зустрічі з зовнішнім світом, окрім того часу, коли напали на Сіноп. А якби й мали, то требу було б щоб людина — носій тієї звістки перестрів нас десь на Тендрі. Але як би він довідався, що саме цей шлях обере

Богдан? Розумієш? Дурниці те все. — У голосі осавула хоч і бриніла впевненість, проте Яким бачив по його очах, що той розгублений.

Запала мовчанка, крізь прочинені двері долинало порипування кочетів і ритмічні удари весел об воду.

— Так я знову — про здатність наших рудих впливати на людей, — озвався в’язень. — Вони, коли говорять, ніби в душу тобі влазять. Ну, буцімто щось там підміняють. Надто ж коли їх кілька. І ти якийсь час ходиш з тим. Обертаєшся на одного з них. Потім, якщо їх довго не бачиш, знову стаєш собою.

— Це зветься навіюванням, — подав голос Нетудихата.

— Я не тямлю, що воно таке — навіювання. Але знаю, що таке вроки. Їхні чари схожі на вроки. Коли ти чиниш їм спротив, у тебе раптом починає сильно боліти голова, або судомою зводить руки й ноги, або не сіло, не впало поріжешся, коли різатимеш хліб, або... — В’язень по миті затнувся. — О, Господи! — зойкнув, хапаючись за живіт. — Знову цей клятий біль! Вони знають! — Він пополотнів і впав, як підкошений, ударившись головою об підлогу.

Підосавул, який перший підскочив до нього, сказав:

— Віддав Богові душу, — й перехрестився.

Нетудихата помацав пульс.

— Не схоже на те. Бери за ноги покладемо на канапу.

— Та на ній же гетьман спить, — сказав підосавул. — А цей, схоже, занечищений.

— І те правда. Тоді дай йому щось під голову.

Раптом тіло Якима випросталося, стало твердим, немов дошка. Нетудихата відсмикнув від нього руку.

— О, Боже! О, Святий Миколо Чудотворцю! — вигукнув старшина. — Та він здерев’янів!

Але в’язень став здригатись, коїти якісь вихиляси, з рота пішла піна. Здавалося, з нього щось виборсується.

— Чорна хвороба, — сказав підосавул. — У Черкасах я бачив, як жінку об дорогу било.

— Ага, падуча, — підтвердив осавул.

Тим часом тіло Якима немов би роздвоїлося; з нього щось вихопилося, схоже на людську постать з пари чи диму, й розчинилося в просторі. В’язень ураз зів’яв. Цього разу осавул з острахом торкнувся зап’ястя, де ледь-ледь угадувався пульс.

Яким розплющив очі.

— Де він? — запитав.

— Хто? — поцікавився осавул.

— Чайковський.

— Який чайковський?

— Нашої, другої чайки.

— Та він же мертвий! — вихопилося в Нетудихати.

— Він щойно був тут, — мовив Яким. — Він мене кудись водив. Там і Кубусь, і Буцматий, і підчайковський, і оті, що їх порубали вночі. Вони живі, ніби нікуди й не зникали. З ними ще кілька рудих, яких не дорахувалися після сінопської битви, і отой галерник Мурлага...

Нетудихата стояв вражений видінням і оповіддю в’язня. Нарешті отямився.

— Семене, ти бачив? — звернувся до помічника.

Підосавул, що перебував в остовпінні, поволі оживав і закивав. Йому на час відняло мову.

— Візьми зволож віхоть та дай йому нехай утре обличчя, — наказав старшина.

Тим часом Яким зіп’явся на рівні й осавул підсунув йому стільця.

— Вони в кожному з нас — тих, кого звели... — озвався в’язень, сідаючи й обтираючи лице. — Відпусти мене, Мартине, я втоплюся. Гріх важкий ношу. Він буде мені за камінь на шиї.

— Забудь про це й думати. Я тобі повірив. Може, те, що сталося з тобою, й на краще... Послухай-но, ти казав, що всі змовники руді. Але ж Буцматий не тієї масті...

— Він справді не теє... Але Бог означив його в інший спосіб — спотворив йому мову, а сатана наділив навіснінням і жорстокістю. Він хоч і не галдовик, але вони його за свого мають. Вони таких, як він відшукують поміж братчиків і гуртують довкола себе.

— Боже, яка нечисть! — вихопилося в підосавула. — І де вони тільки беруться?

— Я знаю, де вони беруться, — сказав Яким. — Тепер уже знаю, бо вони не мають більше влади наді мною. Винні ми самі й наш січовий закон, який дозволяє приймати в кіш кого попало. Крім справді шляхетних чи скривджених владою людей, сюди суне всіляка потороч. Злодії, злочинці з великої дороги. Є й ті, що втекли від інквізиції. По всій Європі багаття палають. Ось вони й кинулися туди, де в католиків руки короткі.

— Але ж і за Оникієм Колодуба полюють пси господні, — зауважив Нетудихата. — А це наш чоловік, козак.

— А ти думаєш, що поміж інквізиції мало галдовиків? Вони всюди. Кубусь був також із них. А Оникієві хотіли вкоротити віку, бо вважають, що він чи не найсильніший. А головне — нашого духу. Біль кожного відчуває. А ще вони казали — ну, чайковський з Кубусем — про якийсь егрегор, який буцімто накриває Січ. І що той егрегор вони мусили зруйнувати, бо він дуже небезпечний. Якщо не словом, то в інший спосіб. Що воно таке, не відаю, але так вони казали. Від мене не крилися, бо, мабуть, вважали тупаком, який не втямить...

— А як вони до нашого походу ставилися? — запитав Нетудихата.

— Ніяк. Вони не знали, куди націлився Богдан. Гадали, що він хотів зруйнувати Кафу, бо там найбільший невільницький ринок. Ну, помститися за торішній полон...

— Справді, — спохмурнів Нетудихата. — Такої кількості люду нашого ще не виганяли в неволю. Але нападати на Кафу, це змагатися з наслідком. Причина ж — турецьке царство. Ти, мабуть, не знаєш, що Крим платить султанові мито не тільки грошима, табунами коней, а й рабами. П’ятнадцять тисяч люду на рік. Але мова не про те. Ти казав, що

вас було вісімнадцятеро. Чому саме стільки і за якими ознаками вас гуртували.

— Чому вісімнадцять — не знаю. Знав Кубусь. А ознака — коритися волі курінного— чайковського, і Буцматого. Як і вони корилися Кубусеві. Чому я опинився в тій компанії? Тому, що навчений був з дитинства не розтуляти зайвого разу писок. Ось вони й думали, що коли я мовчу, то згоден. А головне, вони переконали мене, що Богдан не зугарний керувати військом, мовляв, не бойовий, спокійний надто. А тут треба, щоб був "як вогонь", казав Буцматий. Проте сам він — найперший з охочих узяти в руки булаву — вдачею був на вола схожий — неповороткий думкою, тумакуватий. Хоча й пиху велику мав. З усіма зверхньо балакав. А хто суперечив — стилетом погрожував.

— Так ти ото злякався його стилета?! — озвався підосавул. — А нащо шабля, пістоль, який урівнює будь-кого з будь-ким?

— Якщо один на один, я не боявся. Але ж вони вбили Спиридона з Рівного. Він відмовився бути в їхньому гурті й пригрозив, що якщо не відчепляться, оповість гетьманові. Ну, вони й порішили його.

— Ти бачив те? — запитав Нетудихата.

— Ні. Але я був при їхній сварці зі Спиридоном. За день хлопця не стало. Він просто зник. Вранці я завважив на чоботях Буцматого й підкурінного глину. Вони його десь закопали. Вбили й закопали. Ось тоді я й злякався.

— А, може, Спиридон, наляканий погрозами, просто втік, — висловив здогад підосавул.

— Якби він утік, то забрав би й свої гроші у скарбника.

— У нього були гроші? — знову запитав підосавул.

— Були, — сказав Нетудихата. — І не мала сума, у злотих. А про його зникнення мене повідомив курінний другого куреня.

— От-от, самі вбили, самі й повідомили, — вигукнув Яким. — Мить помовчавши, він провадив: — Розумієш, Мартине, існує якесь древнє пророцтво про наш край. До його збуття буцімто зосталося трохи більше півсотні років. Крові, крові проллється — і нашої, й чужої. Велика зміна потуг відбудеться. Той, хто тепер знесилений, з колін підведеться, сильніший заслабне, а той, про кого ледь чути, у силу вбереться. Спричинить же все те егрегор, що зріє над Січчю. Кубусь про те оповідав. Повторюю, що воно таке — не знаю, і кажу, що чув. До речі, на пам’ять мою можна покластися. Ага, на сторожі того егрегора нібито Оникій стоїть. Про те, що пророцтво збудеться, немає ні в кого сумніву. Річ тільки в тому, якими втратами для Кубусевої потуги.

— Ти кажеш про Кубусеву віру, церкву? — озвався підосавул.

— Ні. Це щось інше, яке проте на вірі тримається.

— Річ Посполита? — знову підосавул.

— Напевне те, що стоїть над Річчю Посполитою.

— Над нею тільки Бог, — сказав Нетудихата. — Як і над усім у цьому світі.

— Ні. Над нею сила небесна, князь... Ну, так казав курінний-чайковський. А вже над тим — Бог. Згідно пророцтва, князь той почне слабнути, а чи віддалятись, а відтак слабнутиме й потуга, а вже за тим — земне царство. Кубуся у Січ заслали ті, кого бентежить не так могуть війська козацького, як слава, яка про нього розходиться по всьому світу. Через те вони й напосілися звести Богдана, а поставити Буцматого, який ні сказати допуття незугарний, ні глуздом похвалитися. А по гетьману судитимуть і про військо. Чим недолугіший ватажок, тим менше шани

для братчиків... Все, що я кажу мені щойно й на думку приходить. Раніше я такого не знав. Ну, тільки окремі уривки, слова, які від заколотників чув. А тепер вони в думки складаються, аж самому чудно...

— Коли ти зомлів і тебе корчі крутили, з тебе немов би щось вийшло, ну, привид якийсь, — сказав Нетудихата. — Ми з Семеном те бачили і самі від страху мало Богові душу не віддали. Ти ж, розклепивши очі, одразу ж запитав, де він — чайковський... Чи не він у тобі сидів і не дозволяв тобі бути тобою?

— Не знаю. Але саме він мене водив у їхній гурт — отих мерців. Усе було таким природним... Я й зараз переконаний, що вони живі, але перебувають в іншому світі.

Осавул потер носа, сказав:

— Так, тут, здається, пеклом запахло. Семене, а погукай-но попа.

Підосавул майнув з каюти і по миті повернувся зі священиком.

Вислухавши всіх трьох, піп закотив рясу і витяг з кишені червоних шароварів срібного хреста зі срібним же ланцюжком і повісив собі на шию. Тоді кивнув на підсвічник і зажадав, аби запалили...

— Авжеж, — мовив він, — схоже, тут побував нечистий. Збігай-но, Семене по мою торбу, там кадило...

Після короткої молитви, прочитаної грецькою мовою, священик ретельно обкурив кадилом кожного, тоді взяв підсвічник і кіптявою від полум’я вивів на одвірках хрестик.

— Очищені, — сказав, задмухуючи свічку.

— ...Очищені, то очищені, — озвався підосавул, проводжаючи поглядом священика, який піднімався на поміст. — Але ж заколотники не поховані належним чином. Якщо вони справді галдовики, то їх слід було спершу запечатати осиковими палями, а вже тоді засипати землею. А так вони не даватимуть спокою живим. Га, як ти міркуєш, Якиме?

— Авжеж, — сказав Яким. — Але з усіх їх справжні галдовики — Кубусь і чайковський другої чайки. Решта, хоч і наділені певними здібностями, проте навряд чи їх можна назвати галдовиками. До мене, а, може, й по мою грішну душу приходив чайковський, а не Кубусь і не хтось інший. Отже Кубуся поховали як слід, а чайковського Господь не приймає. Як довго душа його вештатиметься поміж живими — хтозна. Мать, ще не раз навідається до мене.

— Не навідається, якщо в церкві частіше буватимеш, — сказав Нетудихата, опустивши долу очі. — У воді труп, хай йому грець! У воді... — Він прибрав зі столу нагая й шаблю, натомість витяг каламар з пером та сувій паперу. — А тепер кажи, хто приходив до твоїх зверхників та Буцматого.

— Я знаю імена лише тих, з ким сам товаришував, — відказав Яким. — Це двоє з шостої чайки — Марко й Мусій, до речі, обидва руді. Ворогів гетьмана разом з ними на тому судні — десь з півдюжини. Так вони казали... З іншими чайками зв’язок тримали старшина, Буцматий, ті шестеро, що їх порубали твої люди, і той, що втік. Але я знаю напевне, що заколотників підтримували саме люди рудої масті. Всього ж нас, тих, довкола кого вони гуртувалися, було вісімнадцятеро. Хе-хе, якщо не рахувати собаки Буцматого.

— Якої собаки?

— Ну, сука чорна, що всюди за ним вешталася. Братчики жартували: Буцматий, мовляв, сам закон січовий порушив, взявши тварину жіночої

статі в морський похід. Потайна потвора — бува, лежить собі, не звертає на тебе уваги, а тоді за чобота кусь... Давно б викинули за борт, але хазяїна остерігалися. До того ж від нею й користь яка-не-яка... Погоду вміє передбачати — братчики помітили, що вона виє на негоду, ну, на дощ або сніг.. Її привів хтось із козаків з походу на Крим. Але в Січі вона прив’язалася до Буцматого. Це, мабуть, єдина істота, до якої він був серцем повернений; називав її "моя красна!" Вчив по-нашому балакати.

— Це жарт? — усміхнувся підосавул.

— Абижто... Він, бувало, годинами просиджував з нею під вербою, розтуляв і закривав рота, вимовляючи прості слова, і те саме робив з її пащею. Один раз вона його навіть цапнула, але не сильно.

— Ну, і як, навчив? — знову підосавул з усміхом.

— Балакати не навчив. Казав, що тому завадила його власна шепелявість. Але мову нашу вона, схоже, розрізняє. Бувало, два білих, що з литвинів починали між собою по-своєму, так вона прямо кидалася на них.

Осавул якийсь час писав, а тоді відклав перо, підвів очі на Якима, сказав:

— Іди. Ти вільний.

Яким подивився здивовано і вдячно, по тому позадкував. Коли піднімався сходами, його ноги, здавалося, прилипали до дощок і він їх з силою відривав.

Озвався підосавул

— Ти й справді повірив йому, Мартине?

Замість відповіді Нетудихата розстібнув під шиєю гудзик і відкотив комір жупана. На шиї в нього темніли два продовгуваті синці.

— Це коли я тут відсипався після тієї ночі, — пояснив. — Мене душив чайковський другої чайки. Вірніше, те, що по ньому зосталося. І хоч боролися дві безтілесні сутності — його й моя — у сні, але синці на тілі, як бачиш, — справжні.

Раптом долинули тривожні голоси і враз судно зупинилося. Вибігши на поміст, осавул побачив, що очі козаків були прикуті до води з правого борту.

— Утік, — пояснили веслярі, які перестали гребти.

Минуло чимало часу, вже наблизилась друга чайка, а голова Якима так і не з’явилася на поверхні.

— Авжеж, утік, — стиха потвердив Нетудихата. — Від себе втік.

СИЛЬНІШЕ ЗА СТРАХ

На борту галери, крім команди військових матросів, перебувало ще півсотні яничарів для нового сінопського гарнізону. Усі, хто був на кораблі, тіснилися біля лівого борту, намагаючись не пропустити жодної деталі колофортечного простору, який ставав дедалі чіткішим. Скоро дві чорні плями на ньому перетворилися на згарища стапелів, на яких ще недавно стояли готові до спуску на воду галери.

— О, Аллах, високий, великий, за що такі випробування? — журився капітан галери, який стояв поруч з купцем Ібн Джафаром.

"Знав би ти, капудане, що коїться в моїй душі... — подумав купець. — Ти бідкаєшся про кораблі, які належали усьому царству, а я у відчаї, бо побачу скоро зруйнованим своє гніздо. Боже, хіба я лукавив з тобою?

Хіба я дозволяв собі здирство чи несправедливість? Я мирив своїх жінок. Лягав у ліжко з якоюсь із них, хоча мені кортіло бути з іншою. І все заради спокою в родині. Боже, як він міг, той клятий Петро, за моє добре серце, за мої дружні почуття до нього так віддячити!? Вдавав із себе правовірного, хадж здійснив..." І тут щось стороннє втрутилося в плин тривожних думок купця. Те щось ніби звернуло його увагу на підмізинний палець з перснем, вартість якого годі було й визначити, на розмову в медресе з сином Селімом, якому Петро дав стільки грошей, що йому на півжиття вистачить. У душі Ібн Джафара затеплилася квола надія на те, що Аллах відвів лиху руку від його оселі. Не міг Петро не захистити дім, у якому стільки прожив. З усього видно, що зустріч із Зухрою в нього була щира, інакше вона не виказала б йому таємниці про Селіма.

Тим часом уже стало видно фортецю, більша частина якої виростала прямо з моря, біля неї поодинокі постаті. А з півдня, з пустелі, здавалося, витікав рудий потічок і осідав на піску біля брамного берега. То була вервечка каравану з нав’ючених верблюдів і мулів. Все, як і раніше... А тільки не було вже неприступної твердині — перлини в короні султана — наймогутнішого з володарів світу.

— Ти, ба, Ібн Джафаре, життя вливається в Сіноп, — озвався капітан. — Караван. Якби тамтешній люд справді вигубили б гяури, то купцям ні з ким було б торгувати. Шкода тільки, що ті, кого ти розшукував в Істанбулі, зникли. А так би ми привезли вцілілим жителям великий подарунок. Нехай би скарали на свій розсуд...

— Авжеж, шкода, — погодився купець. — Але чи компенсувала б та страта бодай часточку нещасть, заподіяних тими іблісами?

— Може, їх ще впіймають... — сказав капітан, дослухаючись до ударів бубна, у такт якому занурювались у воду по двадцять п’ять весел з кожного борту. З наближенням до берега гупання ставали дедалі рідші і весла вже, здавалося, не загрібали, а ковзали по воді.

— Навряд чи, — відказав Ібн Джафар. — Чоловік, якого я розшукував, знає всі закапелки Істанбула, всі дороги. Він міг податися в Аравію і там пересидіти. До речі, він більше схожий на араба, ніж на козака, — високий, сухопарий, смагляве лице має...

— Ти обшукував усі кораблі чи тільки ті, що йшли курсом на Фана Кара Тенгіз?

— Тільки такі. І всім, кого обшукував, повідомляв прикмети... Останнім судном, яке я обшукав, був неф венеціанський, що йшов курсом на Акерман. Його капудан — якийсь серб.

Ібн Джафар зійшов на берег з порожніми руками. Увесь його вантаж складали жменька монет у кишені і перстень з діамантом на підмізинному пальці, який купець обачно перев’язав смужкою батисту, ніби палець був порізаний. Його особисті речі, неспроданий крам залишилися на судні Юрем-бея. Все було, як і раніше, тільки на березі валялося чимало непотребу. І все ж це був уже другий берег — він випромінював тривогу й жах. З наближенням до брами, на якій не було варти, тривога дедалі густішала. Купцеві здалося, що він прошкує не смугою землі, яка відділяла море від фортеці, а межею між світами живих і мерців. Він озирнувся і побачив сліди своїх ніг на піску — один чіткий, другий нечіткий, що був відбитком коротшої ноги. Брама виявилася розчиненою навстіж — без варти, немовби то була брама в пекло. Бо ворота в рай вузькі-превузькі. Поминувши арку, Ібн Джафар занурився у відчай і жах, які ще не вивітрилися з фортечного простору. Їх еманували згарища деяких жител, порожні вулиці. Він відчував їх, поки шкутильгав мощеною дорогою на пагорб, коли повертав ліворуч у вуличку, в кінці якої чотири рази грюкав у ворота своєї оселі. І тільки тоді, коли йому відчинили й він опинився на своєму подвір’ї, вся тривога раптом спала з нього. На нього дивилися лагідні лиця всіх його дружин, під навісом стояли його верблюди й коні. Він підвів догори очі, здійняв до неба руки й видихнув:

— О, Аллах, батьку наш справедливий, хвала тобі й слава!

Добрий обід влаштували жінки своєму володареві, своєму чоловікові. І він знайшов для кожної ніжне слово й теплий погляд. Тієї учти не потьмарили жодним спомином про страшні події, немовби їх і зовсім не сталося. Коли ж було з’їдено запашний пілаф і випито паклаву, Ібн Джафар усамітнився зі старшою дружиною Зухрою.

— Він тут побував? — запитав господар, коли двері кімнати старшої дружини причинились.

І хоч імені не було названо, Зухра відказала:

— Так.

Затим вона витягла з висувної шафи чималий капшук і висипала на столик золоті й срібні дукати.

— Це за той караван, що він не повернув.

Очі Ібн Джафара заіскрилися, немов два агати, на яких упав сонячний промінь. Тим часом Зухра знову сягнула рукою в шафу і витягла щось зав’язане в чималий вузол. Там виявилося кілька стилетів з золотими руків’ями, інкрустованими перлами й самоцвітами, броші, що їх яничари чіпляють на чалми, разки перлів.

— А це для Селіма.

— Нащо ти йому сказала про Селіма? — у запитанні не було докору.

— Бо то наш син. — Слово наш дивно прозвучало. У ньому вгадувалося не двоє, а троє людей.

— Атож, атож, — погодився купець. — Він побував у Селіма в медресе, назвався твоїм братом. Ти ж знаєш, Селім живе Святим Письмом... Той справив на нього велике враження.

— Приходив з товаришем, — казала Зухра. — Розшукували одну з тих дівчат, яку ти повіз на продаж до Істанбула. То наречена його товариша. До речі, якби не вони, нас би погвалтували, пограбували, а житло спалили б. Вони застрелили одного зі своїх під самими нашими воротьми. А потім тіло віднесли на велику вулицю, аби не накликати на нас лиха. Козаки здебільшого грабували найзаможніших. Погвалтували увесь гарем губернатора. Уникли ганьби тільки чотири його дружини, які втекли разом з ним. О, Аллах, скільки нещастя принесли ті люди! Один молодий яничар, який тільки дивом вижив, позбувся глузду. Твердить усім, що він не він, а інший чоловік. Що його буцімто колись давно підмінили...

— А що з Юрем-беєвими?

— Нічого. Ну, вдерлися, пограбували... Але в оселі вже нікого не було. Ота його мудра грекиня зібрала всіх жінок, дітей і рабів, веліла забрати усе найцінніше і, поки яничари чинили опір козакам, вона вивела всіх на мулах і верблюдах через південну браму.

Купець про щось поміркував, а тоді мовив:

— Аллах таки прихильний до Юрем-бея...

Капітан нефа серб Махаровичич був хоч і грецької віри, проте яничари його поважали за обов’язковість і надійність. До того ж судно його могло взяти на борт до 300 тонн вантажу. Саме природна обачність змусила капітана вночі заякорити судно віддалік проходу в дністровський лиман. У темряві глибокопосажений неф міг би сісти на мілину. Та щойно засіріло на сході, як корабель знявся з кітви і попрямував у вузький прохід між двома косами, що відділяли лиман від

моря. Південний вітер напнув підняті вітрила, і невдовзі капітан уже міг розгледіти на горизонті обриси акерманської фортеці.

Судно Махаровичича, а вірніше борошно, яке воно мало привезти, у фортеці очікували з нетерпінням. І як тільки на причалі помітили, що з корабля кинули кітву, як до нього полинуло з десяток великих фелюг і каїків.

Махаровичич покинув судно тільки по тому, як на берег переправили останній лантух з борошном. На причалі його зустріли інтендант-ага й імам.

— Чи добре тобі велося під час плавби? — поцікавився інтендант.

— Та незле, достойний, — відказав капітан. — А чого ти питаєш?

— Ну, ти ж плив без охорони. Всяке могло статися. Пірати, козаки, мало що...

— Бог милував, — сказав серб. — Звірюся вам, потерпав. Не так шторму боявся, як тих чортів з Дніпра. У Стамбулі сторожа обнишпорює всі судна — шукають козаків, які Сіноп пограбували. На моєму також побувала.

— Де Сіноп, а де Істанбул? — озвався імам.

— Кажуть, дехто з нападників розгулює тепер по Стамбулу. Ну, з колишніх невільників. То вони козацьке військо навели на Сіноп.

— Сіноп — неприступна твердиня, — знову імам. — Як вони могли те зробити?

— Авжеж неприступна. Я там не раз бував і можу підтвердити... Але вони взяли її хитрістю. Використали підводні човни.

— З-під води з’явилися? — мовив інтендант з усміхом. — Щось подібне я чув від оповідачів казок Шехерезади.

— Якби я на власні очі не побачив того човна, то подумав би те ж саме, що й ти, шановний інтенданте-ага. Але ж я його бачив на березі в Галаті. Доправила військова галера з Сінопа. Козаки його кинули, бо він дав течу, але баласту замало поклали, й він сплив.

— Як вони дихали? — поцікавився імам.

— Уяви собі, достойний слуга Аллаха, два каїки, покладених один на один. Верхній, перевернути догори днищем, — щось у вигляді діжі завдовжки в людський зріст. У ній стояв оглядовий і керував веслярами. Через цю руру вони й дихали. До речі, весла обтягнені шкірою з ніг віслюка, ширші розтруби присмолені довкола отворів для весел у нижньому каїку.

— Дотепно, дотепно... — зауважив імам. — А глибину ж як вони вибирали? Ну, на яку занурювалися?

— Та, мабуть, лантухами з піском. Але хай їм грець — тим козацьким слов’янам! Якщо ви не проти, я піду в церкву та подякую Батькові нашому небесному та його синові Ісусові Христу за те, що вони сприяли мені у плавбі.

— Мудрий намір маєш, шановний, — сказав імам. — Піди, помолися своєму Богові й пророкові Ісі. Я ж під час вечірньої молитви подякую Аллахові, що в тебе все на добре вийшло. Бо якби, спаси від того Аллах, щось скоїлося, то й ми на зиму зосталися б без коржів... А скажи-но, капудане, чи були такі кораблі, які б у Істанбулі не обшукували? — раптом запитав імам.

— Не знаю. Здається, тільки військові галери й ті судна, які вони супроводжували.

— Їх багато?

— Кого?

— Ну, гяурів?

— Шукали двох. Казали, що вони видають себе за аравійців. Там ціле полювання на жителів пустелі влаштували. Але чоловік, у якого ті двоє купили дівчат, повідпускав усіх. Каже, що один з тих двох — його колишній раб і він його впізнав би.

— А чого ж він його не затримав, коли той у нього купував невільниць? — озвався інтендант-ага.

— Не впізнав спочатку. Вони були з запнутими обличчями. До того ж минуло років з десять відтоді, коли він його бачив востаннє. Сінопець той гендлем займається — йому можна вірити. Каже, що козак іслам прийняв і став вільний; мешкав у нього. Він навіть хадж здійснив... Коран знає краще за будь-кого з вашої віри. Вже не кажу про мову...

Раптом лице імама посіріло. Він подивився на сонце, що вже вийшло на полудень, тоді перевів зчужілі очі на серба, сказав:

— То йди помолися... Бо й мені треба готуватися до обідньої молитви. — Імам швидко попрямував дорогою, що вела до фортечної брами.

Невдовзі з фортеці виїхало п’ятеро вершників-яничарів і учвал пустилися до постоялого двору на околиці позафортечного міста. Там вони довго не затримались. Довідавшись у господаря постоялого двору, що його мешканці відбули, хоч і мали попередній намір прожити ще два

дні, погнали коней по дорозі, яка вела на північний захід. Господар ще сказав, що постоялець вчора домовився з молдавськими купцями про те, що вони його, раба і двох дружин доправлять у Кишинів.

Лункий стукіт копит об биту дорогу ставав дедалі глухішим — відтавала прихоплена нічним морозцем земля; іскрився на полуденному сонці і перетворювався на росу іній, який вкривав рослинність обабіч шляху. Сава їхав останнім, на відстані сотні саженів від дівчат і Потурнака; на поводі в нього скакав кінь з тюками. Його завданням було озиратися, чи немає погоні, і в разі такої зняти чалму. Потурнак, помітивши те, гайнув би з дівчатами у найближчий перелісок, а Сава мусив би гнати далі, привертаючи до себе увагу, і також за якимось закрутом дороги зникнути в першому-ліпшому гайку. Зустрітися вони мали в Тягині на переправі. "Там однаково живе як молдаван, так і наших, — казав Потурнак. — Містечко те називають ще Тигин чи Бендери".

Коли сонце вже було в зеніті, Петро спинив коня, підождав, поки під’їде Сава, сказав: "Ми вже подолали з півсотні верст, отже, перебуваємо десь на півдорозі до Тягина. Якби їхали вздовж Дністра, то це було б ближче і, мабуть, безпечніше, але тієї дороги я не знаю. Коника з тюками я тепер беру з собою. Ти ж мусиш бути легкий, як вітер. Пообідаємо, коли наздоженемо молдаван". Дівчатам він нічого не сказав, просто прив’язав до сідел кожної клунок з коржем і великими грецькими оливками.

Не так просто було наздогнати купців. Молдавани перепочили лише один раз і зовсім недовго, про що свідчив свіжий кізяк обіч дороги, де паслися їхні коні. Мабуть, вони поспішали потрапити додому або ж до найближчого населеного пункту ще завидна.

Тим часом Петро з дівчатами якийсь час скакали підтюпцем, тоді знову погнали коней учвал. І тут Сава помітив попереду на закруті шляху три вози, які їхали не просто швидко, а, здавалося, летіли над шляхом. Купці панічно втікали від них, один з яких був у турецькому

вбранні з двома пістолями за поясом, двоє відстали і ще один, також у чалмі, скакав віддалік. На каруцах лежало по кілька невеликих лантухів. Раптом останній віз спинився, а коні поскакали далі. Їздовий зіскочив на дорогу й побіг наздоганяти упряжку, але уздрівши, що наближається Потурнак, чкурнув у терновник. Петро вхопив переднього з четвірки за вуздечку, і коні зупинились. Вони були схарапуджені і натужно хрипіли. Наблизились дівчата, і господар упряжки, спостерігши, що то жінки, вийшов з кущів.

— Друже, ти так утікав, немовби за тобою зграя вовків гналася, — гукнув Петро купцеві молдавською.

— У цих краях водиться звір, лютіший за вовка, — відказав чоловік також по-молдавськи. — Ми думали, що нас яничари переслідують... — Він підібрав віжки і став лагідно поплескувати рукою коней, бурмочучи: — Сарака до міне... Пробачте, що батожив вас нещадно. Ви ж і постарались — разом з дишлом штельвагу відірвали. Мей-мей, і як ви тільки не заплуталися в посторонках?! Могли й ноги повиламувати.

— Дай їм трохи перепочити — вони й пробачать тобі, — порадив Потурнак.

Двоє передніх, уздрівши, що їхній товариш мирно бесідує з турком, спинили коней і звіддалік спостерігали.

— Що завело тебе, чужинцю, аж так далеко від рідної землі?

— Таки далеко, — погодився Потурнак. — А треба ж іще далі. Чи не підкажеш, шановний, найкоротший шлях до Кишинева?

— Іншого, крім того, на якому ти стоїш, поки немає. Роздоріжжя з’являться у Каушанах — аж чотири їх. Там ти будеш тільки під вечір, якщо гнатимеш коней так, як зараз. Пильнуй, бо тобі можуть показати дорогу через Тигин, а це верст тридцять замість двадцяти.

— Хіба там не знають, куди яка дорога веде?

— Знають, — відказав купець, — але це ворожий тобі край. — На широкому обличчі молдаванина майнула заклопотаність. — Як ти тільки не боїшся?!

— Боюсь. Але є причина, важливіша за страх.

— Немає нічого значнішого за страх, — заперечив купець. — Страх змушує тремтіти, а часом робити й таке, чого ніколи не зробив би ні окремий чоловік, ні цілий народ.

Вони підвели коней до каруци і стали прилаштовувати на місце дишло й штельвагу. Коли все полагодили і купець вмостився на лаві їздового, озвався Потурнак:

— Поміркуй, друже, над тим, чого це ваш господар Йона Вода Лютий, замість спокійнісінько платити данину султанові, підняв колись повстання? Адже вас, пробач, порівняно з турками жменька. Хіба Лютий мав бодай мізерну надію на перемогу? Не було в нього такої надії. Чи боялися він і ті, хто за ним пішов? Чи боялися дві тисячі козаків, які відгукнулися на його поклик? Авжеж боялися, але пішли на неминучу смерть.

Потурнак скочив у сідло, тоді взяв за повід нав’юченого коня й додав:

— Поміркуй над тим, чи є щось важливіше за страх.

— Хто ти? — почув услід Петро.

У відповідь він махнув рукою, мовляв, "Бувай!"

"Цьому верхівцеві треба б вищого коня..." — думала Меланія, споглядаючи чоловіка у турецькому вбранні — їхнім господарем, який скакав попереду.

Після того як вона втратила була свідомість на кораблі, він до неї більше не наближався — усе переказував через Наталку. У постоялому дворі їх смачно нагодували. Донька господаря принесла увечері пахучий напар із трав з медом, після якого до Меланії повернулися сили. Дівчина так-сяк тямила по-українському, і від неї вони довідалися, що недавно тут побувало козацьке військо на суднах і що жителі позафортечного міста змушені були рятуватися у дністровських плавнях. Проте на берег козаки не висадилися. Тільки перечекали бурю і знову в море вийшли. Донька господаря цікавилася, хто ті двоє, що їх привезли. Це була не спроба вивідати, а звичайна допитливість підлітка. "Старший — наш чоловік, — сказала Наталка. — Він купив нас на невільницькому базарі у Стамбулі. Везе в Кишинів, де в нього маєток". — "Справді?! — здивувалася дівчина. — Я бувала в Кишиневі — з батьком їздила. Там немає маєтків. Кишинів — маленьке містечко". — "Ну, він так каже... По-нашому, правда, не дуже тямить. Може, не маєток, а якесь угіддя". — "Вас тільки двоє в нього?" — допитувалася дівчина. "Схоже, так". — "А яка з вас стане першою?" Завваживши подив на обличчі Наталки, пояснила: "В мусульманських сім’ях обов’язково є перша дружина. Ну, та, що дає лад усьому". — "Може, старша?" — озвалась Меланія. "Ну, старша, перша, однаково". — "Він поки що не вибрав", — сказала Наталка, тамуючи посмішку. "А той — другий — його раб?" — знову дівчина. Меланія вже збиралася відповісти, що в різних ситуаціях той був то за брата, то за товариша, то за раба, але її випередила Наталка: "Так, то його раб".

Тим часом вершник поминув двох візників, навіть не покосувавши оком у їхній бік. Либонь, він їх зневажав за те, що кинули напризволяще товариша. Раб не наближався, і їхав на такій самій відстані, як і до того. Коли подолали верст із десять і залишили далеко позаду молдавських купців, передній раптом повернув коня ліворуч, сіпнув за повод нав’юченого і, обернувшись до дівчат, кивнув, аби слідували за ним.

За півсотні сажнів від дороги розкинувся густий гай. У Меланії щось важке піднялось, як тоді на кораблі, коли товариш турка заступив їй двері в каюту. Їхали поміж дерев на схід. Густий змішаний ліс дедалі змінювали верби й осокори, що свідчило про наближення до ріки. Коні вийшли до невеличкого потоку й жадібно припали до води. Чулося говть-говть. Позаду зашурхотіло — наближався вершник, який їхав увесь час на відстані. Його кінь також кинувся до води і заходився її жадібно втягувати в себе. Обличчя верхівця було запнуте запиналом від чалми.

— А чого у раба обличчя весь час заховане? — поцікавилась Меланія у Наталки.

— У них такий звичай, — відказала Наталка, кинувши погляд на господаря, який уже спішився і знімав тюки з нав’юченого коня. — Дружини не повинні бачити обличчя інших чоловіків.

— Щось я такого не завважувала, — засумнівалася Меланія. — Може, обличчя жінок не повинні бачити чужі чоловіки...

Довго пили коні. Зупинялися, здригались і знову припадали до води.

Два гостроверхі ногайські шатра поставили не на галявині, а в гущавині. Меланія міркувала так: "Одне для господаря й нас — його дружин, друге — для раба". Коли ж у шатра поклали по два ліжники й по дві ковдри, вона заспокоїлась: "Одне — для нас з Наталею, друге — для чоловіків". І тут до вуха долинув ледь вловимий гул. Стривожився турок, який порався з рабом біля купи хмизу для ватри. Гул наростав; він чувся від шляху. Незабаром уже можна було розпізнати гуркіт коліс і тупіт копит. То їхали купці, що відстали від них. Господар заспокоївся й заходився біля купи сушняку. Скоро полум’я лизнуло мідний казан, а невдовзі по галявині пішов дух чогось смачного й знайомого.

— Кулішем пахне, — озвалась Наталка.

— Справді, — потвердила Меланія. — Звідки їм знати, як готують куліш?

І тут господар махнув рукою Наталці, щоб підійшла. Вони про щось погомоніли, а тоді дівчина попрямувала до сідел і клунків та дістала з сакви шмат тканини, полумиски й ложки.

— Якою мовою ти балакала з турком? — спитала Меланія.

— Мовою серця, — відказала Наталка з усміхом.

— Хіба у тих нелюдів є серце?

— Є. Його тільки треба розгледіти. — Мить поміркувавши, додала: — Часом за прикметами нелюда ховається людина.

Коли на простеленому під вербою шматку полотна запарував куліш у двох дерев’яних полумисках і з’явилися наламані коржі, турок взяв чотири ложки і поклав по дві обабіч полумисків. Тоді зняв чалму, скинув верхній одяг османа і звернувся до Наталки.

— Дівчино, у тебе є подруга, а в мене є товариш. І подруга твоя, й товариш мій спізнали великих поневірянь. Чи не поєднати нам ці дві обпалені пеклом, але незаймані людські долі?

Меланії здалося, що вона раптом провалилася в сон. Як тоді на кораблі, коли марила; у її маренні ці двоє також балакали зрозумілою їй мовою. Тим часом турок провадив:

— У мого товариша була причина не показувати обличчя, і я потерпаю, що подруга твоя відсахнеться, коли угледить його... Що б ти, дівчино, порадила: відкрити лице йому а чи нехай залишається запнутим?

— Відкрити, — мовила Наталка, зизнувши оком на Меланію, яка раптом пополотніла.

— Буде так, як ти кажеш, — знову турок. А тоді — до раба: — Зніми чалму.

Раб зняв чалму разом із запиналом. На Меланію сперше хлюпнуло синім небом Приорілля, а вже тоді вона побачила голубі очі й обличчя, схоже на те, яке носила в пам’яті ще з підліткового віку і яке вже втратила надію бодай ще раз побачити. Молодий чоловік усміхався, а вона стояла в остовпінні, боячись кліпнути, щоб не зникло видиво.

А турок провадив:

— Подруга твоя, дівчино, мала нареченого, якого кохала всім серцем і якого втратила. Чи не замінить його мій приятель?

— Отямся, Меланію! — вигукнула Наталка. — Це ж Сава! Твій Сава, як ти, бувало, казала, коли про нього згадувала!

Меланія не кинулася до Сави, а заплакала — зовсім нечутно. На мить душа її покинула тіло і збоку дивилася на дівчину, у якої здригалися плечі, а по щоках скочувалися крупні сльозини. З тими прозорими краплинами витікала гіркота пережитого. З останньою, коли в ній уже нічого не залишилося від минулого, сутність знову увійшла в тіло. Цього ніби й очікував Сава. Він пригорнув її ніжно й несміливо, а потім притулився щокою до її щоки, і вона вловила запах його тіла. "Це не сон, — майнуло в голові, — бо у сні запахів не чути". І тут вона зрозуміла, для кого призначався один із синіх наметів і один з полумисків з паруючим кулішем та двома ложками. Не могла тільки збагнути, чому Сава і його товариш не відкрилися ще у Царгороді, коли вели їх з невільницького ринку.

— Годі, отямся, — лагідно мовив Сава. — Все вже позаду…

Раптом зник вираз умиротворення з обличчя Савиного товариша. Він прислухався. А тоді вхопив порожній котел і, зачерпнувши з потоку води, хлюпнув на червоні язики ватри, від якої у надвечірнє небо струменів тонкий стовп диму. Тим часом від шляху гучнішав тупіт. Видно, коней гнали учвал. Чоловіки переглянулися, й Сава кинувся до осокора. По хвилі почувся його голос згори:

— Яничари! П’ятеро...

— Дим помітили? — стривожено запитав чорновусий.

Якийсь час Сава не озивався, а тоді відповів:

— Ні. Схоже, спішать по слідах купців...

— Шкода хлопців, — мовив співчутливо його товариш. — Пограбують їх. У кращому випадку...

Зашурхотіло. Сава сплигнув на землю.

— Може, й не пограбують, — сказав він. — Молдавани повідають, що ми питали дорогу на Кишинів. Ось вони й погонять тим шляхом. Їм не до грабунку буде... Звісно, якщо воїнів султана послали по наші душі.

— Я переконаний у цьому, — сказав чорновусий. — Сьогодні в Акерман прибув корабель зі Стамбула, про який оповідав імам. Цей мудрий чоловік усе збагнув. Моя хитрість спрямувати погоню по хибному шляху може вдатися, а може й ні.

— Молдавани можуть і не сказати, що ми цікавилися дорогою на Кишинів, — зауважив Сава. — Хоча б тому, що ти їм допоміг каруцу полагодити.

— Може й таке бути, — погодився чорновусий. — Тоді яничари погонять прямо на Тягин. Бо тільки там є переправа через Дністер. Їм, напевне, відомо, хто ми, а відтак неважко передбачити й напрямок нашої втечі. Хоча я й залишив для них двічі те саме хибне повідомлення про нашу втечу у Кишинів — одне в постоялому дворі, друге у купців, але чи клюнуть вони на цю наживку?

Тим часом страх, що несподівано відбився на обличчях дівчат, минав. Озвалася Наталка:

— Петре, куліш вичахне.

— Авжеж, сонечко, — відказав Петро. — Хай їм чорт, тим яничарам. — І до Меланії: — Ну, а ти як, отямилася вже? Отож-бо. Сідайте з Савою біля полумиска.

Сутінки вже плуталися в кущах і деревах обабіч дороги, та скоро й сам битий шлях став невиразним. Молдавські купці поцьвьохували батогами, але коней не стьобали. До темна вони вже й так сподівалися дістатися до Каушан. Раптом позаду почувся тупіт, який швидко гучнішав. З-за закруту дороги з’явилися рухомі білі цятки. Скоро вони перетворилися на верхівців.

— Яничари! — закричав їздовий останньої каруци.

Вершники швидко наближалися. Купці, зметикувавши, що втікати безглуздо, бо втечею тільки роздратували б дітей султана, їхали поволі.

Незабаром люди в білому на білих конях наздогнали купецькі упряжки. Передній, бородатий, з чалмою втричі більшою ніж голова, ревнув молдавською:

— Що везете?!

— Сіль, — відказав володар останньої каруци, щулячись від лютого погляду яничара.

Вершник вихопив шаблю, і чоловік, угледівши те, зомлів і впав у віз. А яничар, наблизившись, штрикнув вістрям один з лантухів.

— Сіль, — сказав.

А тоді звернувся до купців, які, спинивши коней, сиділи ні живі й ні мертві.

— Ви, молдавські тхори, скажете правду — житимете! Чи бачили чотирьох людей — двох чоловіків і двох жінок? На возі або верхи...

— Бачили, пане, — озвався передній їздовий. — Вони давно вже нас перегнали. На конях усі четверо.

— Двоє чоловіків і двоє жінок? — знову яничар уже не так вороже.

— Саме так, шановний...

Тим часом поплічники бороданя перевіряли, що в лантухах купців.

— Куди вони їхали? — поцікавився один з команди.

— Питали дорогу до Кишинева, — відказав той самий купець.

— На яких конях? Масть?! — нетерпляче гарикнув бородань.

— На жовтих, — почувся кволий голос їздового останнього воза, що вже опритомнів. — Троє на жовтих, один на мурому.

— Що це за люди?

— Родина турків. Чоловік, дві дружини й раб. Так сказав нам той чоловік. Він тямить по-нашому.

— Що він ще казав? — запитав яничар, знімаючи чалму і витираючи полою плаща чоло й голову.

— Питав, скільки часу їхати до Кишинева.

Яничар одяг чалму і, не мовивши й слова, стьобнув нагаєм коня. Решта — четверо — погнали за ним.

— Навіщо ти, Ювіцо, сказав неправду про коней турків? — Чорні очі чоловіка на широкому виді струмували злість. — Якщо їх зловлять, то й нас шукатимуть, аби покарати за приховання злочинців.

— Ну, мені здалися, що коні були жовті і один мурий. Мабуть, з переляку.

— Мей-мей, згубиш ти нас, Ювіцо! — подав голос їздовий сереньої каруци. — Під усіма чотирма чорні татарські коняки.

Загін яничарів, що питали дорогу на Кишинів, збентежив і налякав жителів Каушан. Десь дюжина їх стояла біля крайньої хати, у вікнах якої вже світилося, стурбовано гомоніли. Це міг бути тільки передовий загін, що його вислала турецька влада перед тим, як вирядити військо для збирання данини, яку молдавани платили несправно. І тут почувся стукіт на сухій дорозі, а тоді з темряви виринуло три упряжки. Скоро селяни впізнали земляків, які промишляли торгівлею. Довідавшись про те, що яничари розшукують якихось своїх, люди почали розходитися.

— Нехай шукають, — подав голос один з темряви. — Ми показали їм дорогу на Тигин.

— Спаси, Господи, утікачів, — прошепотів Ювіца. — Хай хто б вони були.

ВЕЛИКА ЖІНКА

Була тиха ніч. Небо нагадувало синій степ, на якому росли чорнобривці. Намет ховав те від очей, але Меланія бачила внутрішнім зором. У глибині степу виникла жінка — така ж оголена, як і вона, Меланія, а тільки велика — на все небо. Вона умлівала від кохання і здригалася від хіті. Зорі висновувалися над її головою у золотий вінець, та за мить знову опинялися на своїх одвічних місцях. Меланії здавалося, що то не вона хмеліє від Савиних любощів, а та велика небесна жінка. Меланія не ревнувала, бо то була таки вона — Меланія, і там, де в яскравому сяйві місяця яріли "чорнобривці", і тут — у наметі.

Видиво не зникало й тоді, коли вони з Савою вже лежали, охоплені дрімотою. Знеможеною була й небесна жінка. У напівсні прийшло одкровення, що зоряна жінка, яку також звали Меланія, — то велика мати, а вона, Меланія, — тільки мізерна її часточка у світі людей, яка проте відбиває всі перебіги її долі так само, як краплина морської води відбиває властивості цілого моря. Велика Меланія, як і мала, зазнала страждань, нелюдських випробувань і неволі, але не втратила любові й інстинкту самозбереження, бо якщо того не стане, то відімруть і земні клітини великого тіла, яке зветься ще народом, і яке проростає з безодні часу. Відчувши себе часточкою великої матері, Меланія побачила і шлях, пройдений нею, і нескінченну дорогу попереду...

Ззовні долинув шурхіт сухого листя, а тоді почулося кінське форкання. Сава, який уже, здавалося, спав, скочив і, як був голий, вигулькнув з намету. У небі яскраво палахкотів місяць. На галявині, біля потоку, було видно як удень. Темрява клубочилася тільки в кущах та під деревами. І тут Сава помітив постать, що рухалася з глибини лісу до потоку. Він уже був кинувся по зброю, та раптом почув глухі звуки — йшов кінь. А вів його чоловік.

— Усе гаразд, Приблудо, — долинув тихий голос Потурнака. — Коник від гурту відбився. А вдосвіта ж його ніколи буде шукати...

Петро підвів коня до інших чотирьох, прив’язав до деревини.

— Хе-хе... І як тобі ото не холодно... — знову Потурнак.

Схолодніле Савине тіло, до якого притулилася Меланія, відігнало від неї на час небесне видиво. Але вже скоро велика жінка, яка лежала знеможена від любощів, знову пройнялася хіттю. І Меланина плоть поринула у вир пристрасті. Це була друга мить щастя, кинута на терези її долі. Меланія раптом відчула, як зрушилася з місця тарілка, на якій лежало горе, і як повниться і стає важчою від добра друга тарілка терезів. Вона ще подумала, що за таку мить, як ця, варто було пройти всіма колами пекла, і знетямилась. То був стан, коли панує інстинкт, коли сутність земної жінки долучається до сутності великої матері, коли зникає час, ні — стає дорогою, на якій зупинилася велика мати, шляхом, де видно все пройдене і прийдешнє: великі поневіряння і такі ж великі свята; пологи, коли у земний світ приходять покоління здорових дітей, як і цілі покоління викиднів — ослаблених і недолугих; лихі часи, коли діти знищують одне одного. У мить знетямлення Меланія знову пройшла увесь шлях у неволю, а тільки "білий" ясир, у якому вона йшла, обернувся на одну велику жіночу постать, тулуб і голова якої губилися десь високо-високо. А гнала її також велика жінка — дужа й затята. Меланія не завважувала жодного вершника, лише відчувала чужий дух, яким сходила велика чужинка, і страх перед нею... Заколивалося видіння, Меланія знову стала часточкою великої жінки, яка здригалася від оргазму, — нею просто трусило.

— Меланіє, що з тобою? Отямся! — долинув стурбований Савин голос.

Розплющила очі. Враз зникло безмежжя, вона лежала нерухомо, немов скута корчами. Та по миті корчі відпустило.

— Саво, я божеволію, — сказала пошепки.

— Сонечко, я також... Від щастя.

— Ні, справді. Зі мною щось коїться. То, було, чоловік якийсь у сни приходив. Тепер ось я немовби побувала в іншому світі.

— Ага, ти на час ніби здерев’яніла, — сказав Сава. — Я вже був злякався... А який чоловік тобі снився?

— Певніше сказати, приходив у сни, немов наяву. Не казав нічого, а тільки дивився. Але погляд у нього був нелюдський.

— А на плечі в нього крук сидів? — спитав Сава.

— О, Боже, а ти звідки знаєш?! — здригнулася Меланія.

— Чоловіка того Оникієм звати. Оникій Колодуба. Він тебе відшукав аж у Сінопі. По сліду горя твого.

— Але ж то нечиста сила! — зойкнула Меланія.

— Не знаю... Але мені напевне відомо, що людям від нього лиха немає. Йому дано таке, чого не дано нікому, — бачити минуле й майбутнє, бувати в кількох місцях одночасно. Характерник він.

— Ти кажеш, лиха немає. Але ж я стала причинною після його відвідин.

— Ти не стала причинною. То нещастя твоє в тобі вирує. Мине час — і від нього тільки спомин залишиться.

— Саво, ти якось дивно говориш. Я не пам’ятаю тебе таким.

— Яким?

— Ну, ти немовби літня людина.

— Сонечно, вік людини справді вимірюється прожитими літами. Але буває, коли чоловік за два-три місяці переживе таке, чого іншому за все життя не звідати. Я зазнав і неволі, й поневірянь; бачив нелюдську жорстокість і безодню гріхопадіння. Це навчило мене зважати на головне і не помічати другорядного. Головне — життя, воля й любов до тебе — усе вкупі, бо без жодного з цих трьох і два інші позбавлені сенсу ... Ти сказала, що побувала в іншому світі. Що ти там побачила?

Меланія довго не озивалася, та нарешті мовила:

— Я не можу всього сказати... Скажу, що була великою жінкою, ні — часточкою жінки-велетня, яка займала все небо. Я була однією з міріад земних жінок, які живуть життям тієї великої жінки. Саво, існує стільки ж великих жінок, скільки й племен на землі. Чим дужіша велика небесна жінка, тим міцніше її земне плем’я. На жаль, наша велика мати ослаблена.

— Тепер моя черга дивуватися, — сказав Сава. — А що ти ще там бачила?

— Не скажу — соромно. Але знаю, що ту небесну жінку живлять діти її земні. Як їх стає менше, то й вона слабшає. Якщо їх у неволю ведуть, то й частку її забирають. Коли діти її земні мовами чужими балакають, не розуміють одне одного, то й вона знетямлюється, а буває й причинною стає. Тоді чужинка приходить на нашу землю... Там, де великі жінки, час зовсім інший.

— Це що, день, тиждень, місяць, рік — все інше?

— Ну, мірило там інше. Так, якщо у земної жінки місячні тривають раз на місяць, то у великої — дев’ятсот років. Через кожних дев’ятсот років з неї погана кров виходить. У земному світі це означене великими кровопролиттями. Гине значна частина племені.

— Якогось одного чи всього світу?

— Та у всьому світі. Але хворіють великі по-різному, залежно від темпераменту. Найгостріше переносять недугу південки.

— А зараз вони що, на місячне слабують? Стільки-бо крові ллється!

— Ні, любий, великі жінки зараз мають в утробі. Коли розродяться, то то вже буде нове людство. Вони це знають і тепер ось виборюють для свого майбутнього потомства якомога більше простору під сонцем, неволячи, а то й просто знищуючи слабших великих жінок.

— Ти й справді з Оникієм зналася... — мовив Сава. — Слова твої дивні.

— Я ж казала — божеволію....

— Не схоже на божевілля. Це якесь одкровення. Слухай, таж люди народжуються щомиті.

— Справді. Народжуються весь час. А от нове людство приходить у земний світ дуже рідко. З’являться цілі покоління не схожих на нас теперішніх. Ну, подобою такі ж будуть, а от душею, сутністю людською інші.

— Гірші?

— Не гірші й не кращі. Інші.

— І коли те станеться?

— Не відаю. Знаю тільки, що великі жінки запліднені. Діти їхні, що з’являться на світ, ставши дорослими, поведуть війну з тими, хто народився до великих пологів, і знищать їх. Проллється стільки крові, скільки ще ніколи дотоді не проливалося в земному світі. Велика мати наша по тому заслабне, німою стане на кілька поколінь.

— У які роки те станеться? — запитав Сава.

— Не скажу, в які роки… Дванадцять поколінь мине, коли прийде велике лихо. — Меланія говорила тихо й невиразно, голос її долинав немовби зі сновидіння.

— І не можна буде уникнути того?

— Ні. Накреслено так.

— А потім, після лиха великого?..

Меланія на відповіла. Вона вже зовсім увійшла в сон.

Чоловік і жінка, що випасали в березі отару овець, насторожились, угледівши чотирьох вершників на гривастих конях, що виїхали з лісу. Та завваживши, що двоє з них жінки, заспокоїлись. Поряд з одним із вершників ішов на поводі нав’ючений кінь. Вершники зупинились, і один, скинувши смушкову шапку, погукав молдавською:

— Буна дзіва, земляки! Нехай Господь примножить ваше стадо!

— Буна… — відгукнулося від річки. — Хай і з вами буде Бог!

— Чи не підкажете, де нам перебратися на ту сторону?

Чоловік на березі подумав, а тоді відказав:

— Улітку можна було б і тут — уплав. А зараз вода ось-ось вкриється кригою.... Ідіть берегом. За кілька верст пором. Якщо ж його вже там немає, то доведеться йти до самого Тигина, а це далеко.

— Дякую, друже. Чи не продаси нам чотири вівці?

Пастух перемовився з жінкою, а тоді сказав:

— Ходи сюди, побалакаємо.

Вершник зліз з коня і подався через отару до берега. Довго про щось балакав з власником, а тоді дістав капшук і відлічив гроші.

— Петре, нащо нам аж чотири вівці? — поцікавився Сава.

— Неправильно питаєш. Треба запитати: чого тільки чотири? Нас четверо. Мандри правитимемо три-чотири тижні. Що їстимеш у дорозі? Попереду на багато верст безлюдна пустиня — ні села, ні хутірця. Правда, можна вполювати сарну чи зайця. А можна й не вполювати... Отже, тягни, Саво, найгладкіших овечок з отари. Хазяїн дозволив вибирати. До речі, то гагаузи... Ну, поміж собою по-гагаузькому балакали. Нас вони мають за втікачів.

— Ти що, тямиш по-їхньому?!

— Я знаю турецьку. А в них мови схожі...

— Звідки вони взяли, що ми втікачі? Хіба по нас видно?

— Молдавани завжди бунтують проти турків, а ті завжди когось із них ловлять. Чим-бо поясниш, що ми в зиму на той берег зібралися, як не втечею від чогось страшнішого, ніж морозна пустиня?

Потурнак витяг із сакви линви, якими намети напинали, і заходився прив’язувати овець в кінці сідел. Сава допомагав.

— Вони мусульмани? — запитав він.

— Православні. Через те їх турки й не люблять.

Від переправи залишилися поміст і вкопаний стовп. Ні порома, ні линви, яка з’єднувала б зі стовпом на протилежному березі, не було. Натомість на піску й пожухлому очереті виднівся слід човна, якого витягували на сухе, й глибокі сліди коліс. Угледівши те, Потурнак спохмурнів.

— Авжеж, — озвався він. — За тиждень-другий на той бік можна буде перейти й по кризі. Ось поромник і вивіз своє майно.

— А хіба до Тягина так уже й далеко? — спитав Сава.

— Далеко. Але річ не в тім. Вівчар сказав, що там турецька залога. Не займають тільки пастухів з отарами, бо зрештою товар опиняється на базарі в Акермані і в коморах яничарського гарнізону. Всіх інших обшукують. Маю підозру, що переслідувачі з фортеці вже там.

Приблуда завважив, що з лиця Потурнака, котрий вдивлявся в протилежний берег, зник вираз просвітління, який угадувався весь час, поки він їхав поруч з Наталкою. Очі його невідривно дивилися в сірувато-жовтий безкрай, на якому не було ні деревця, ні куща — сама тільки суха трава. Він довго видивлявся, ніби там блукало його щастя. Та раптом розвернув коня в бік лісу.

— Гайда звідси, — сказав.

Якийсь час вони їхали дорогою, що вела від порома. За півверсти Потурнак спинив коня і велів Саві з дівчатами заглибитися в ліс. Тоді передав Наталці повід від нав’юченого коня і чвалом поскакав лісовою дорогою.

За три версти від річки дорога роздвоїлася, і Петро повернув жеребця праворуч, по сліду коліс. Скоро він опинився на околиці невеликого села, хати й кошари якого ховалися за високими, викладеними з вапняку мурами. Біля крайньої стояла велика гарба з двома човнами, дошками, жердинами й линвою. Петро постукав руків’ям канчука по дошці. Враз завалував собака. По хвилі рипнула хвіртка і з’явилася смаглява молодиця. Угледівши чужого, вона враз сховалася.

На обличчі чоловіка, який вийшов їй на зміну, вгадувалася погано прихована тривога. Петро привітався, показав на віз.

— Твоє майно? — запитав.

Чоловік кивнув.

— Мені й моїм людям треба на той берег.

Господар виявився украй небалакучим. Він розвів руками, мовляв, та все ж уже розібране, а тоді сказав:

— Тигин…

— До Тигина день їхати. А нам треба зараз.

Чоловік знову розвів руками. Темно-оливкове обличчя виказувало в ньому гагауза. Йому було років двадцять. Срібна монета, що її показав Петро, справила на нього враження. Він сказав:

— Бадя... — і зник за хвірткою.

Бадя, або старший брат, виявився не з полохливих; з молодшим його поєднувало тільки небагатослів’я.

— Скільки? — запитав він.

Почувши відповідь, простягнув руку.

— Ні. На тому березі, — сказав Петро.

Бадя сказав фразу на суміші молдавської й гагаузької, яку можна було зрозуміти так: "А яка гарантія, що ти і твої люди мене не одурите?"

— Гаразд, — мовив Петро, розстібаючи кожуха і дістаючи з-за паса гаманець. — Лови.

Чоловік монети не впіймав, бо затримав погляд на двох пістолях і руків’ї стилета, інкрустованому коштовностями, що стирчали з-за паса прибульця... Піднявши срібняк, він довго розглядав його, навіть попробував на зуб, а тоді сказав:

— Завтра, зранку.

— Сьогодні. Зараз, — сказав Петро, не запинаючи кожуха. По миті додав: — Запрягай.

Бадя мить повагався, а тоді погукав:

— Діордію, виводь коней.

Сава стояв за кущем, листя якого геть обсипалося, стежив за дорогою. За кілька кроків, у гущавині перемовлялися Меланія з Наталкою, чулося, як коні жують овес. Підійшла Меланія, принесла шматок коржа з в’яленою бараниною.

— Коли там ще Петро з’явиться... Перекуси, любий, — мовила.

— Поромника, мабуть, шукає, — сказав Сава. — Меланіє, а отой чоловік з чорним птахом, що у сни твої приходить... Він тобі ніяких знаків не подавав?

— Ні. Останнім часом...

— Ти оповідала вночі, що знаєш, коли нове людство прийде у світ. Ну, через дванадцять поколінь. А ближче, десь на місяць-другий, ти не можеш передбачати?

— Я нічого такого не казала, — здивувалася Меланія. — Казала тільки про велику жінку, яка мені привиділася, — зовсім голу, на все небо. І що з нею діялося те ж саме, що й зі мною. Вона умлівала від щастя й пестощів. Твоїх пестощів, любий...

Сава подивився здивовано. Він добре пам’ятав одкровення про місячні, про пологи великих жінок і нове людство. Як і те, що Меланія промовляла немовби з іншого світу. "Господи, Батьку Небесний, не дай Меланії стати такою, яким є Оникій Колодуба! Прокляття то на людину".

Раптом до шереху гілок у верховітті, до хрупання вівса на зубах у коней долучилися ледь чутні звуки. По хвилі можна було вже розпізнати тупіт копит і стукіт коліс. Сава кинувся до коней, які вже добирали овес із сухого листя, повставляв в роти мундштуки від вуздечок, перевірив, чи добре прив’язані овечки ззаду сідел. Тоді знову причаївся за кущем.

Звуки гучнішали, скоро на лісовій дорозі з’явилася гарба з двома чоловіками, запряжена парою вороних. Слідом їхав Потурнак. Драбини гарби були доверху заповнені.

Коли дошки були вже закріплені на човнах, старший брат — бадя — подивився у протилежний берег, на схід, сказав Потурнакові:

— Ти добре подумав, вирушаючи туди? А то б міг у нас зазимувати. А вже з теплом…

Петро мить повагався, а тоді відказав:

— Дякую, друже… Твій пліт усіх витримає чи за два рази перевезеш?

— Та всіх. Тільки коней тримайте вкупі.

— Петре, про що ви балакали? — запитав Сава.

— Зазимувати радить, — відказав Потурнак.

Коли коней звели з плоту на протилежному березі, Потурнак звернувся до старшого з поромників:

— Бадьо, ви з братом добру пам’ять маєте?

Той подивився здивовано. Тим часом Петро сягнув рукою в кишеню і витяг таку саму срібну монету.

— Я до того, чи оця монета допоможе вам забути сьогоднішню подію. Ну, нікого ви не перевозили… Порома на річку не доправляли…

Бадя окинув поглядом чотирьох вершників. Це були дві сім’ї молдаван, про що свідчили постоли, кожушки та смушкові шапки на чоловіках і великі шерстяні хустки на жінках, які укутували всю постать.

— Діордію, — мовив він, — хіби ми сьогодні когось переправляли?

Спостерігаючи, як поромники підганяють пліт до свого берега, орудуючи довгими жердинами, Сава спитав тихо:

— Петре, а чого вони радили зазимувати? Така вже небезпечна дорога стелиться?

— Небезпечна, — так само тихо, щоб не почули дівчата, відказав Потурнак. — Найперша небезпека — ось-ось ударить холод. А друга та, що ми перетинатимемо Кучминський і Чорний шляхи. Цими шляхами орда по невільників ходить. Моли Бога, аби дні похмурими видалися. Нас тоді важко буде помітити у сірому одноманітті.

— А куди нам іти, ти хоч знаєш?

— Авжеж. По сонцю. Якщо йтимемо на схід з невеликим збоченням до півночі, то зрештою опинимося на Січі. Якщо ж візьмемо північніше, то вийдемо до Оріль-річки чи до Самари. Десь там і гнізда собі зів’ємо, і пташенят виведемо… Адже виведемо, Приблудо?

— Виведемо, виведемо, — відказав Сава.

Петро підсадив на коня Наталку, затим сам скочив у сідло, але не рушив з місця, дивився на поромників, які розбирали пліт. Коли вже все було повантажене на гарбу, він погукав молдавською:

— Бадьо, який сьогодні день?

— Субота, перший день зими, — відказав той і смикнув за віжки. — В’йо, вороні!

— Бачиш, зима вже, — звернувся Петро до Наталки, — а береговиною ще пахне, як у нас на Дніпрі. — Він повернув коня, взяв у Наталки повід від нав’юченого і підтюпцем поскакав на схід.

В ПЕТЛІ НЕВІЛЬНИЦЬКОГО ШЛЯХУ

Спочатку траплялися витолочені вівцями пасовиська, і тільки під кінець дня попереду показалася сіро-зелена смуга. То був гайок, що ріс по краях висохлого потоку. Коли розсідлали коней, Потурнак дав Саві сокирку, придбану в Акермані, й наказав вирубати з десяток жердин для наметів, завдовжки в сажень.

— І ви, серденьки, — з ним, — озвався до дівчат. — Допоможете вибирати. Жердини прямі мусять бути.

Коли ж вони повернулися, то побачили замість чотирьох овечок чотири пересипаних сіллю тушки, а віддалік — купу нутрощів, ніжок та голів.

— Бідолашні овечки, — озвалась Меланія.

— Авжеж, — погодився Потурнак. — І вгодовані, поглянь-но... Пів куля солі висипав на них... Зате ми — при м’ясі.

Наступного дня вже ні кущ, ні самітнє деревце не порушували сіро-жовтого одноманіття. Потурнак, який скакав попереду, жодного разу не збочив з напрямку яким вони рухалися від переправи. Два дні їхали цілиною, на якій не вгадувалося ні сліду, ні прикмет людини. Всюди знати було минулолітню спеку. Трапилося кілька змілілих річок, власне річищ, які коні переходили не замочивши й брюха.

На обличчі Потурнака, попри лагідність, яка освітлювала його щораз, коли він дивився на Наталку, було знати затятість.

— Куди ми так поспішаємо, Петре? — поцікавився Сава на одному з привалів. — Адже яничари від нас уже на відстані трьох днів ходу.

— Про яничарів можеш не згадувати, — відказав Потурнак. — Від холоду втікаємо, який ось-ось ударить. Адже ні хутірця, ні зимівника довкруж, де можна було б прихиститися в негоду.

Та коли дівчата відійшли до потоку мити посуд, він сказав:

— Я не хотів при них... Північніше верст за п’ять-десять від місця, де ми зараз, пролягає Кучманський шлях — дорога, якою орда по ясир ходить і з ясиром повертається. Ми рухаємося паралельно. Та вже за якихось день-два будемо далеко від того клятого шляху, бо їхатимемо, як і їхали, а він поверне різко на північ. Тоді й дамо відпочинок собі й коням — на день, а, може, й на два. Я розумію, братику, тобі, у кого на зап’ястях ще не зійшли сліди невільницьких пут, те, що я сказав, не додасть гумору, тому хочу і втішити. Кримці ходять по ясир улітку або ж з морозами. Холоду вони не бояться, хоча й мешкають у теплому краї. І все ж цього року не так, як завжди... Великої шкоди козаки накоїли туркам. Ось султан і зажадає помститися. І пошле, звісно, орду. Отож пильнуймо в чотири ока.

— Петре, звідки ти знаєш, куди їхати, у тебе ж — ні мапи, ні квадранта?

Потурнак посміхнувся.

— Запитай у лелеки, якою дорогою він летить до рідного гнізда, коли з вирію повертається. — На мить замислився, а тоді додав: — Помандруєш з моє, збагнеш, що надійніше за квадрант і мапу — сонце.

По ньому можна визначити як сторону світу, так і напрямок твого шляху.

— Ти кажеш, що татари по ясир у морози ходять, коли річки кригою візьмуться. А ми що, з гіршого тіста? До того ж у нас — кожухи, намети, попони для коней.

— Ми, може, й витримаємо, а от дівчата... Не забувай, наші матері своїх дітей з малку пестять, їхні ж — загартовують. — Потурнак, осідлавши свого коня, заходився біля Наталчиного. По хвилі озвався замислено: — Не відомо тільки, від чого потім користі більше людині.

Петрів і Наталчин коні, що бігли неквапливою риссю, раптом спинилися. Рівнина переходила в стрімкий схил, на дні якого текла річка. Це вже не був один з тих потічків, які вони долали в брід. Потурнак довго вдивлявся в порослий сухим очеретом берег, тоді озвався:

— Я чогось думав, що тільки завтра тут будемо... Південний Буг.

— Але ж це велика річка! Нам її не подолати, — озвалася Наталка.

— Серденько, — посміхнувся Петро, — немає нічого такого, чого не могли б зробити розум і руки людські. — Він вдивлявся в плавні на тому боці, пагорби за ними, тоді перевів погляд на їхні з Наталкою тіні від західного сонця, сказав: — Я надивляюся, де б нам шатра на ніч розкласти.

Почувся глухий тупіт, наближалися Сава з Меланією. Обіч Сави на поводі скакав нав’ючений кінь.

Схилом спускалися пів версти, та ще плавнями їхали стільки ж. Коні, уздрівши воду, заглибилися в очерет і жадібно стали пити. Погляд Потурнака, що оглядав обидва береги і схил, затримався на глибокій

улоговині віддалік. То була поросла чагарником балка-водотік, що розтинала пагорб.

— Ось у тому гайку намети поставимо, — показав Потурнак. — А вранці переправимося на другий берег.

— Ти кажеш про пором? — запитав Сава. — Але ж тут людським житлом і не пахне.

— Ні, я кажу про переправу. Маємо вісім жердин для наметів — це буде основа. Нав’яжемо снопів з очерету, і на цьому плоту переправимося. По одному, по двоє. Коні — вплав. Замерзнути їм не дамо — одразу ж осідлаємо, нав’ючимо й поженемо. До речі, якщо їхати прямо на схід, то за три дні можна опинитися в Базавлуці. Але нам треба північніше, до верхнього порога на Дніпрі. Крім Бугу, доведеться долати ще дві річки. Аби тільки не вдарили ранні морози, бо тоді на саморобному плоту не перепливеш і коня у воду не заженеш.

Ложе балки-водотоку було поросле тереном, морелею та шипшиною. Завваживши, що Потурнак заглиблюється в чагарник, Сава спитав:

— Чого так далеко від берега?

— Не від берега, а з видного місця. — Озирнувшись на дівчат, які відстали, Петро нагадав: — Пам’ятаєш, я казав, що ми десь за п’ять-десять верст від Кучманського шляху? Тепер ми верст за п’ять від нього, а, може, й менше. Він перетинає Південний Буг, і в тому місці у татар є переправа. Коли їхнє військо рухається, вони висилають вивідників — по ходу війська і з боків. Люди ті окаті — побачать з будь-якої відстані. Ось від них ми й ховаємося.

— Петре, чого шлях Кучманським зветься?

— О, це дуже влучна назва. Татари хоч і одягнені хто у що гаразд, але шапки кучматі носять. Якось, коли ми в Молдавію на допомогу господареві Лютому їхали, наші розвідники попередили, що тим шляхом рухається орда. Отож козацький зверхник наказав кільком, серед них був і я, простежити, коли те військо пройде. Їх було тисяч двадцять, нас — тільки дві. Саво, це справді Кучманський шлях. На нього можна сказати ще: волохатий шлях. Перед нашими очима військо рухалося півдня. Це було не тут, а з лівого берега Інгульця. До речі, нам його також доведеться перетинати. Вони тоді по здобич ішли. Шлях той тягнеться аж до Чорного лісу, що неподалік Черкас, потім у верхів’ях Інгульця та Інгула повертає на захід і десь біля Брацлава знову повертає на південь. Чому саме таку дорогу вони обрали? Тому, що військо їхнє долає всього дві водні перешкоди: перша — коли по здобич іде — нижче Казікермена, ти її знаєш, друга, вже на зворотному шляху, — верстах у кількох звідси. То не просто дорога, то петля горя нашого. Там усе стражданнями просякнуте. Не одне століття мине, поки воно вивітриться.

...Сава вже входив у сон, коли почув звуки. Згадка про татарську переправу, яка була всього в кількох верстах, збурила в ньому тривогу. Обережно, щоб не розбудити Меланію, він вигулькнув з намету. Бив копитом кінь, що заплутався в довгому поводі. Решта коней стояла непорушно, як згустки ночі. Сава розплутав линву, накинув на спину бахмата попону, яка була сповзла, і погладивши тварину по крупу, хотів був знову пірнути в намет, та раптом почув голоси, що долинали від сусіднього шатра. Слів Петра він спершу не розібрав, а Наталчин голос — високий в холодному повітрі чувся чітко.

— ...Я нікого не кохала, і не знала, що це таке... Нічні любощі чоловіка з жінкою — ось і все, що я про це чула. А воно інше — ну, і це також... Ти не повіриш, але коли на невільницькому ринку я спостерегла двох арабів у білих плащах, щось тенькнуло в моєму серці. Я бачила в щілини запинал на їхніх обличчях тільки очі й перенісся, але невідома сила підказувала, що по мене прийшла моя доля. І я, звіряюся тобі, в душі не противилась їй. Я навіть знала, що у неї — моєї долі чорні очі.

Мене лякала і водночас вабила зухвала поведінка араба в оточенні ласощохлистих стамбульців. За час полону я надивилася і жорстокості, й зневаги, і хтивості, але від твоєї брутальності на торжищі віяло чимось іншим — чоловічою силою і впевненістю. Меланія ж нічого такого не відчувала, усе те заступав образ Сави, якого в її душі було більше, ніж її самої. Мені тоді не дано було збагнути, що воно таке, коли поряд з твоєю є ще одна душа, власника якої немає й близько, а, може, й зовсім уже не існую поміж живих. Мабуть, той Сава з минулого не давав їй упізнати його ж таки в арабському одязі... Вона збиралася вкоротити собі віку. Її не стримували й блакитні очі араба. Так ось, тепер і я знаю, що таке любов. І якщо, не дай, Боже, з тобою щось станеться, не жити й мені. А якщо й виживу, то душа твоя довіку стоятиме поруч.

— Серденько, — почувся лагідний Петрів голос, — ти так добре все казала, і на таке сумне звела. Ходи-но сюди, моя рибко.

Почулося шурхотіння, а по миті — знову Наталчин голос:

— Милий, укрий нас твоїм білим арабським плащем...

Сава, обережно ступаючи, відійшов. Він щойно ніби підгледів минулу подію, але не своїми очима, а очима іншої людини.

ЧУЖІ

Рівнину, якою вони скакали вже два дні, перетнула круча. Не балка чи яр, а глибоке урвище, прорите водами. Потурнак повагався, куди їхати, тоді погнав коня на північ. Незабаром урвище виположилося в балку, а потім — у байрак.

— Це те місце, де можемо оговтатися... — сказав Петро. — За чверть світлового дня звідси річка Інгул. Вона десь така ж, як і Південний Буг. Через неї мусимо також переправитися. Але сьогодні вже не встигнемо.

Коли вони опинилися в улоговині, на дні якої цибеніло джерело, Потурнак уважно оглянув густі, непрохідні хащі чагарника на протилежному схилі й ліворуч від нього, сказав Саві:

— Місцина зручна для відпочинку, але має вхід, та не має виходу. Те, що зі сходу ніхто не продереться крізь зарості, добре. Але ми, в разі небезпеки з заходу, опинимось у пастці. Втікати буде нікуди. І все ж — ризикнемо... Бо від гонитви усе тіло ломить.

Розсідлані коні пощипували зелену травичку, яка ще вціліла по краях потоку. Раптом вони попідводили голови, до чогось дослухаючись, а потім знову заходилися пастися. Потурнаків же кінь насторожено форкав. Тоді підійшов до свого господаря, який спав на ліжнику просто неба, і нахилив над ним голову. Довга грива лоскотнула чоловікові обличчя, але той тільки поморщився. Тоді кінь торкнувся губами його чола. Мить Петро лежав, погладжуючи коневі голову.

— Чого тобі, друже, — озвався, розплющивши очі.

Та раптом підхопився, немов би під ним земля шарпнулася, скочив на рівні й кинувся до краю байраку. З заходу наближалися вершники — десь дюжина. Точніше порахувати не можна було, бо частина з них — така ж сіро-жовта, як і степ, розчинялася в просторі. Вони прямували з боку західної дороги Кучманського шляху. Отже, вершники або перетнули той шлях, або ж збочили з нього. У першому випадку то міг бути бозна хто, у другому — кримці. Якийсь час Петро дослухався до звуків, що їх відлунювала суха земля, бо в повітрі вони ще не вгадувалися.

Скоро бахмати стояли вже під сідлом, тягловий — з вантажем, а Петро й Сава, примостившись на попоні, показували дівчатам, як набивати пістолі. Власне, вчили Наталку, бо Меланія те робила вправно.

— Голубки, маємо чотири пістолі, — казав Петро, — два дорогих, за кожного з них можна купити цілий табун коней. Бачите, руків’я обкладені діамантами в золоті? А на стволах — насічки арабськими літерами — присяга султанові. Отож обережно з ними... Ми з Савою цілимося й стріляємо, ви набиваєте: засипаєте порох з порохівниць, вставляєте кулі, забиваєте клейтух. Не баріться. Якщо все обійдеться, обіцяю на вечерю куліш зварити, бо ми так і не пообідали до-пуття.

— Петре, а куліш і дружини Ібн Джафара готували, — сказала Меланія.

— То я їх навчив. У них добріший виходить, бо вони присмачують спеціями всілякими.

— Знайшли про що балакати, — усміхнувся Сава. — Може, того кулішу не доведеться ні тобі готувати, ні нам куштувати...

Потурнак подивився на друга з докором, і той усе зрозумів. Балачками про їжу Петро хотів відволікти увагу дівчат від небезпеки, що насувалася.

Тим часом уже можна було почути глухі звуки від ударів копит об суху землю. Петро й Сава кинулися до краю байраку й, залігши, стали спостерігати. То був дивний гурт. Попереду на рослих білих конях їхало півдесятка людей у капелюхах, прикрашених павичевим пір’ям, з великими загнутими крисами. Незабаром можна було розгледіти на них дорогий одяг вельмож, не схожий на шати ні польської, ні української шляхти. Не були вони й турками. За ними на відстані їхало шестеро на вухатих конях — мулах. На тих угадувалися накидки ченців. Якщо в передніх стирчало з-за пояса по пістолю й звисали шаблі, а за спиною до сідел були прив’язані списи, то задні, схоже, зброї не мали.

Петро перехрестився, полегшено зітхнув.

— Чого ти радієш? Їх п’ятеро, та ще оті, на мулах...

— Я радію, братику, бо сили майже рівні. Їхня перевага в кількості, наша — у тому, що ми для них — несподіванка. Маємо чотири набитих дула.

За спинами почувся рух. Дівчата принесли пістолі й розстелили попону з причандаллям для зарядки. Меланія підповзла до чоловіків, спостерігала за гуртом, що вже наблизився до відстані двох польотів кулі. По хвилі озвалася:

— На них дорогий одяг, а під ними баські коні. Отже, їдуть не по здобич, грабіжники-бо убираються аби-як.

— Але вони й не мирні люди, — зауважив Петро. — Пістолі, шаблі, списи... Втім, ми можемо накоїти лиха, вбивши безневинних. А коні справді породисті — арабські скакуни. На таких їздять чільні люди Туреччини і європейські вельможі. — Він замовк, мить поміркував, а тоді сказав: — Часу на роздуми немає. Зробимо так: я піду їм назустріч, може, пощастить порозумітися.

— Подумай над тим, — озвався Сава, — що якщо з тобою скоїться лихо, то хто нас додому приведе? Ніхто, крім тебе, дороги не знає. Отже, іти мушу я.

— Братику, ти не знаєш стільки мов, скільки знаю я, — посміхнувся поблажливо Потурнак. — Як ти з ними спілкуватимешся?

Він застібнув накидку і звівся на рівні. Вершники не одразу його й помітили на тлі сірого неба, а уздрівши високу постать у чорному плащі, яка невідь звідки виросла посеред степу, спинили коней і висмикнули з-за пояса пістолі. На те Петро відхилив клобук, показавши сіру молдавську шапку, і замахав застережливо руками. І тут з’явилася хмарка диму біля пістоля одного з вершників, близько просвистіла куля і

гримнув постріл. Петро впав і, падаючи, помітив краєм ока три голови, що визирали з байраку. Верхівці, напевне, подумали, що він заманював їх у пастку. Вони розвернули коней і у чвал поскакали назад..

"Авжеж, — майнула думка, — хтозна, який загін ховається в балці... А десь же, не так далеко, Кучманський шлях".

Шестеро на мулах погнали слідом. З усього, ці не належали до одного гурту з кінними, а були тільки подорожніми

Потурнак підхопився на рівні, і по хвилі вже був біля свого коня.

— Якого біса ви повитикали голови! — дорікнув, стрибаючи в сідло.

Гривастий, вибігши на рівне, став наздоганяти вершників на мулах.

— Спиніться! — волав Петро польською, турецькою, молдавською, але ті втікали, не озираючись.

Раптом подумав, що прибульці накивали п’ятами, а отже не являли собою загрози. Востаннє погукав німецькою:

— Не втікайте!

І тут один із шести натягнув повід, і мул спинився. То був рудобородий гладун у сутані, обмотаний замість паса веретою. При ньому не видно було зброї. Позаду сідла висіли сакви. Під густою бородою не можна було розгледіти обличчя, проте очі блакитні, аж білі, виказували смирення. Чоловік заговорив німецькою, але Потурнак нічого не втямив. Друзі монаха помітивши, що той мирно балакає з вершником на низенькому гривастому коні, зупинились, а тоді повернули назад. З виду то були ченці, але ніби з різних монастирів. Постать одного укутувала нова сутана, на інших було витерте або вилиняле вбрання. Поєднував їх вираз покірності долі на лицях.

— Чоловіче, — озвався румунською один з п’яти, що під’їхали, — ти кричав моєю мовою. На тобі молдавська шапка й постоли, а під плащем — кожух. Хто ти такий і чого тобі від нас треба?

— Я і мої друзі — мандрівники, — відказав Петро молдавською. — Шлях наш важкий і довгий...

— Скільки вас? — перебив чернець.

— Ми зупинилися щоб перепочити, — продовжував Потурнак, — аж ось нагодилися ви... Ми вже зраділи, що не ординці, а ви — кулю...

— Не ми, а вони, — кивнув чернець у бік кінних, що спостерігали віддалік. — Скільки вас там ховається? — повторив запитання.

Несподівано Потурнак завважив, що стоїть у середині півкола, і на ньому схрестилися погляди шести людей. Хоч виразами очей та облич ті виказували смирення, проте невидимі потоки, що струмували з зіниць, пронизували його наскрізь. Так само він почувався, коли розмовляв з Оникієм у мить, коли дух характерника входив у іншу дійсність. Оникій ставав тоді чужою людській природі сутністю. Того, хто бував поруч, охоплювало моторошне відчуття страхітливого сну. Тим часом вершники на вухатих конях намагалися стати так, щоб він опинився в центрі кола. На мить Петро відчув себе в середині павучачого плетива, зітканого шістьма павуками. Нитки, що припнули до місця його й коня, не можна було розрубати шаблею; не міг він вихопити й пістоля, що сховав був ззаду за поясом. Шестеро людей, ніби то були складові якоїсь великої рудої потвори з шістьма парами рук, насувалися зусібіч. Майнула думка, що цим не потрібні ні пістоль, ні шабля. Вони самі були зброєю — незвичайною, а відтак грізнішою за будь-яку іншу. Їхні очі й вирази облич виказували все ті ж смирення й покірливість долі, а тільки з зіниць струмувала сила, що геть паралізувала його. Вони вже були в півтори сажні від нього, коли гримнув постріл. Стріляв у повітря один з

вельмож, котрі спостерігали за тим, що відбувалося. Але на те жоден з ченців навіть оком не повів.

Потурнак озирнувся — до байраку було не менше сотні сажнів. І тут він побачив, що звідти йде чоловік з чорним птахом на плечі. Оникій, здавалося, не йшов, а плинув у цьому ж, але водночас і не в цьому, але дуже схожому на цей, степу. Раптом Петро немовби прозрів — усі шестеро вершників були руді — хто з бородою, хто з вусами, хто з давно неголеною щетиною, але всіх їх ніби було народжено в племені, де самі тільки руді. "Хай вам чорт! Це ж треба — усі шестеро, здається, хною вимазані!" Щойно він так подумав, як відчув, що кінь під ним дрібно затремтів; його неначе хтось поганяв і водночас не відпускав повід. І тут сталося неймовірне — четверо на мулах зірвалися з місць і понеслися в степ. Їх підхопила якась потужна сила, і розжбурляла кого-куди. З тим увірвалися тенета, якими його було припнуто. Чоловіки в чорному мали здатність навіювання тільки тоді, коли поєднували свої зусилля. З їхнього гурту справді утворилася невидима потвора, яка обертала людину на слухняне знаряддя. Двоє, що залишилися, — румун і німець, роззирнулися, але нічого не завваживши, розгублено втупилися в Петра. Раптом перестав тремтіти коник; Потурнак подивився у бік байраку, але Оникія вже там не було. Тим часом мули під втікачами так прудко бігли, ніби їх переслідували зграї вовків. Скоро вони обернулися на рухомі цятки, і розчинилися в сірому одноманітті — два з північного боку, два — з заходу й півдня.

Наблизилися вершники на білих конях. Петро сягнув рукою під плащ, аби дістати з-за спини пістоль, але вельможа, що стріляв, застромив свою зброю за пояс.

— Чужинцю, — погукав він татарською, — що ти сказав такого монахам, що їх ніби вітром здмухнуло?

— Я не чужинець у цьому степу, — відказав Потурнак також татарською. — А чого вони кинулися навтіки, поцікався у їхніх друзів-відьмаків.

— Он як... Виходить, що ти ще більший відьмак, коли змусив тих утікати.

"Оникій їм не відкрився, — подумав Петро про п’ятьох на білих коняк. — І цим, що зосталися, — також. Його бачили тільки ті, що втекли, і я."

— Та ні, — відказав Потурнак, — вони злякалися твого пострілу.

— Хіба звук пострілу долинав до їхніх вух упродовж кілька хвилин? — мовив з усміхом вершник на білому коні.

І тут подав голос чернець-румун:

— Пане, він тямить румунською.

— Та-ак, а по-козацькому він уміє? — озвався також румунською другий вершник на білому коні.

— Знаю й по-козацькому, — відказав Петро українською.

По цих словах двоє з п’яти на білих конях смикнули за поводдя й попрямували до гурту, де був Петро. Троє залишилися на місці. Коли вершники наблизилися, Потурнак раптом завважив, що вони йому когось нагадують. Але перед ним були чужоземні шляхтичі, які сиділи в дорогих сідлах на рослих породистих конях. Один довговидий з голеним обличчям, другий круглолиций з борідкою й вусами — це він стріляв. І тут Петро впізнав чоловіка, що стріляв. "Та це ж сотник Сасько Федорович!" — мало не вигукнув він.

Озвався довговидий українською:

— Хто ти такий, якщо не вважаєш себе чужинцем у цьому степу?

— Я той, за вбивство кого у путньому товаристві дрючкують, — відказав також українською.

— Чи не хочеш ти сказати, що належиш до такого товариства? — знову поцікавився довговидий.

— Авжеж належу. — Петро мало не сказав: "пане сотнику", бо той, хто запитував, був також сотником на ім’я Нечипор.

Торік улітку, після відбуття із Січі послів короля германського Рудольфа, обоє старшини зникли.

— Стривай-но, чоловіче, — озвався Сасько Федорович, — чи не Петро Потурнак ти?

...Троє на білих конях, що їхали за Нечипором і Саськом, кидали на Петра насторожені погляди. Позаду сідел на крупах їхніх коней висіли важкі сакви. Суворі обличчя усіх трьох виказували в них військовиків, готових до рішучої дії. Один звернувся німецькою до Нечипора і, вислухавши його, заспокоївся.

Козацька старшина знала дорогу, вірніше напрямок, попри те, що довкруж не вгадувалося ні шляху, ні навіть стежки. Опинившись на краю байраку, вони довго вглядалися в протилежний його бік, геть порослий чагарником. Раптом Нечипор завважив унизу улоговини, у півверсти на південь, три кінні постаті.

— Ото твій кіш? — запитав з усміхом.

— Так, — відказав Петро.

— На Січ мандри правите?

— Ні. Шлях наш — до містечка Самарь з перевозом на Дніпрі, що зверху першого порога. А там видно буде.

— Тоді ось що, брате, троє, що з нами, — посланці Рудольфа Другого до гетьмана. Імператор відрядив їх після того, як козаки свою обіцянку виконали і взяли Сіноп. Місія ця таємна. Отже, людей своїх тримай від нас подалі. Про це ніхто не повинен знати. Для волоцюг, що були нашими супутниками, ми їдемо до коронного гетьмана Замойського. Знає, здається, тільки гладкий монах-німець... Ми затаборуємо в чагарнику за ручаєм. Там є стежка в заростях, якою вранці вийдемо з байраку і вирушимо далі. Приходь після вечері, погомонимо. Тільки сам.

— У нас баранина є, — сказав Петро. — принести?

— Ні, дякую. Не треба.

ЧЕРНЕЦЬ — УТІКАЧ

...Згасало багаття, на якому посланці готували вечерю. Білі коні й мули ченців скубли уцілілу травичку по краю потоку, з протилежного боку якого, неподалік від двох наметів, паслися гривасті бахмати.

Нечипор, навіть без крисатого капелюха з павичевим пір’ям, мав шляхетне, але бліде, як для козака, обличчя. Більше року-бо вони з Саськом Федоровичем мешкали при дворі імператора Рудольфа Другого. Дослухавши оповідь Потурнака про взяття Сінопа і їхні поневіряння по тому, він довго мовчав. Не озивався й Сасько Федорович. Його обличчя з великими карими очима виказувало подив, ні — одкровення. Вони подумки співставляли почуте про взяття Сінопа зі слів очевидця з легендами, що їх оповідали про той напад при імператорському дворі.

— Потурначе, що то за байки поширюють в германському королівстві про підводні човни, якими буцімто скористалися козаки під час нападу на Сіноп? — подав голос Сасько Федорович.

— Друже, не вір небилицям, — порадив йому Нечипор.

— То не байки, — сказав Потурнак, і кивнув у бік наметів з протилежного боку потоку, де вгадувалися три постаті. — Отам чоловік, що побудував їх. Піти, покликати?

— Ні, — твердо сказав Нечипор. — Не можна з двох причин: першу ти знаєш, а друга —військовики Рудольфові мають завдання, крім усього, з’ясувати, що то за підводні човни. Вони про те не раз у нас допитувалися. Посилалися на свідчення учасника сінопського походу — таємного посланця у Січ Бределя. Якщо такі човни справді існують, то про те, чи можна про них оповідати, нехай вирішує гетьман... А що то за один? — кивнув сотник у бік наметів. — Я його знаю?

— Не знаєш. Він із білих. Цього літа до нас прибився. Грамоти навчений у Києві. Батько його Карпо — з наших.

Озвався Сасько Федорович:

— Чи не той це Карпо, що колись став на захист характерника, коли по того інквізиція навідалася?

— Він.

— ...Монахи прибилися до нас уже за містом, — оповідав Нечипор Потурнакові. — Старший загону кінних, що нас супроводжував до кордону з Річчу Посполитою, не хотів їх брати — боявся інквізиції. Та ми з паном Саськом Федоровичем наполягли, сказавши, що ченці — наші подорожні, а інквізиція над нами не має влади. Для неї вони єретики, для нас ніхто. Якщо ж ми помітимо від них загрозу для посланців пана імператора Рудольфа, — Нечипор кивнув на трьох вельмож, які сиділи осторонь і про щось балакали з монахом-німцем, — то ми самі з ними впораємося.

— А який гріх на них? — поцікавився Петро.

— Хтозна... По всій Європі багаття палають — тут відьму, там відьмака живцем спалять. Ми з Саськом від того хоч і були далеко, але палену людську плоть відчували всюди. Попитай румуна —він один з тих бідолах, на якого очікувало земне пекло.

Мовив Сасько Федорович:

— Коли я там пожив, то зрозумів, чому християнський світ поступається силою султанові. Європейські королі ведуть війну на два фронти: з мусульманами і зі своїми підданими. Може, й треба вряди-годи знищувати потороч, що її випліджує рід людський... Мабуть що, треба, а тільки хто скаже, в якому тілі живе божа сутність, а в якому ховається нечистий? До того ж нечистий спритніший у підлоті, а відтак часто опиняється нагорі. І тоді він уже судить, кого спалити на вогнищі, а кому створити рай посеред суцільного пекла.

Нечипор покликав румуна, і той, захопивши шматок верети, на якому доти лежав, підійшов.

— Іліє, як ти і твої подорожні довідалися, що ми вирушимо в козацький край? — запитав румунською.

Чернець простелив шматину, сів, а тоді показав на німців.

— Германця повідомив хтось із палацу...

— Ти кажеш про монаха? — поцікавився Сасько.

— Він не монах, — мовив Ілія. — Він алхімік — той, що шукає філософський камінь. Ну, перетворює там щось на золото. Але його біда в тому, що він дуже заможний, і хтось поклав око на його багатство. По нього вже мала прийти інквізиція, але він випередив... До мене під’їхав

за містом, де я очікував на бодай якогось подорожнього. Чого саме до мене, а не до когось іншого з тих, що сиділи під брамою? Бо я був у сутані, і він також — у сутані... У мене був мул, і в нього — мул. Він мав намір втекти до козаків, де інквізиція до нього не дотягнеться. Мені ж байдуже було, аби тільки зникнути з католицького краю. — Раптом монах подивився на Потурнака. — Ти питаєш, воїне, який на мені гріх?.. Ну, ну, отямся! Оце і є мій найбільший гріх, що я можу вгадувати думки. Монастирська братія, як ось щойно ти, стала помічати за мною цю дивну здатність, а згодом про те стало відомо настоятелеві. Скоро я завважив на собі й око інквізиції. А далі — прощавай рідна Трансільваніє, прощавай монастир.

— Стривай, — озвався Потурнак, — та ж я по-своєму, по-українському думав, а ти не знаєш моєї мови...

— Воїне, людина думає не словами, а образами. Образи ж однакові для всіх, незалежно від племені чи кольору шкіри. Потім людина обертає ті картини на звук, тобто слова, передаючи звуком їх іншій людині... Зробити те до-пуття вона може тільки мовою пращурів. Ага, хотів би тебе заспокоїти: я вловлюю образи лише ті, про які людина думає зараз. Оце й увесь мій гріх. Те, що ти колись надумав, намислив, для мене сховане. Для мене... Бо є такі, що можуть прогулятися по твоїй пам’яті, аж до того моменту, коли ти вперше побачив світ. Але скажу тобі чесно: я б хотів довідатися, що ти подумав тоді, коли пугнув чотирьох відьмаків. Господи, Господи, — перехрестився чернець, — чин твій незбагненний! Хіба таке можливе — від одного погляду рвонути світ заочі.

— То не я, — сказав Потурнак.

— Он як... — румун примружив очі, майже заплющивши їх, а тоді додав: — Авжеж не ти, а чоловік з круком на плечі. Його й відьмаком не назвеш. То щось значно більше.

— Про що це ти? — подав голос Нечипор.

— З’являвся тут один... — мовив чернець. — У дусі. Це від нього дали драла наші попутники.

— Схоже, тут побував Оникій... — усміхнувся Сасько Федорович, погладжуючи борідку.

Румун помовчав, про щось міркуючи.

— У твоїх думках, пане, — звернувся до Саська, — я бачу ту ж саму людину, що про неї також подумав оцей воїн, — кивнув на Потурнака. — Пригадую балачки тих чотирьох, що втекли. Вони казали, що в козацькому стані живе великий маг. Його ніколи не бачили, але знали про нього. Судячи з того, що сталося, отой з круком і відьмаки, котрі дременули від нього, а точніше від його духу, — непримиренні сутності, і належать до різних світів. На жаль, мені не довелося поспілкуватися більше з відьмаками. Вони нас із німцем не підпускали до свого гурту, до того ж я не міг читати їхніх думок. Вони знали, що ніякі ми не слуги сатани, а отже не товариші їм. Тому і їхали осібно, і на привалах гуртувалися осторонь від нас. Ми ж із німцем трималися ближче до вельможних панів...

— Послухай-но, монаше... — озвався Потурнак.

Румун не дав закінчити, відказав:

— Не знаю. Так вийшло. Можливо, ті четверо через те й приєдналися до нас, що ми з німцем руді, як і вони. А тоді збагнули, що ми хоч і їхньої масті, та не їхнього клану. Адже ти про це хотів запитати...

— Ти сказав про два різних світи... — зауважив Нечипор.

— Це світ астральний і той, який над нашим — земним і над астральним світами... Ні, Божий світ — ще вище, — відповів Ілія на запитання Нечипора, яке він ще не висловив. — В астральному світі живуть душі тих, кого вищі світи відкинули. Ну, це якщо відьмак або й не відьмак, але який нагрішив дуже, помирає, то душа його далі астрального світу не піде. Астрал — світ чорних душ, покручів, поміж яких немало справді мудрих, але лихих сутностей. Вони часто спілкуються з вовкулаками в людській подобі. Повторюю: з вовкулаками, бо на душу, яка носить у собі Божі заповіді, вони впливу не мають. Мешканці астрального світу часто втручаються в земні події. Звісно, не прямо, а через навіювання, через сон... Їхніх земних агентів легко розпізнати — це знавіснілі, одержимі люди. А навісніння — хвороба; вона не менш заразна, ніж чума. Досить одного-двох таких, щоб нею заслабували всі. Від чуми гниє плоть, від навісніння — душа — стає безмежно жорстокою. Спалення людей це принесення людських жертв з найбільшими стражданнями, які тільки може вигадати нечистий. А їх тягнуть на вогнище саме одержимі, фанатики. Такі жертви колись приносили Молохові — найкривавішому з усіх бовванів. Нашому ж, християнському, живому Богові це не потрібно.

— Та ж поміж одержимих немало таких, які життя ладні покласти заради волі і справедливості, — заперечив Сасько Федорович.

— Справдні, — погодився Ілія. — Але коли одержима людина про добро і справедливість мовить — пастка те, і для тих, кому вона обіцяє, і для самого знавіснілого. На лихо вийде — рано чи пізно. Чим більшого добра і справедливості прагне знавіснілий, тим більше горя отримають ті, хто йому повірить.

— Ти кажеш так, ніби там, у тому астральному світі, побував, — зауважив Нечипор.

— Бо таки побував, — відказав румун. — Хоч і нетривалий час...

І тут до них підійшов гладкий німець у сутані. Потурнак завважив, що на обличчі в нього, попри густу руду бороду, вгадувався все той же вираз смирення. Звернувся до монаха, перебираючи пальцями чотки. Вони про щось між собою погомоніли німецькою, а коли німець повернувся, щоб іти, монах показав йому місце на повстині, на якій сам сидів, і той сів.

— Він йому сказав, — озвався до Потурнака Нечипор, — що вже час вирішити, чи подасться румун з ними — германцями у Січ, а чи вибиратиме, свій шлях. Бо завтра вранці вже буде пізно. Румун сказав, що поміркує до ранку.

У німця щось запитав Сасько Федорович. Той, здавалося, зрадів запитанню, бо йшлося, мабуть, про важливе для нього; від виразу смирення на лиці не залишилося й сліду; тепер це було обличчя скривдженої людини. Сасько ще кілька разів звертався до нього, а тоді переклав почуте:

— Цей чоловік із старовинного баронського роду. Його заняття алхімією стало нагодою, щоб відібрати в нього майно, яке нагромаджувалося упродовж кількох поколінь. Хто за тим стоїть, церква чи двір, він навіть не здогадується. Каже, що це друга хвиля полювання на відьом. Перша спалахнула понад сто років тому, коли знавіснілий монах Генріх Крамер написав книгу "Молот відьом", у якій наводив ознаки, як розпізнати відьму чи відьмака. Німець каже, що за тими ознаками можна будь-кого проголосити відьмою чи відьмаком. Тепер цей твір церква надрукувала знову, і він є у кожного сучасного нам "генріха крамера". Тому всі, хто переховується від інквізиції, найчастіше маскуються під послушників. Барон оповів ще одну річ, почуту від іспанців. Ну, отих чорних магів, що накивали п’ятами... У невидимому світі зараз точиться боротьба між кількома найбільшими силами, потугами чи князями — я до-пуття не збагнув між ким і ким — від того,

яка з цих потуг переможе там, угорі, залежатиме й те, хто пануватиме тут, на землі.

Барон знову заговорив, а Сасько перекладав:

— Про Україну існує пророцтво, писане, мабуть, кимось із християнських пророків. Барон натрапив на нього в книгозбірні якогось із храмів Риму. Переписав, а коли розпочалося полювання на відьом, папір спалив, саме ж пророцтво запам’ятав. Ось воно.

Бористен потече силою. Люди, що воду з нього питимуть, у міць уберуться. Над великою жінкою князь з’явиться. Почне змагатися з іншим князем, який опікується іншою великою жінкою. Не переможе, але знесилить його. І велика жінка та друга заслабне. Тирас від багатовікового сну прокинеться, але ява страшнішою за сон буде.

А ось передбачення, яке потрапило до рук барона в бібліотеці одного з тамплієрських храмів Лондона: На Бористені місце сили виявлять. Сприяння матиме всяк, хто там оселиться. На межі століть виникне магічний ланцюг, такий міцний, що з нього егрегор сформується. Живитиметься той егрегор від Бористена. За два покоління егрегор такий дужий стане, що з більшим егрегором зіткнеться і переможе його, але перемогою не скористається. По тому за два покоління під тим небом великі зміни стануться. Міцніший заслабне, слабший силою сповниться, і це призведе до зміни потуг у земному світі.

Мовиться про те ж саме, хоча й писане різними пророками і в різний час. У другому передбаченні йшлося ще багато про що, але барон не встиг запам’ятати, бо спалив папір, на якому його було записано. Хоча в пам’яті зосталося, що йдеться про наш час — кінець шістнадцятого сторіччя –— і два покоління по тому. Перше ж, християнське пророцтво — також про наш час, але в ньому є ще й про далеке майбутнє.

Сасько подивився на німця, і вислухавши його, став перекладати:

— Ось продовження першого пророцтва:

І підведеться Мешех, і князь його, і велика жінка його. І сила на них зійде, і потугою великою стануть. Багато рік і джерел у море увіллють, бо заслабне ангел вод, і пануватимуть дев’ять поколінь над морем і над ріками та джерелами, що море наповнюють. А одне покоління триває двадцять п’ять років. На межі часів у володіннях Мешеха виникне велика діра між астральним та земним світами. Нечисті, що зійдуть крізь неї з Орба, набувши зрілого віку, полонять землю і вб’ють кожного третього. Це станеться у перші покоління нових часів. Отруєне буде море і ріки та джерела, що море живлять, вода в них на кров обернеться. А жінка велика Мешехова причинною стане, але князь, що над нею, сильним буде. Триватиме те ще три покоління. А за тим море, що його Мешех і жінка велика створили, зміліє, бо не живитимуть його вже ні Бористен, ні багато інших річок і джерел; кров на морі буде, допоки й моря.

Бористен же по тому ціле покоління тектиме занечищений астральними сутностями, хоч і не вливатиметься більше в море. А тоді ангел вод одужає і Бористен знову силою потече. Тирас, що багато віків був під чужою рукою, у міць убереться; дужою стане й та жінка велика, що багато поколінь німою була, і князь над ними. І Бористен тектиме п’ять поколінь і два роки. Вивищиться Тирас — наймолодший із синів Яфетових, бо його час настане, і понесе дух праведний.

Барон слухав переклад своїх слів незрозумілою мовою, перебирав рожевими пальцями кульки на нитці, а тоді продовжив. З повновидого обличчя Саська весь час не зникав вираз одкровення. Він переказував низьким голосом українською:

— Втаємничені знають ще якесь передбачення, яке стосується також козацького краю. Зараз у цьому небі формується майбутнє Європи. Тому й націлилися сюди оті четверо відьмаків, що втекли. Це ж — одна з причин, чому й сам барон, довідавшись про посланців Рудольфових у військо козацьке, пристав до них. Дехто з посвячених

людей Німеччини побачили у взятті козаками Сінопа також перші ознаки збуття пророцтв.

Нечипор, який сидів ближче до ватри, розстібну накидку, схожу на кунтуш, показавши піджупанник з червоного оксамиту. Тоді звернувся до барона німецькою. Сасько переклав для Потурнака:

— Бористен це — Дніпро, як я зрозумів. А він впадає в Чорне море, а не в якесь Мешехове. То, мабуть, алегорія?

— Точніше сказати: метафора, — перекладав Сасько відповідь німця. — Всі стародавні пророцтва загорнуті в метафору, від чого писання часто здаються нісенітницею. Звичайний чоловік, я вже не кажу про невігласа, їх не збагне, а відтак не намагатиметься й зашкодити збуттю. Втаємничені ж... Ну, на те вони і втамничені, щоб знати наміри Господа, не стоятимуть на заваді збуття волі його.

Подав голос Потурнак:

— Переклади, пане Сасько Федоровичу... Якщо відьмаки сюди націлилися, то, виходить, що вони спроможні зашкодити збуттю пророцтва?

Сасько переклав німцю слова Потурнака, а потім став перекладати слова німця:

— Темним справді відомо і про передбачення, і про те, що зашкодити збуттю його неможливо. Але вони все одно втручаються в перебіг подій. Користь для них у тому, що вони не бувають заскочені зненацька подією, яка для всіх виявиться цілковитою несподіванкою... Море ж, про яке йдеться в пророцтві, це людське море — людність імперії, яка виникне після того, як заслабне інша — могутня тепер держава. А заслабне вона через те, що "Бористен" її такою зробить. Князь над ним з’явиться. Уже з’явився... Ну, сила Вища. А те, що народ Бористеном

названо, не така вже й велика метафора. Переважна більшість ваших людей п’ють з Бористена або з рік, що в нього впадають, а відтак є крапельками тієї великої ріки. От тільки, що це таке — місця сили, не відаю. Але знаю, що колись дуже давно, за багато століть до Різдва Христового, до Бористена приходив набиратися сили персидський пророк Заратуштра. А йому про ці місця було відомо ще з давніших писань. Моєю метою побувати у вашім краї, крім утечі від інквізиції, було ще й те, що я мушу розшукати бодай одне з тих місць, та пожити там якийсь час. Може, просвітліє чорна смуга життя мого. Нічого мені не треба, ні багатства, ні належних моєму титулові почестей. Я хочу тільки пожити спокійно та мати змогу займатися своєю алхімією.

Озвався Нечипор до барона, а Сасько перекладав:

— Ти сказав, пане алхіміку, що в далекому майбутньому нам напророчено жити п’ять поколінь і два роки, себто сто двадцять сім років. А по тому ми що, зникнемо?

— Ні-ні… — відказав барон. — Йдеться про наповнення в душах, яке гуртує людей в одне плем’я. Протягом п’яти поколінь і двох років відбудуться три великі злами, які потрясуть увесь Бористен. Через тринадцять років і п’ять місяців від дня, коли Бористен уже не впадатиме в жодне з людських морів, по тому — через двадцять один рік і вісім місяців, і по тому — через тридцять п’ять років і один місяць, а триватиме цей останній період п’ятдесят шість років і десять місяців. Щораз нова якість з’являтиметься у свідомості бористенідів. По четвертій — останній зміні Бористен іншим стане. Якби ті зміни пророкувалися на кінець часів, то я сказав би, що він на море обернеться. Але це станеться на початку нових часів, чи краще сказати: нового анарагонічного оберту, коли ангел вод у силу увійде… Що таке ангел вод? Це сила небесна, яка стежить за тим, щоб витоки племен і народів не замулювало. Він покликаний стежити також за тим, щоб не зникала різноманітність у земному світі, бо тоді, коли зливаються в одне різні народи, сатана приходить. А бористенідам накреслено стати однією з духовних потуг людства, довкола якої згуртуються всі, хто

живе заповідями добра. З нього — Бористена вийдуть пророки й пророкині, Творцем утаємничені.

І тут подав голос монах, який звертався до барона. Сасько переклав для Потурнака:

— Події, про які ти кажеш, стануться за кілька століть, а ти називаєш навіть місяці. Пробач, учений мій друже, але я не можу повірити у таке точне віщування.

Навіть під густою бородою алхіміка можна було вловити поблажливу посмішку після слів румуна. Він казав, а Сасько перекладав:

— Пророцтво, якщо це справді таки пророцтво, передбачає не тільки роки й місяці, а й дні, і навіть години. Наводяться дні і в писанні, про котре я оповів, але я запам’ятав кількість днів лише для двох останніх періодів. Мабуть, тому, що в них однакове число — п’ятнадцять. Тобто тридцять п’ять років, один місяць, п’ятнадцять днів і п’ятдесят шість років, десять місяців, п’ятнадцять днів. У першому і другому періодах, здається, днів не наведено, а самі тільки повні місяці… Згадай, Іліє, хоча б пророцтво Даніїла про сімдесят сідмиць. З якою точністю все збулося!? А там же відстань між написанням і збуттям пророцтва — чотири з половиною століття.

Румун нічого не відповів, але було видно, що німець його переконав.

І тут до румуна озвався Нечипор, який досі мовчав:

— Іліє, чому ти Петра називаєш воїном, а на нас з паном сотником Саськом так не кажеш? Адже ми також воїни — козаки, як і він. Тільки старшина.

— Вельможний пане, — сказав монах, — щораз, як цей чоловік щось каже, у пам’яті його виникають картини великого бою. Не має значення

про що він говорить чи думає, баталії — щораз інші — спалахують у його голові. Я не міг би описати жодної з тих картин, але єдине можу сказати напевне: це був жорстокий бій, крові багато, полум’я всюди, мури фортечні, жінки якісь. Сталося те недавно, але, здається мені, що воно супроводжуватиме цього козака до кінця життя. Я не вловлюю страху в його свідомості, а тільки співчуття і душевний біль від того, що сталося.

День згасав. Вогнище на якому готували вечерю козацька старшина й посланці, вже ледь жевріло. Кволий вітрець часом здмухував попіл з-над жару і тоді в обличчя людей хлюпало теплою хвилею. Не вгадувалося вогню також біля двох наметів з протилежного берега потоку.

Німець щось сказав до румуна й вони підвелися. Тоді перемовилися кількома словами, й алхімік звернувся до старшини. Обоє кивнули на знак згоди. Коли ті відійшли, Сасько пояснив Потурнакові:

— Румун попрохав узяти його в Січ. Ми погодилися. Які з них будуть козаки — хтозна. Але вченість їхня не завадить козацькому війську. До того ж хлопці вони товариські. Ніде так не пізнається людина, як у мандрах, надто коли небезпеку звідусіль очікуєш. Не критимусь, Потурначе, — натерпілись ми, коли перетинали Кучманський шлях. Не так за себе, як за посланців... Намагалися вислати на кілька верст попереду отих, що втекли, але вони не погодилися. Тоді зголосилися німець з румуном. Вони й були нашим дозором... Чого всі рвонули, коли ти ніби виріс посеред степу? Бо ми хоч і перетнули невільницький шлях, але від нього не так далеко від’їхали. Подумали, може, десь у степу й причаївся загін кримців. Сам розумієш — після того, що ви накоїли в Туреччині...

Озвався Нечипор:

— Це добре, що Ілія напросився в Січ, бо він знає, куди ми їдемо, а відтак, крім нього, нікому буде виказати таємницю посланців Рудольфових.

Потурнак також підвівся, але не поспішав іти. Тоді мовив:

— А якщо оті повернуться? Ну, що втекли... То саме лихо. Вони припнули були мене поглядом до землі, міцніше ніж мотузкою. І не тільки мене, а й мого коня. Такого я ще не звідував. Якби не Оникій...

— Авжеж то чорти, — погодився Сасько, — і автодафе для них вигадали. Але втішмося тим, що врятували двох чесних людей. Ми з паном Нечипором і посланцями дійшли згоди, що подорожні їдуть з нами до кордону з Річчю Посполитою. А ще ми домовилися, що крайня межа — ось цей байрак, а далі — хто куди. Бо вже за байраком, прямо на Схід — Січ, за два-три дні ходу.

— Вони не повернуться, — сказав Нечипор. — Оникія побояться.

— Мабуть що, — мовив стомлено Потурнак. — На добраніч, панове старшино.

...Петро прокинувся, коли вже сіріло, але табір посланців зник. По них не залишилося жодного сліду. Навіть місце багаття, доволі таки велике, присипали землею і прикидали пожовклою травою. Тільки вгадувалися відбитки підків біля потоку, які вели в густий чагарник на схід.

На узвишші, яким вони їхали вже півдня, не зустрічалося ні пагорба, ні балки, де можна було б причаїтися на відпочинок. Тим часом південним вітром нагнало важкі хмари, які ось-ось мали розрішитися дощем чи снігом. Потурнак потягнув за повід, і кінь, що біг неквапливою риссю, спинився.

— Діставаймо, Саво, накидки з клобуками, — сказав, зіскочивши з коня. — На сніг погода...

— Може, перепочинемо? — спитав Приблуда. — Та по шматку коржа...

Замість відповіді Потурнак звернувся до Наталки:

— Дістань, серденько, з сакви коржі й оливки — підкріплятимемося в дорозі... Зупинятися тут не можна — ми як на долоні.

— То, може, коней пришпоримо, — сказав Сава. — Щоб скоріше покинути рівнину.

— Ні. Поїздка тільки тоді надійна, коли кінь сам обирає, яким плигом йому бігти. Наші конячки біжать так, як бігають їхні родичі тарпани. Вони не стомлюються, і в лиху годину на них можна буде покластися.

Потурнак погладив по шиї свого бахмата, спішився, тоді поплескав його по коліну і став оглядати копито — кінь слухняно згинав нога за ногою. Так він зробив з усіма кіньми.

— Буває, колючка увіп’ється або копито пошкодиться.... Адже коники не підковані.

— Ти з ними — так лагідно, ніби в них є душа, — зауважила Меланія.

— Бо таки є. Поглянь-но, очі які розумні... І в тих овечок, яких я зарізав, була душа. Я попрохав у них пробачення перед тим, як пустити під ніж. І в оливках, які ви їсте, і в зернах жита, що з них борошно змололи, була душа. Тільки ось люди, на жаль, не всі її мають або ж — іще гірше — наділені душею скаженого звіра.

Дівчата накинули плащі поверх шерстяних хусток, що укутували їх до самих колін. Коли ж натягли на голови клобуки, то стали схожі на ординців. Петро оглянув їх, на чорних низеньких конях, з усіх боків, вдоволено посміхнувся.

— Погнали, — сказав.

ОБОЗ

Два десятки возів з добром, харчами та кормом для коней рухалися цілиною, притрушеною снігом, на якій ледь угадувалися сліди дороги. Валку супроводжували дві сотні козаків.

Богдан Микошинський, який разом з осавулом Нетудихатою та двома соцькими очолював обоз, випростався на стременах, вглядаючись у обрій попереду, а тоді озвався до осавула:

— Якщо мені пам’ять не зраджує, за отими пагорбами мусить бути вибалок, а в ньому ручай. До сутінок устигнемо. А там розкладемо шатра та заночуємо.

— Дні короткі, — зітхнув осавул. — Миколая, либонь, у дорозі будемо святкувати.

— Встигнемо, — сказав гетьман. — До Костянтинова тиждень ходу.

Якийсь час їхали мовчки, дослухаючись до форкання коней та стукоту коліс об мерзлу землю.

— Ти не забув, Богдане, що в Умані я маю борг сплатити? — озвався Нетудихата.

— Ні, не забув, — відказав Микошинський. — Гадаю, одного дня тобі вистачить. Зробимо так: Умань обійдемо стороною і краще — в сутінках. Бо скарб великий веземо. Око чуже не мусить торкатися возів. Ти ж із сотнею Забігайла відстанеш і наступної доби — на той час ми вже будемо далеко — зробиш свою справу. З міста вирушите на північ у напрямку Білої Церкви, а там, за кілька верст від Умані, збочиш на захід і згодом вийдеш на сліди нашої валки.

— Сотні не треба, — мовив осавул. — Дасиш десятьох, але я їх виберу сам.

— Мартине, того переполоху, якого ми накоїли на морі, досить аби збурити увесь християнський світ. Зараз за нас — живих і за упокій душ полеглих правлять у храмах. На нашому боці й король Речі Посполитої Жигмунд — сутністю своєю християнською... Та як монарх, державу якого ми поставили на межу війни з одним з найгрізніших володарів світу, він помститься. У таких випадках спочатку підсилюють гарнізони в південних містах. Згодом жовніри об’єднаються і рушать на козаків. В Умані скоріше за все вже отаборився загін коронного гетьмана. Вас переловлять і доправлять у Краків, де й стратять привселюдно на догоду султанові. Отож бери сотню. Навряд чи там зараз велике військо...

— Богдане, я не збираюся зводити порахунки з усім містом. Мушу віддячити тільки двом — орендареві та його панові за знущання над моєю матір’ю та її смерть. На це великого загону не треба. Після завтра субота — з навколишніх сіл і хуторів люду на ярморок понаїде. Ми ж у сіряки уберемося, збрую дорогу з коней залишимо тут, на возах. Ну, дядьки на ярмарок приїхали аби купити щось на свято...

— Можна й так, — погодився Микошинський.

Тим часом голі дерева в перелісках і гайках попереду стали темнішати, немов би їх накривали сутінки.

— Гетьмане, — озвався сотник Палійчук, — ми наближаємося до снігопаду.

— Схоже на те, — підтвердив Нетудихата. — Сніг може нас затримати — до Умані не встигну.

Якийсь час козацький зверхник вглядався в каламутний обрій на заході, а тоді обернувся до осавула:

— Як ти вирішиш, так і чини. Можеш узяти десяток, а можеш і сотню козаків, та поспішити, щоб устигнути на ярмарок. Але якби ти запитав мою думку, то я порадив би не квапитися зі сплатою боргу. Ну, це — наражати на небезпеку вози з добром. А тут не тільки наша та тих, хто з нами тепер, частка, а й частка, яка піде на підтримку храмів. Я вже не кажу про тих, кого не знайшли поміж мертвих у Сінопі, і наділи яких громада довірила нам. А після півострова, де ми таборували, стількох не дорахувалися?! Немало випадків, коли козак, котрого не виявили після бою, з’являвся в Січі і йому віддавали його частку. А ще ж Потурнак і Приблуда...

— Про тих двох забудь і думати, Богдане. — Осавул перехрестився. — Важка смерть їм судилася. З ними поквиталися за всі звірства, скоєні нами в Сінопі. Хай Бог прийме душі їхні світлі. Ми всі запеклі, кров’ю вимащені, а вони чисті, совість незайману мають.

Перехрестився й Микошинський. По часі озвався:

— Розумію, що шансів вижити у них не було, але щось мені підказує: живі вони. Серцем чую. Що вселяє в мене таку надію? Те, що Петро мову турецьку знає не гірше від османа, звичаї їхні... — Гетьман повагався мить, а тоді мовив: — Та й Оникій каже...

— Он як! І що ж він каже?

— Ну, я ото перед від’їздом покликав його, аби подякувати за попередження, які він насилав нам у часи небезпек, тоді запросив до нашого гурту. Дукати золоті він узяв, а від мандрів з нами відмовився. Каже, що Січ, це єдине місце, де у "псів господніх" руки короткі і що наш похід на Сіноп інквізиція на карб йому поставить. Це все, що я збагнув, бо Оникій часом таке верзе, що сам тільки й розуміє.

— А про Потурнака і Приблуду, що він казав? — поцікавився осавул.

— Ну, що вони з пастки страшної вирвалися і що лихо їм на п’яти наступає.

— Коли ти з ним балакав?

— Та одразу ж після паювання здобичі — десь два тижні тому.

Раптом осавул натягнув повід і, спинивши коня, став вдивлятися в снігопад, до якого вони наближалися. Тоді озвався:

— Вершник.

По миті й Микошинський завважив, як рухома пляма попереду обертається на кіннотника.

Незабаром верхівець зовсім уже виринув зі снігопаду; він гнав коня назустріч валці.

— Це дозірний з моєї сотні, — озвався сотник Забігайло. — А тільки чого один? Їх там троє було.

— І чого коня гонить у чвал? Мабуть же, не для того, аби повідомити нам втішну новину, — зауважив Микошинський. — Він озирнувся на

вози, на довгу вервечку козаків, які їхали по двоє. Тоді підняв булаву і обоз спинився.

Скоро вже стало чути глухий тупіт. То справді був один з трійці дозірних, що їх гетьман виставив на відстань десяти верст від валки з усіх чотирьох сторін. Наблизившись, козак осадив білого коня, тоді вистрибнув із сідла і, скинувши шапку, вклонився.

— Вітаю, панове старшино! — Він звертався до всіх, але дивився на сотника Забігайла.

— Бувай здоровий, Менею, — сказав той. — Де решта дозору?

— Татари... Ми наткнулися на невеликий загін. Данило у вибалку причаївся аби діждатися орди та довідатися про їхню чисельність, а Улас назирці їхатиме за вивідниками. — Козак відвернув високого коміра кожуха, явивши вусате молоде обличчя.

— З чого ти взяв, що то саме татари? — озвався гетьман.

— Ну, — коні низенькі татарські; клобуки на головах у вершників.

— Скільки їх? — поцікавився осавул.

— Не знаю. Їх бачив Улас. Ми, віддалившись від нашого обозу верст на десять на південь, роз’їхалися в різні боки на таку відстань, щоб не втрачати один одного з виду. А якби хтось із нас щось запідозрив, то збиралися б у гурт. Улас тоді поїхав ще далі на південь...

— Вони його помітили? — спитав Забігайло.

— Не схоже. Там снігова круговерть. Улас якийсь час ішов за ними слідом. Напрямку вони не міняли; прошкували підтюпцем на північний

схід. Не дуже поспішали. Якщо їхатимуть, як їхали, то ще до ночі перетнуть шлях, яким рухається наша валка.

— А де тепер Улас? — поцікавився Нетудихата.

— Та за ними ж — назирці...

— Що на це панове старшина? — запитав гетьман.

Сотники переглянулися з осавулом. Озвався Палійчук:

— Треба влаштувати привал, а татарських вивідників зловити. Від свого основного загону вони, скоріше за все, віддалилися на півдня-день ходу. Якщо їхній загін не діждеться від них звістки, то затримається ще на півдня. За цей час ми, поквапившись, подолаємо немалий кавал відстані. А сніг присипить наш слід.

— Не дуже й присипить, — зауважив Нетудихата. — Двісті вісімдесят коней... Кізяк ще теплий буде. А загін, який вислав уперед вивідників — не основний. Він є складовою ще більшого загону, а той, напевне, – ще більшого.

Гетьман понуро дивився в гриву свого вороного скакуна, не озивався. Тоді сказав:

— Перехопимо вивідників, а там видно буде. Менею, ти зміг би вивести загін на татар?

— Авжеж, пане Гетьмане.

— Соцькі — по дюжині братчиків у руку пана осавула! Та нагодуйте Менея. Обоз рухається, як і рухався. Ага, мабуть, не треба нагадувати, що в ньому частка кожного з нас...

...Десь за версту від дороги Меней повернув на південний захід і погнав коня по сліду, який ще не встигло припорошити.

Снігопад здалеку здавався щільною завісою, проте не був надто рясним. У ньому вгадувалися і голі, без листя, гайки, й пагорби. Осавул, що скакав на чолі гурту, раптом спинив коня і став вдивлятися в каламутний простір попереду, де мелькала темна цятка. По миті її побачив і Меней.

— Улас, — сказав він. — А десь попереду мусять бути й вивідними.

...Кінотник не дуже поспішав. Раптом він спинився і став вдивлятися в постаті на сході, які рухалися йому навперейми. Скоро вони перетворилися на вершників, а ще по хвилі він упізнав у одному з двох, що їхали поперду загону, верхівця у гостроверхій шапці. То був Меней.

... — Татари вони, — відказав на запитання Нетудихати дозірний. — Четверо їх.

— З чого ти взяв, Уласе, що татари? — запитав осавул.

— Ну, одяг на них... Клобуки, таке інше. Коні низенькі, гриви майже до землі... А поглянь на відбитки на снігу... Непідковані коні бувають тільки у татар.

Нетудихата уважно розглядав сліди копит, а тоді зауважив:

— Тут бігло п’ятеро коней.

— Авжеж. П’ятий — нав’ючений, без вершника.

— Вони далеко звідси? — поцікавився осавул.

— Та з версту, не більше. Он попереду кізяк ще парує.

Старшина тим часом про щось міркував. Тоді, кивнувши на сліди, озвався:

— Ти справді бачив, що їх було четверо, і з ними — один кінь?

— Авжеж.

— Тоді це не кримці, — запевнив. — Татари не ходять по здобич учетверо з одним запасним конем. У кожного щонайменше біжать ще два обабіч того, що під сідлом. Та як би там не було, тих людей треба зловити.

Загін гнав коней у чвал чи не версту, але тих, по чиєму сліду вони їхали, не було видно. Щоправда, снігопад не дозволяв бачити більше ніж на двісті саженів. Раптом козаки спинилися на краю вибалка, у який вели сліди, й одразу ж побачили попереду чотирьох вершників, біля одного з яких біг нав’ючений кінь.

— Авжеж, то не кримці, — озвався по часі осавул. — У татар стремена високо, коліна мало не торкаються грудей. А ці в сідлах сидять, як наші люди. Їдуть з далеку і не один день — тичини для наметів везуть. Щоправда, одяг на них татарський і коники татарські.

По часі знову подав голос Нетудихата:

— Це балка, в якій Богдан має намір сховати на ніч обоз. Вона тягнеться на кілька верст. Менею, їдь назустріч нашим. Скажеш гетьманові, що це не ординські вивідними, і що моя думка така: нехай обоз не поспішає. У балці заночуємо після того, як нею проїдуть ті люди. Вони прямують на північний схід, можливо, до Черкас. А там, напевне, — військо Замойського. Всі, хто приходить з далекого краю, приносять

якусь новину. Ці також принесуть звістку, що в степу спокійно. Досі нас не бачила жодна людська душа.

— Пане осавуле, — озвався Улас. — Чи не простіше їх захопити в полон?

— Авжеж, простіше, — погодився старшина. — А тільки хто повідомить владу, що в степу порожньо? Шлях до Костянтинова мусимо подолати непоміченими, немов привиди. Від цього залежить майбутнє кожного з нас — від гетьмана до візника.

Коли Меней смикнув за повід, щоб їхати, Нетудихата нагадав:

— Та не поспішай у чвал коня гнати. Земля мерзла — почують ті, що в балці.

Вибалок, яким їхали мандрівники на низеньких конях, дедалі глибшав, хоча на кручу не перетворювався. Це була складка на поверхні степу, місцями поросла голими кущами терну, глоду та шипшини. Два загони вершників рухалися саженів за сто від балки. І тут від одного з гуртів відділився кіннотник і поскакав до Нетудихати та Уласа, що їхали вздовж яру, часами наближаючись до самого його краю та поглядаючи на переслідуваних. Зупинивши коня біля осавула, верхівець сказав:

— Мартине, поміркуй ось над чим. Там, звідки їдуть ті люди, немає ні містечок, ні сіл, ні хуторів. Найближчі залюднені місця це — Буджацька або Перекопська орди. А найближчі залюднені місця тут — Черкаси і навколишні хутори. Люди ці не можуть бути купцями, бо краму не везуть. Вони можуть бути послами.

— А чого ж тоді вони їдуть не на Краків, а на Черкаси?

— До Кракова далеко, а в Черкасах — військо, яке через своїх гінців швидко повідомить коронного гетьмана Замойського. З усього, мова

може йти про спільні дії Орди і жовнірів проти козаків. І це мусить початися після різдва, коли крига вкриє річки і отже їх не треба буде долати вплав. Згадай, свої зимові набіги татари роблять саме о цій порі.

Осавул не поспішав з відповіддю, та нарешті відказав:

— Мудрі слова твої, Іване. — Тоді звернувся до Уласа: — Друже, за цими людьми ти їхав кілька верст... Вони десь збивалися з дороги чи міняли напрямок?

— Верст п’ятнадцять, — уточнив дозірний. — Їхали, як їдуть.

— Ось бачиш, Мартине, вони знають, куди прямують. А це означає, що проробляють таке не вперше. Хоча одразу ж скажу: це тільки мої міркування.

Козак смикнув за повід, і розвернув коня, щоб їхати до свого загону, але його спинив Нетудихата:

— Зажди, Іване. Одна голова добре, а дві краще. Давай покумекаємо, як бути.

— А як?.. Перехопити. Якщо вони справді ординці, то допитати і по дорозі продати в рабство. Якщо ж це наші люди... Ну, ви з гетьманом вирішите, як з ними бути. Ага, ще — вони досвідчені мандрівники — коней щадять, їдуть — "тихіше їдеш — далі будеш".

МІЖ ДВОХ СВІТІВ

Потурнак, що їхав на чолі четвірки, завважив угорі попереду чорні рухомі цятки. То була зграя круків. Скоро виявилося, що птахи кружляли над рештками великої тварини, очікуючи своєї черги поживитися. Ті ж, що рвали дзьобами нутрощі, лінькувато знялися в повітря, щойно Петро зупинив коня біля останків.

— Тарпан, — мовив він. По миті зауважив: — Недавно тут бенкетували вовки. — М’ясо ще свіже...

— А круки які! — озвався Приблуда. — Завбільшки з Оникіївого Стефана.

— Ні, Стефан більший, — сказав Потурнак.

Тим часом Сава спостерігав за зграєю, що кружляла над головами, ніби намагався розпізнати в ній Оникієвого птаха, а це означало б, що десь неподалік мусив би бути й сам характерник — сутністю своєю. Але то були звичайні круки. Він уже намірився пришпорити коня, щоб їхати далі, як побачив, що товариш його до чогось дослухається. А тоді Потурнак зліз із бахмата і став роздивлятися вовчі сліди, які вже встигло притрусити снігом, і які вели по дну яру в напрямку, куди рухалися й вершники.

— Дівчата, — озвався Петро, — витягніть із куля казанець і бурдюк з водою та напоїть коней. По казанцю, не більше, бо хто зна, чи надибаємо де джерело. — І до Сави: — Ходімо, братику, подивимося, куди ведуть ці сліди.

Коли чоловіки відійшли, Сава озвався, показуючи на великі відбитки вовчих лап:

— А що, Петре, небезпека попереду — сіроманці?

— Боюся, друже, що нас підстерігає біда грізніша за вовків, — сказав Потурнак. — Ситий звір, як правило, на людину не кинеться. А прислухайся-но...

Приблуда відкинув клобук, і якийсь час дослухався, а тоді сказав:

— Схоже на кінський тупіт.

— Авжеж... У нас — по два заряджених пістоля.. Ми стрілятимемо, дівчата набиватимуть. Навчилися те робити за час мандрів не гірше козака. А головне, братику, не панікувати. Нехай конячок напоять, а ми тим часом коштовності сховаємо. Якщо хтось із нас виживе, то розшукає... Їх вистачить щоб безбідно жити кільком поколіням родичів. Он, бачиш тернівник на схилі, що довкола брил кам’яних росте? — Петро витяг стилет і, піднявшись схилом, заходився рити ним яму під каменем. Тоді дістав з кишені шароварів дві чималі торбини. — Запам’ятай це місце, Саво, — сказав, затоптавши прикидане землею та натрусивши зверху снігу.

Чоловіки поспішили до коней. Тим часом тупіт, який доти ледь угадувався, став гучнішати.

Сава кинувся по правому краю балки нагору, та не діставшись кількох кроків до верху, раптом упав і покотився вниз.

— Там вершники! — видихнув, підводячись. — Троє — понад балкою. Здається, за нами — назирці... А віддалік — ще гурт. За снігом не видно скільки їх, і як убрані... Коні в них великі, а не такі, як у нас.

— Отже, не татари, — сказав Петро. — Тебе помітили?

— Не знаю... Якщо не татари, то хто ж?

— Розбійники, мабуть.

Раптом Петро вихопив з-за пояса пістоль і, не цілячись, пальнув у голову в пелехатій лисячій шапці, яка виникла над місцем, звідки щойно скотився Сава.

Вони втікали по дну яру, краї якого ставали дедалі крутішими. До глухого тупоту непідкованих копит, що відлунював у яру, додавалися часті удари підків об мерзлу землю нагорі. Попереду скакав Сава, за ним

— дівчата, останнім — Петро з нав’юченим конем на поводі. Потурнак благав:

— Боже! Ісусе Христе! Святий Миколо! Ви показали нам світле віконце в мороці. Не закривайте його!

Пролунав постріл. Куля влучила у в’юк. Звук був сильний, немов би ревнув великий звір, отже стріляли з крупноствольного пістоля. А те, що влучили в рухому ціль, свідчило, що зброю в руках тримав не новак. Стрілець, мабуть, попереджав, що наступна куля наздожене втікача. Петро вихопив з-за пояса другого заряджeного пістоля і, обернувшись, вистрілив у одну з трьох постатей над яром. Куля пролетіла, напевне, над кінською головою, бо кінь шарпнувся, мало не скинувши вершника у рудій лисячій шапці. У свідомості Потурнака блиснуло, що переслідувачі не були схожі ні на степових волоцюг, ні на жовнірів.

Яр, що досі прямою лінією розтинав степ, круто повернув праворуч. Закрут, за яким зникли Сава з дівчатами, повторила і стежка на його дні. Уздрівши те, Петро випустив повід нав’юченого коня і той скоро відстав. Куля наздогнала Петра на самому повороті дороги. Його сильно стусонуло в праве плече і вибило з сідла. Звук пострілу почув, уже падаючи. Побачив ще задні копита свого бахмата, що віддалявся, довгий чорний хвіст, який відганяв від крупа білі "мухи"-сніжинки, і його пронизав страшний біль у голові.

— Синочку мій, Селіме... Сили небесні, будьте з ним! — проказав Петро, і зрозумів, що він уже не в тілі.

Нетудихата спішився і якийсь час стояв над балкою, а тоді кинув повід свого коня Уласові і став спускатися, не зводячи очей з чоловіка, що лежав на снігу. Осавул влучив у ціль, але вершник уже був далеко і отже убійної сили свинцю бракувало. Сам утікач стріляв не гірше від нього — навчителя зі стрільби. Його куля черкнула по вуху осавулового скакуна, і той ледь не скинув свого вершника. Хламида з клобуком

накривали все тіло, виднілися тільки ноги, взуті у постоли. Це міг бути, як татарин, так і молдованин. Помітивши у снігу пістоль, Нетудихата сміливіше наблизився до тіла. Чоловік лежав головою впере по ходу руху коня, і, отже, на одязі його мала б бути дірка від кулі, але її не виявилося. Вершника тільки вибило з сідла, і він будь-якої миті міг підхопитися на рівні. Відхиливши клобук, Нетудихата скрикнув:

— О, Господи! — і перехрестився. — Та це ж Петро Потурнак!

З рота і носа в того на сніг витекло трохи крові.

Осавул помацав пульс, тоді закотив віко — ознак життя не вгадувалося. Побувавший у битвах воїн знав, що трапляються випадки, коли поранений, якщо не сказати — мертвий повертався до життя через добу й більше. Петра було вибито з сідла кулею, яка вже втратила убійну сила, але, падаючи, він ударився головою об камінь, які тут усюди витикаються з землі.

Нетудихата обернувся до вершників на краю балки, погукав:

— Іване, скачи до хлопців, попередь, щоб не стріляли! Це наші люди. — Тоді — до Уласа: — А ти хутчіш сюди!

...Усе зникло і Петро "почув" над собою чоловічий голос: "Цей, здається, живий..." Чоловік казав чужою мовою, але Петро його зрозумів, бо був ще у тому світі, де спілкуються думкою. Його стягли з купи трупів двоє дужанів і поклали на землю. "Якщо за день оклигає — заберемо. Якщо ж ні — доб’ємо", — знову долинула до нього думка чужого. Петро побачив (невідомо звідки, бо очі його були заплющені), як нахилився над ним один з воїнів і став роздивлятися рану на голові. "Каменем влучили з фортеці... Хтось із обложених..." — зауважив чоловік. Потім Петро "почув" те, чого воїн не сказав, а подумав: — "Молодий, сильний... За нього можна немало взяти". Воїн підійшов до червоного коня, витяг із сакви біля сідла бурдюк і плеснув водою в

обличчя непритомному. Тіло шарпнулося. Петро відчув, як він поволі "вливається" в плоть. Коли розплющив очі, то угледів зовсім інших, відмінних від тих, що він "бачив", перебуваючи в дусі, людей. Ті не були лютими, вони дивилися на нього, як на цінність, за яку можна взяти гроші. Навіть співчували йому. У цих же обличчя сходили жорстокістю й ненавистю.

Другий воїн у величезній чалмі присів біля розпростаного тіла й закотив віко.

— Йому вже не довго залишилося... — озвався. — Очі полудою затягло. Не доживе й до вечора. Якщо хочеш, можеш забрати його собі.

— Аллах свідок, — поспішив погодитися той, що хлюпнув водою. — Він мій.

Це були останні чужі слова, що їх зрозумів Петро, бо він майже зовсім уже повернувся в своє тіло. Далі чулися не думки, а мова, якої він не знав. Щойно остання його частка "влилася" в плоть, як шаленний біль пронизав голову. Встиг ще побачити над собою небо, ранкове сонце, стіни й вежі могутньої фортеці з купами трупів під нею, осідлані коні без вершників, бо ті зносили в одне місце мертвих, і знову провалився в дійсність, у якій йому нічого не боліло.

...День згасав і водночас рідшав снігопад. Несподівано попереду виник загін вершників. Він з’явився зненацька, немов у якусь мить виріс із землі посеред білого безмежжя. То були козаки, які піднімалися з балки. Гетьман упізнав Нетудихату в пелехатій рудій шапці, що їхав попереду гурту; обабіч нього — два вершники на невеликих кошлатих конях, один з них вів на поводі такого ж, навюченого, коника. По часі Микошинський помітив за спинами передніх ще одного кінного і людину, що лежала впоперек сідла. Це міг бути тільки мертвий чи важко поранений. За ними на відстані рухався загін з двох десятків вершників.

Упізнавши в одному, що їхав поряд з осавулом, Приблуду, Микошинський мало не просльозився. Він підняв булаву і обоз спинився, тоді спішився і, підійшовши до Сави, який також зліз з коня, обійняв його.

— Синку, мовив розчулено, — думав, не побачу вже тебе! Чому радості немає на твоєму лиці?

— Лихо спіткало нас, пане батько. Петра не стало...

Враз гетьман аж почорнів на обличчі, подивився на осавула, тоді на чоловіка, руки й ноги якого звисали поперек тулуба коня.

— Не поспішай, Саво, товариша ховати. Не було знаку нам такого, — озвався Нетудихата не дуже впевненим голосом. — Нехай ще цілитель подивиться.

Поки тіло Петра клали на воза, сотник Забігайло майнув до свого загону і по хвилі повернувся з вершником на жовтому коні. Той висів з сідла, довго оглядав синю пляму, яка вкривала всю ліву частину обличчя Потурнака. З рани над скронею сочилася кров.

— Коли це сталося? — поцікавився аптекар.

— Після полудня, — відказав осавул.

Цілитель підніс долоню до Петрового обличчя, але не торкався його. Довго уловлював щось, чим сходило тіло, нарешті поклав долоню на чоло.

— Не знаю, що й сказати... — нарешті озвався. — Він ще не почав холонути, хоча вже збігло чимало часу. Якби удар прийшовся у скроню, то ні про що було б і балакати. А тут... Ну, не поспішаймо з панихидою. Де його так?..

— Я — причина тому, — сказав осавул.

Аптекар відв’язав від сідла торбину і дістав горнятко. Тоді став мастити голову й обличчя лежачому на возі маззю з нього. Відтак наказав Саві роздягти друга по сам пас, і коли побачив на правому передпліччі великий синець, то намастив і там. Весь торс сильно розтер, втераючи мазь.

— Тепер закутайте його, щоб ліки тіло прогріли. Якщо у ньому бодай дещиця життя теплиться, він оклигає. Якщо ж не оклигає, то це буде велика несправедливість Творця. Не так багато поміж нас таких, як Петро.

Принюхуючись до гострого запаху мазі, гетьман поцікавився, що це за ліки.

— Не знаю, — просто сказав аптекар. — Я тільки збирав усе, що мені казав Оникій Колодуба, ну різні корінці, суцвіття, отруту ос і гадюк, а він готував. Усі поранені, які повернулися з походу, і рани яких я змастив цією маззю, уже на ногах.

Микошинський перевів погляд на дві невисокі постаті з насуненими на очі клобуками, тоді подивився на осавула, мовляв, а це що за одні? Нетудихата вдав, що не помітив погляду зверхника, коли ж обоз рушив, він наказав сотникам відстати, і покликав Саву.

— То — жінки, — кивнув осавул на двох верхівців на бахматах, за якими на поводі бігли нав’ючений і Петрів коні. — Я наказав, аби не відкривали облич.

Гетьман спохмурнів.

— Хто вони?

— Наші з Петром наречені, — відказав Сава. По хвилі додав: — Якби не моя Меланія, я, напевне, не створив би підводного човна, щоб її звільнити...

— А якби не підводні човни, наше військо нізащо не здолало б Сінопської фортеці, — зауважив Нетудихата.

— Не треба мене вмовляти, — сказав Микошинський. — Де зараз Ядвіга, де твоя молдованка, га, осавуле? Ти хочеш, аби і з цими таке сталося?

— Я все обміркував, — поспішив пояснити Нетудихата. — У балку спочатку в'їде віз, на якому Потурнак, а також дівчата. За ними — всі інші мажари. Біля них розкладуть свої намети їздові, а вже за ними — обидві сотні. Джерело й потічок, звідки напуватимуть коней, — з протилежного боку шляху. Отже шатро дівчат відділятиме від війська табір їздових, а табір їздових від шатра дівчат — два десятки возів. Ага, Улас, Іван і кілька з тих, що переймали їх у балці і отже знають, хто вони, рота не розтулятимуть. Та й навіщо комусь створювати ворожнечу в обозі, де частка кожного?

— А нащо було вбивати тих невинних голубок? — сказав гетьман сумно. — Вони ж були тільки попутниками.

— Не забувай, там були вороги. Ну, галдовики Кубуся, Буцматого та інших... Вони готували колотнечу з наміром заволодіти трофеєм і владою над військом. А тут все вже поділене. На возах — частка кожного в окремому клунку. До того ж до нашого гурту пристали хлопці, які сповідують як писаний січовий статут, так і неписані правила козацького життя. Це не та потороч, яка часом прибивається до Січі — підла в товаристві й жорстока з полоненими й мирними жителями.

Ще не смеркало, але яр, куди вела дорога, вже повнився туманом. За наказом гетьмана валка зупинилася.

— Зробимо так... — мовив Микошинський до Нетудихати. — Обоз і дівчат веди ліворуч від шляху, а я з сотнями — праворуч. Відстань до шляху — чверть версти з обох боків.

...Прохолода від води, що її хлюпнув в обличчя воїн, скоро обернулася на холод. Тепер Петро лежав на возі просто неба, укутаний у кожух, бо стояла зима, і на його лице падали сніжинки. Це був козацький табір, що розташувався на ніч у вибалку. Більшість людей спало в наметах, дехто з них сумував за ним, бо вважав його мертвим. Тільки невідь чому йому не накрили обличчя. З намета вийшла жінка і, наблизившись до воза, нахилилася над ним. На чоло впала сльоза, і з тим його оповили жінчині спогади. Йому здалося, що то не її — бранку, а його вводять на чуже подвір’я, де він мав вік вікувати рабом. Потім "побачив" очима жінки себе — аравійця у білому вбранні, який торгується з продавцем живого товару. Його пройняло жіночим страхом і бентегою. Все перемішалося — Петро не знав, де його сутність, а де жінчина... Ще одна сльоза впала на чоло; з тим він "почув" плач, ні — здригання від плачу. З намету вийшла ще одна жінка і, обійнявши ту, що плакала, стала її втішати:

— Змирися, Наталю, сльозами горю не завадиш.

— Він не вмер! — затято, крізь ридання, твердила перша жінка. — Він не міг умерти на шляху до нашого дому!

Біля воза з’явився молодий чоловік. Він простяг руки до неба і запитав думкою: "Навіщо ти забрав його, Господи?! Хіба у тебе брак чистих сутностей? Хіба вони більше потрібні там ніж — у земному світі? Тут люди вбивають, калічать одне одного... А цей праведник, добро сіяв довкола. Тільки таким дано лікувати людство від навісніння та сказу. Дай знати мені, Боже, чому?" — Молодик плакав, але не вголос, а в душі.

Петро "чув" не вухами, бо в тілі його не було господаря; він — господар витав над випростаною постаттю, і нічне небо — низьке, як стеля намету, без жодної зірки, було для нього безмежним і сонячним.

"Пробач йому, Господи, якщо він помилявся щодо віри. Заповідей же твоїх ніколи не порушував. Жодної! Він завжди був Твоїм — воїном добра і світла."

Раптом парубок у відчаї сказав: "Оникію Колодуба, ти завжди попереджав нас про біду в чужому краї. Чого варті були твої застереження, коли на шляху до спокою, якого так прагнув цей чоловік, його спіткала смерть? Краще б уже ми загинули там — у невірсвіті!" Після цих слів молодик відчув, що немов би колихнулося повітря. Він роззирнувся, але не завважив ні руху біля возів і наметів, ні повіву вітру. То був ніби омах невидимого крила.

"Те, що сталося тепер і тут, давно сталося там, — почулася відповідь на слова молодого чоловіка. — Накреслення вгорі спричинило подію внизу... Біда, страждання... Існує світ, у якому все, що було, є і буде, вже є. На землі ж воно тільки збувається..."

"Якщо накреслення стає дійсністю, коли накладається на подію, а тобі дано бачити накреслення, то скажи, що буде з Петром?"

У відповідь тільки хитнувся простір.

Ще й на світ не благословлялося, коли Микошинський покинув намет, де спали сотники й обозний. Сніг уже не падав, всюди — на шатрах, попонах, під якими нерухомо стояли коні, на схилах балки лежав його пухнастий шар. Він і перетворював ніч без жодної жарини в небі у сутінки. Не кожен помітив би у сірій одноманітності дві постаті над балкою — нічну варту. Гетьман, вийшовши з табору, попрямував до шляху. Скоро він завважив і над місцем, де стояли вози, таку ж сторожу. Але думки його були не про дозір, а про те, де поховати Петра

Потурнака. Аптекар сказав, що надії на його виживання майже немає. Отже тіло треба придати землі. Вже навесні, коли у Січ повертатимуться, привезуть і встановлять у тому місці тесаний з вапняка хрест. Не всякий, кого життя перекрутило так, як Петра, зберіг незайманим своє єство. Дехто зашкаруб душею, а є й такі, котрі нечистого в себе впустили. Нещастя довкіл сіють.

Діставшись шляху, гетьман вийшов нагору, і завважив неподалік від схилу рівну місцину. "Отут і поховаємо, — подумав. — Обіч шляху, на видноті. Православна душа, помітивши могилу, перехреститься, а, може, й зупиниться неподалік перепочити, та покладе щось їстівне біля хреста."

Тим часом ніч витікала. Предмети, що більше нагадували тіні, поступово стали обертатися на вози, намети, коні. Мажара з сіном, на якій лежав Петро, стояла осторонь від решти обозу; три постаті — одна висока, дві нижчі, схилились над нею. "Ось воно... — подумав сумно Микошинський. — Удосвіта відійшов."

На одному з двох наметів відхилилося запинало і назовні вийшов Нетудихата. Він озвався до гетьмана, що саме наблизився:

— Оплакують. Всю ніч плакали. З пекла вирвалися, щоб потрапити під кулю свого ж, на своїй же землі.

— Не катуйся так, Мартине, — відказав козацький зверхник. — Хто тобі дорікне? Татарський одяг, татарські коні, відстрілювалися... Пішли, покажу, де поховаєш Петра.

— У голову не вкладається, як таке могло статися. Я — не про випадок у балці. Я — про ходіння під лезом меча ворожого, про поневіряння, про пастки, у які вони потрапляли, і з яких уже, здавалося, не було виходу. Сава всю ніч оповідав. Ми не зімкнули очей, бо в сусідньому наметі плакала наречена Петра. Ми з тобою у війську були, а

вони — в чужому оточенні. Опікувалася ними тільки господня рука. Їх ніби було обрано, бо з тих западень, у яких часом вони опинялися, за звичай вирватися вже неможливо. Сава каже, що це було схоже на випробування — зламаєшся, зрадиш себе, свій край, чи залишишся відданим Матері Великій. Щось він своє вкладає у ці слова... Але ж якщо вони витримали всі випробування, то навіщо Вищій силі вбивати тепер, коли прийшов час здійснити своє покликання?

...І тут Петро усвідомив, що тіло на возі, то його тіло, ні — одяг, у який він має убратися, щоб знову опинитися в земній дійсності. Він ще не знав, що то за дві жінки й чоловік і чому вони плачуть, але "бачив" їх і "чув" їхні думки. Це були люди дуже близькі йому.

Сам він перебував далеко-далеко, чи сказати б, високо-високо, у світі, де попри яскраве світло, немає спеки, попри неземний простір, немає холоду. Тепер він ніби спустився на щабель нижче, і відчув, як по обличчю, а потім і по всьому тілу розтікається тепло. Джерелом його стала третя сльозина, що впала на щоку. Здавалося, хтось підігріває скинутий ним одяг, у який йому належить знову убратися. Він був однією з мізерних часточок великої невидимої земної людини, без якої може занедужати й сама велика людина, а відтак зміліє й висохне людська ріка, що тече в часі від покоління до покоління. Сила, яка опікувалася великою людиною, наказала йому не руйнувати організм тієї людини. Вона — сила має назву "Ангел річок і джерел".

...Від наметів возіїв ішов чоловік у кожусі, з торбинкою в руці — аптекар. Кивнув усім на знак вітання і, наблизившись до воза, став уважно оглядати лице, що виднілося з-під клобука. Тоді повернув голову лежачого, і довго роздивлявся лівий її бік.

— Щось дивне відбувається, — подав голос. — Він не мартвий, хоч і не дихає. Від плями на півобличчя зостався тільки синець. Та й рану затягує.

Раптом на виді аптекаря з’явився подив. Він завважив, що з п’яти людей, котрі стояли біля воза, дві — жінки.

— Пилипе, ці дівчата — наречені Петра й Сави, — пояснив гетьман. — Гадаю, братчикам про це знати не обв’язково.

— Авжеж, авжеж, пане гетьмане, — мовив аптекар, і знову обернувшись до лежачого, підніс долоню до вуст. — По хвилі сказав: — Він житиме.

— Житиме чи живий? — запитав осавул.

— Він ще не господар свого тіла. У тілі тільки дещиця його, але він увійде. Мусить увійти...

— Якось дивно ти кажеш, друже, неначе Оникій, — зауважив Микошинський.

Пилип повів оком на Саву тоді на Меланію, мовив:

— У мені є трохи від Оникія, хоч і грішно про це казати.

Аптекар розв’язав торбину і витяг з неї горнятко з маззю, та заходився змащувати голову Петра. Тоді віддав горщик Саві.

— Намащуватимеш йому голову двічі на день — вранці і ввечорі. Геть усю, і там, де волосся, також, як ось я щойно зробив. — Аптекар подивився на гетьмана, додав: — У мене є ще цілий глек цих ліків.

Петро ніби спав, а потім прокинувся і побачив над собою Зухру, зовсім молоду, з великими, як дозрілі оливки, і добрими очима. На відміну від дружин Ібн Джафара, вона була небагатослівною, але зіниці її промовляли краще від слів. Зухра розбудила його в ранкових сутінках,

аби він устиг нав’ючити караван з верблюдів і мулів до того, як муедзін сповістить з мінарету про початок нового дня. Тоді він вирушить з двома рабами через південну браму міста і скоро вийде на караванний шлях до Істанбула. На обличчі жінки, крім утіхи, яка спалахувала щораз, коли він дивився на неї, була радість, якщо не сказати "щастя". Вона, здавалося, мала намір повідомити йому щось дуже важливе, але не наважувалася... Раптом він побачив ту ж саму жінку, але вже не дуже молоду. На її обличчі — радість і страх. Радість від того, що вона дивиться на нього, а страх, бо за межами простору, де вони були, чулися постріли й зойки. Петро хоч і стояв на подвір’ї, обнесеному високим муром, вловлював запахи конюшні, де були верблюди, коні й віслюки, але водночас він міг "побачити" все, чого торкалася його думка. Він "спостерігав", як мощеною бруківкою котяться вниз у гавань вози з добром найзаможніших мешканців Туреччини. Кілька запрягів везли трупи загиблих козаків, які будуть поховані в морі, він те знав. З вікон одного з двох будинків на нього й Зухру дивився жах — то були очі Ібн Джафарових дружин. "Петре, — почувся від воріт Савин голос, — пора..." Авжеж пора, — він і сам те знав, а тільки як розімкнути обійми, в яких до нього, здавалося, приросло тіло невеликої жінки.

І тут Петро "почув" якийсь поштовх, ні — удар. За ним — ще, а за тим ще і ще... Тим часом безмежжя, у якому він перебував, і яке сяяло і променилося такими ж сутностями, як і його, почало тьмяніти, стало невиразним, а згодом розтанули і картини його — Петрової пам’яті. Він уже не знав, хто така Зухра і хто такий Ібн Джафар. А головне, не пам’ятав, хто він сам. Петрова сутність входила у печеру чи колодязь, з дна якого долинали ті важкі удари. Що далі заглибювався, то частішали удари і тьм’янів простір. Діра не мала стін, бо то був тунель у мороці, утворений світлом його людської душі. Тим часом звуки ставали виразнішими й ритмічнішими. Поступово отвір у мороці перетворювався на велику руру, стіни якої складалися з рухомих оболонок людей і людських облич, які щомиті міняли вирази. Це були безтілесні форми звірів у людській подобі, котрим судилося населяти астральний, найближчий до земного, світ. Якби не сяйво, яким сходила Петрова сутність, і яке було межею між ним і масивом темних, його поглинув би

астральний світ і він став би його складовою. Несподівано Петро "побачив" обличчя каторжника Мурлаги, яке вмить перетворилося на вищірену вовчу пащу, а тоді — Буцматого, що обернувся на потвору, яких йому не доводилося бачити в житті. Петрова сутність ще промайнула повз лики Кубуся, чайковського другої чайки та ще кількох козаків, і в мить усе зникло, крім поштовхів. Джерелом їх було тіло, що лежало на возі, він сам, його серце. "Удари" ті й викликали Петра у світ людей. Сувій пам’яті, що повернувся разом з ним, за мить розгорнувся у стрічку подій — від першого крику його — немовляти при народженні, до падіння з коня. Усе те було Петром. Раптом ніс уловив запах сіна, на якому він лежав, пахло чебрецем і полином. Петро побачив сіре досвітнє небо, почув тихий гомін. Ще мить тому він "бачив" цей гурт людей, навіть знав, що це дуже близькі йому люди, але не знав, хто вони. Тоді Петро дивився ніби з надвору у вікно хати, де перебували люди, а тепер сам опинився у тому "приміщенні"; він їх справді знав, а тільки не міг пригадати, хто вони.

Казав один з них:

— Ти, Мартине, залишся біля Петра разом з десятком братчиків. Коли одужає, запроси до нас. Землі на дві сім’ї знайдемо. А не погодяться — віддай їхні наділи від здобичі — зараз їх сюди принесуть. Якщо ж помре — поховайте, де я накажу, а його наділ нареченій залиш.

— Я не помер, — озвався Петро, але голосу свого не почув. Жоден м’яз на його обличчі не ворухнувся. Язик — також. І небо він бачив крізь напівзаплющені з часу падіння з коня повіки. Душа його хоч і увійшла в тіло, проте ще не до кінця ним оволоділа. Тим часом один з гурту, напевне, "почув" його. Він підійшов до воза й підніс долоню до Петрового носа. Лице його просвітліло. Проте ділитися радістю він не поспішав. Рука чоловіка ковзнула під хламиду і затрималася на лівому боці грудей Петра.

— Він повернувся, — сказав, не віднімаючи руки від тіла. По миті додав, уже впевнено: — Авжеж живий! — і перехрестився.

З тим Петро набув здатності відчувати, але з запізненням. До нього дійшов холод руки чоловіка вже після того, як вона торкнулася тіла. Як і голос його — спочатку Петро побачив крізь напівзаплющені повіки, як у того заворушилися уста, а вже по хвилі долинули до слуху слова. Та скоро у м’язи, ні — у всі клітини тіла увійшло щось, що недавно було дуже далеко, але ні на мить не поривало зв’язку з плоттю, котра лежала на возі. Тепер він відчував запахи, чув і бачив, хоч із запізненням, але не міг ворухнути ні віями, ні вустами. Та раптом очі широко розплющилися, і він сказав уже вголос:

— Я не помер.

Першою до нього припала Наталка.

— Милий мій, я знала, що ти житимеш, — сказала крізь сльози. — Я знала...

— Авжеж не помер, — сказав Пилип-цілитель. — Рано тобі ще на той світ. Ти свого ще не вижив...

— Де я? — знову озвався Петро.

— Серед своїх, — відказав Микошинський.

— А хто ця жінка?

— Та це ж твоя наречена, — мовив зверхник.

— Її звати Зухра? — допитувався, Петро. — А де зараз Сава?

— Петре, та ось же я! Зухра — то минуле, а цілує тебе Наталка — твоє майбутнє.

— То ти, кажеш, — Сава?

— Авжеж.

Меланія хусткою промокнула сльози на Савиному обличчі, що скочувалися до підборіддя, яке дрібно тремтіло.

Потурнак повернув голову, шукаючи очима того, хто говорив.

— Сава не такий, — сказав. — Він весь жовтий, аж золотистий, а ти сірий.

— Друже, то горе його ти бачиш, — промовив гетьман.

— Твоя душа бачила його душу, — пояснив цілитель. — Очі ж твої бачать тільки постать.

Раптом Петро збагнув, що є одним із них, але не розумів, чому він — поранений — перебуває в колі друзів, а не у ворожому стані. І тут в очі йому впала руда лисяча шапка на осавулові, в яку він, утікаючи, стріляв. З тим у провалі в пам’яті повстало все, що відбулося, — від сильного удару в плече, який вибив його з сідла, до теперішньої миті. Але на тій ділянці пам’яті він був не учасником, а тільки спостерігачем чужого нещастя. Подію бачив з іншої дійсності; у неї — ділянку пам’яті — увійшли навіть лики потвор астрального світу.

Петро зробив спробу підвестися. Микошинський відкинув попону й кожуха, що накривали його, допоміг сісти, і всі побачили лице й голову, з якої відхилився клобук. Це не був вид людини, котра тривалий час перебувала в іншій дійсності. На обличчі, яке всього два-три дні не знало гоління, навіть угадувалася притаманна йому добра іронія. І тут він почав називати імена козаків, яких повбивали в ніч нападу на шатро гетьмана, а також чайковського другої чайки, Буцматого й Кубуся.

— Де ці люди, гетьмане? — запитав Петро.

— Чому ти цікавишся саме ними? — вражено запитав Микошинський.

— Не знаю... Ну, спало на думку та й годі...

— Немає їх поміж живих, — відказав осавул. — Прибрав Господь душі їхні.

— То й добре, — мовив Петро. — А тільки не Господь їх покликав, бо інакше вони були б дуже далеко звідси.

— А хіба тобі відомо, де вони? — поцікавився цілитель.

— Де саме, напевне сказати не можу, але вони десь дуже близько, бо не прийняв їх Бог.

На мужньому обличчі осавула майнула заклопотаність, яка змінилася на страх. Він кинув збентежений погляд на Микошинського.

— Петре, ти б поцікавився живими, — відказав гетьман. — Де можна було таких красунь уполювати?

— Купили ми їх, Богдане, купили... — Потурнак посміхнувся, а тоді простяг руку і пригорнув Наталку. — Ходи, серденько, до мене.

З круглого виду Пилипа-цілителя не сходив подив, причиною якого були слова Потурнака про забитих заколотників, та ще більший подив на ньому з’явився після того, як поранений, який ще мить тому був на тому світі, тепер посміхався і пригортав дівчину.

— Господи, Господи, на жаль, немає тут Оникія, щоб і він міг таке побачив... — тихо проказав цілитель.

— Що ти бурмочиш, аптекарю? — запитав осавул.

— Що диво велике на моїх очах сталося. За життя я багатьох братчиків з того світу повертав, але на те в мене чимало днів ішло. А тут! Ще мить тому цей чоловік не впізнавав нареченої, а зараз уже пригортає її. Це ж треба!

Танула передсвітанкова імла. На сході вгадувалися ознаки нового сонячного дня. Віддалік біля одного з наметів кашовари розкладали багаття, а двоє в чагарнику рубали хмиз. Гетьман, завваживши те, сказав:

— Вирушаємо зі сходом сонця. — Тоді обернувся до Потурнака. — Мушу з тобою й Савою віч-на-віч...

Сава кинув погляд на дівчат і ті відійшли до намету. Віддалилися й осавул з Пилипом.

— Богдане, — випередив гетьмана Петро, — ми вдячні тобі за турботу і справедливість, але у нас інший шлях.

— Стривай-но, про що ти?! — вражено гетьман.

— Про те, щоб пристати до вашого обозу. Адже ти хочеш заснувати на своїх землях козацький осередок. Гурт озброєних людей, які, в разі потреби, могли б постояти за себе й за тебе. — Завваживши на обличчі гетьмана розгубленість, він промовив: — Богдане, я не товариш Оникієві. Просто мені довелося побував у світі, де немає таємниць, де чути думки... Людські, звісно. Помислів і намірів таких потвор, як Буцматий, Кубусь, чайковський другої чайки і тих, що з ними, не почуєш. Як не вгадаєш, що намислив скажений собака. Я їх бачив, коли повертався у цей світ. Вони підстерігають кожного, кого знали у земному житті, і не має значення, де б тебе спіткало лихо, ось тут, чи в Сінопі, чи десь інде. Там, де вони, не існує ні простору, ні часу. Вони

втягують у своє кишло кожного, у кому більше від сатани, ніж від Бога. З ними був і Мурлага-галерник, хоч він і загинув у Сінопі. А то — звір у людській подобі. Їхніх думок ти не вгадаєш. Мине час, тут, у земному житті, і сутність така втілиться в немовля якогось проклятого роду або й народу, що нагрішив дуже, і досягши зрілого віку, накоїть великих нещасть.

— Петре, оскільки ти спізнав алхімію, то чи не скажеш, хто з цих людей, що тепер зі мною, означені дідьком?

— Гетьмане, я не знаю, що воно таке — алхімія, бо не навчений так, як ти. Напевне, магія? Але я не маг, як, наприклад, Оникій. Я потрапив у біду й побував там, звідки зазвичай уже не повертаються. Але оскільки душа моя не поривала зв’язку з тілом, то я — тамтешній, бачив і чув вас — тутешніх. Коли я кажу "чув", то маю на увазі й думки. Але чув тільки тих з вас, хто говорив або думав про мене. Воїни ж твої про мене не згадували, через це думок їхніх я не чув. Але якщо ти запитаєш, що я думаю про твій план, то скажу, що схвалюю його. Надто те, що ти маєш намір створити осередок не тільки сильних зброєю, а й заможних людей. Багатством-бо можна протистояти поневоленню не менш надійно, ніж шаблею.

— Тобі й про це відомо!?

— Ну, ти ж сумував не тільки через те, що я, можливо, віддав Богові душу, а й тому, що я з моїми знаннями мусульманського люду сприяв би тобі у налагодженні торговельних зв’язків з ним. Ти маєш намір пристати до плану Наливайка та створити князівство чи гетьманат на одвіку не заселених теренах — від Буджацької орди до Брацлава, а основні збройні сили тримати в Січі.

Микошинський пополотнів.

— Таке моторошно чути, — звірився Потурнакові. — Адже цими думками я досі ні з ким не ділився. — Раптом він обернувся до Сави. — А ти ж на це, що, синку?

— Не второпаю, пане батьку, про що ви з Петром... Якщо йдеться про те, щоб пристати до обозу, то ми з Меланією — як Петро... Але попередньо ми домовилися, що осядемо в містечку, де Самарь у Дніпро впадає; то лівий берег. Звідти недалеко й до зимівників моїх і Петрових батьків, та й до Січі — день-два верхи. А все інше, про що ви казали, я не тямлю.

— Це зверху порогів, гетьмане, — пояснив Потурнак. — Місто також має назву Самарь.

— Я знаю те місто, — посміхнувся Микошинський. — Воно Січі належить. Десь років двадцять тому Стефан Баторій — король польський видав грамоту на володіння ним козакам. Якраз навпроти нього, на правому березі, лоцмани таборують. Ну, ті, що дуби через пороги переправляють.

— Авжеж — сказав Петро. — Щедрий край — рибою, звіром.

— Багатий, — погодився козацький зверхник, — але небезпечний, бо розташований на шляху із татар у Московію. Щораз, коли орда на північ суне, люд місцевий у ліси втікає або прихисток шукає на правому березі Дніпра. Зазвичай нещастя трапляються перший раз, коли військо ханське по здобич іде, другий, коли повертається обтяжене здобиччю.

Потурнак, завваживши, як уважно слухає Сава, і що на його обличчі з’явилася невпевненість, озвався:

— Гетьмане, у цьому світі немає куточка, де хрещена людина почувалася б у безпеці. Торік орда вигнала сто тисяч полону саме з того краю, куди ти прямуєш... — Потурнак замовк. Раптом сказав: — Богдане,

у Сінопі я прислав на берег двох дівчат з гарему володаря — польку й молдованку, — вони мали звернутися до тебе від мого імені...

Микошинський спохмурнів.

— Були такі, — відказав неохоче.

— Яка їхня доля?

— Погана. Немає їх більше. Повбивали.

— О, Боже! Хто!?

— Спершу треба запитати, чиїми руками... Не знаю. А от хто — мені відомо достеменно. Це ті, котрі тебе перестріли на шляху у цей світ.

— Кому вони заважали — ті стражденні невільниці?! — озвався Сава.

— Не вони, а я — охоронець здобичі великої. А їхнє перебування у війську діти Кубуся хотіли використати, як привід проти мене. От тих голубок хтось і... Можливо, вони — вбивці були моїми друзями. — Раптом Микошинський подивився на схід, змінився в обличчі: — Ну, ні то ні. Але пам’ятайте: моя пропозиція залишається... В Січі з’явлюся за три місяців.

Він озирнувся, погукав осавула. Сказав:

— Візьми, Мартине, два клунки в обозного, з часток тих, кого не знайшли поміж мертвих, і які не повернулися у військо, та віддай хлопцям. — По миті запевнив: — Можете не сумніватися, дільба була чесною.

— Пробач, Богдане, що не пристаємо на твоє запрошення, — промовив Потурнак. — Батьків потішити мусимо. Братчики після походу,

напевне, вже звістку принесли, що ми не повернулися, отже вони вважають нас мертвими. Та й Наталчину батьківщину на Черкащині мусимо навідати. Невідомо тільки, чи залишився там хтось після набігу кримців.

Петро спробував злізти з воза, але тіло його було ще слабе.

— Лежи, лежи, друже, — застеріг гетьман. — Ти щойно з того світу повернувся — мусиш у силу увібратися. Запряг залишимо вам. Повернете, коли з Савою до Січі завітаєте.

— Ні, Богдане, мажара в дорозі стримуватиме. У шатрі відлежуся.

Гетьман з осавулом допомогли Петрові стати на землю, але ноги його підкосилися.

— Віднесіть мене в намет, — попрохав він.

Аптекар, який підійшов, звернувся до Сави:

— Скинь з нього постоли і розітри маззю ноги — від пальців, до колін. А тоді знову одягни, та вкутай добре. М’ясо якесь маєте? Баранину, кажеш?... Приготуйте юшку. М’ясо самі з’їжте, а йому — юшку. Можна з коржем.

Щойно на сході з’явився краєчок сонця, як з балки виїхав обоз, а за ним — перша і друга сотні. Хоч зверху іскрився сніг, на дні яру проте ще плавали пасемця туману. Сава перейшов шлях і наблизився до одного з пригаслих багать, де підкріплялися гетьман, осавул і аптекар. Поряд жували овес їхні осідлані коні.

— Давай, синку, до нашого столу, — запросив Микошинський, киваючи на дерев’яне коритце на снігу, в якому були шматки сала та коржі. — На жаль, кулішу нам не дісталося... Стривай, чим це від тебе

тхне? А-а, ліками... Приблудо, ви з Петром зняли з мого серця камінь. Вже й не сподівався вас побачити. І пан осавул також.

— Пане батьку, мене прислав Петро, щоб я побажав вам щасливої дороги...

— Мудре рішення... — усміхнувся Микошинський.

— Але я не тільки з тим прийшов. Три дні тому ми перестріли в степу гурт людей, п’ятеро з яких були кінні, при зброї й багато одягнені, шестеро ж на мулах — чи-то ченці, чи волоцюги. Уздрівши Петра, який вийшов їм назустріч з байраку, четверо з тих, що на мулах кинулися врозтіч, а озброєні кінні приготувалися до бою. Нас вони мали за кримців. І таки зчепилися б, якби Петро не впізнав у двох озброєних вельможах якихось Нечипора та Саська Федоровича. На них був одяг, який у нас не носять — жупани з застібками, крисаті капелюхи з павичевим пір’ям. Вони поверталися від германського імператора в Січ з листом до тебе. Нечипор казав, що своїм походом у Туреччину ти сильно допоміг хрещеному людові.

— А решта троє хто? — поцікавився гетьман.

— Посланці Рудольфа до тебе ж. І ще одне, може, це має значення... Петро сказав, що всі шестеро на мулах, і ті, що втекли, і ті двоє, що зосталися, були руді. Десь такі, як пан осавул. По-нашому ні слова не тямлять. Петро балакав з тими, що зосталися на суміші мов. Їх переслідує інквізиція; до Нечипора і його супутників вони приєдналися, аби з ними вибратися з католицького світу. Знають про нашого Оникія — звідки, не сказали. Ось усе, що я хотів тобі повідомити. — Сава вклонився й намірився йти.

На обличчя Микошинського, яке досі було поблажливо-іронічним, набігла тінь заклопотаності.

— Дякую, Приблудо. Ти приніс важливу звістку. Нечипор і Сасько Федорович — сотники, мої посланці до імператора Рудольфа Другого.

Озвався Нетудихата:

— Поспішили ми, Богдане, з відбуттям...

— Навпаки, забарилися. Скоро холоднеча справжня вдарить. До того мусимо бути під дахом. Старшина ж, що повернулася, разом з писарем Вороновичем дадуть собі раду. Посланцями передасть імператорові нашого в’язня — брата володаря Сінопа. — Раптом Микошинський запитав: — Синку, на якій відстані ви були тоді від Січі?

— Наші шляхи перетнулися так: ми прямували на північний-схід, бо маємо намір вийти у верхів’я Дніпрових порогів. Сасько Федорович казав Петрові, що їм залишилося два-три дні ходу.

— Нащо вони взяли з собою тих волоцюг? — поцікавився Пилип-цілитель.

— Авжеж, — погодився осавул, — мало нечисті прибивається до нашого товариства... Так ще й ці — руді, хай їм чорт!

Микошинський уважно подивився на осавула, посміхнувся.

— Не переживай, Мартине, там — Оникій.

Сава, хоч і не розумів, про що йдеться, але згадав оповідь Петра про тих чотирьох, що втекли. Зовні вони хоч і були як звичайні люди, проте виразами облич, надто поглядами, нагадували Оникія.

— А ті кінні посланці, що з Саськом і Нечипором... Поміж них також хтось був, хе-хе, моєї масті?

— Ні, пане осавуле, — відказав Сава, — то були біляві люди.

— Гаразд, — мовив гетьман. — Все, що зробив би я, зробить писар Воронович. Нас незабаром наздожене гонець від нього. Шлях, яким рухається обоз, писареві точно відомий. — Микошинський обернувся до Сави. — Ну, синку, дай-но обійму тебе на прощання. — Він пригорнув Приблуду, сказав: — Бувай. Гадаю, до наступного походу ти вигадаєш літаючі човни.

— Авжеж вигадає, — додав Нетудихата, — Але для цього треба, щоб у нього вкрали наречену. — Він також пригорнув Саву, а тоді сказав: — Забери, друже, коритце з їжею, бо там, де ви побували про сало навіть згадувати грішно.

Повітря, що текло балкою, донесло до Сави запах м’ясної юшки. Дві жіночі постаті поралися біля казанця на тринозі над ватрою, яку недавно покинули возії. Наблизившись, Сава поклав біля багаття коритце з наїдками, сказав:

— Подарунок від старшини. — По миті запитав: — Як він?

— Молиться, — відказала Наталка.

Тим часом над балкою на сході зажевріло — займався день. Біля одного з двох наметів, за сотню кроків від багаття, п’ятеро коней обступили копицю сіна. Скоро Сава почув кінське форкання, а ще за хвилину — приглушений шатром голос Петра. Вгадувалися тільки окремі слова: "Святий Миколо-Чудотворцю", "Батько небесний", "Пречиста Богородице". За мить почулося: "Господи, це дар, покара чи випробування? Пробач мені — рабові твоєму невдячному, але, благаю тебе, забери від мене ту здатність, яку я набув, опинившись у тому дивному світі. Тільки ти маєш право на таке..." Сава не розумів, про що прохав у Бога його побратим, але йшлося про щось дуже важливе.

Петро стояв навколішки на сіні обличчям до сходу сонця, часто хрестився.

— Петре, чи почує тебе Господь? Адже ти відступився від нього!

Потурнак відповів, не озираючись, і та відповідь була немов би продовженням сповіді чи молитви:

— Бувають випадки, коли від тебе вже нічого не залежить, і ти, щоб вижити, стаєш м’яким, немов глина, вдаєш, що дозволяєш обставинам ліпити з тебе все, що їм заманеться. Єдине, чого не слід допускати ні в якому разі, то це щоб заготовка затверділа. Висохне — і вже ніколи не станеш тим, ким уродився.

— Але ж ти прийняв іслам і, отже, затвердів.

— Не іслам я прийняв, а його мораль. Вірую ж у Бога, ознаки якого спостерігаю в більшості людей ісламського і християнського світів, це — доброта, любов, здатність співчувати. Так, я міняв форму безліч разів, але щораз відновлював її у первинному вигляді, бо ніколи не втрачав властивостей того глею, у який колись удмухнув життя Господь — Бог мого народу. — Петро спробував звестися на ноги, але знову впав на коліна. — Не зможу, — сказав, — доведеться тобі...

— Що? — спитав Сава.

— По скарб їхати. Пам’ятаєш, де сховали?

— Знайду.

— Шукати не треба. Поїдеш балкою до решток тарпана, а тоді повернеш назад, і їхатимеш сотню сажнів. На правому схилі камінь, а над ним — кущ терну. Земля вже, мабуть, замерзла, шаблею не колупнеш, отож захопи сокирку. А я тим часом відлежуся на сіні. Якщо в

силу уберуся, вирушимо завтра, удосвіта. Якщо ж ні, то післязавтра. Лишилося їхати півтори дні... Ага, візьми два пістолі, на випадок зустрічі з сіроманцями.

ПІСЛЯМОВА

Якщо читач не втратив цікавості до теми підводних човнів...

А. Биховський у книзі "Оповідання про російських кораблебудівників" (1966) пише: "Підводні човни запорожців були першим самобутнім втіленням ідеї підводного плавання. Відомо, що 1595 року під час одного з бойових походів до анатолійського берега, запорозькі козаки, перекинувши догори дном свої легкі судна "чайки", сховалися під ними і потай підійшли до ворожого узбережжя."

До цього є кілька зауважень. Перше, щоб підійти до анатолійського берега, не треба було ховатися, бо за винятком тих місць, де стояли міста-фортеці, він — берег був здебільшого пустельний. До Сінопа ж, про який ідеться в романі, зрештою як і до будь-якого тогочасного міста-фортеці, підійти непоміченим було просто неможливо. Друге, "чайки" мали розміри менші за розміри військової каторги і близькі за розмірами до торговельного корабля. Щоб штовхати таке судно, будучи під водою, потрібна велика команда. Повітря, що знаходилося під тим ковпаком, не вистачило б і на чверть години.

А ось що пише французький морський історик Монжері в книзі "Про підводне плавання та війну" (1820): "Запорозькі козаки використовували гребні судна, здатні занурюватися під воду, долати в зануреному стані великі відстані, а потім повертатися назад під вітрилами".

У своїй книзі Монжері наводить також описання конструкції човнів, здатних плавати під водою. За його описом, запорожці обшивали свої човни ззовні шкірою; корпус їхній накривали герметичною палубою, а над нею встановлювали вертикальну шахту, всередині якої знаходився

козак, який оглядав горизонт і управляв судном. Крізь шахту ж надходило всередину й повітря під час плавання в зануреному стані. Човен під водою рухався за допомогою весел. Герметичність у місцях проходу весел досягалася шкіряними манжетами.

Цю конструкцію запорізького підводного човна Монжері дає на підставі свідчень турецьких, балканських істориків, а також публікації статті відомого французького вченого монаха-домініканця Р.Урньє (Фурньє), котрий побував у Константинополі в кінці XVI століття, в якій він писав: "Тут мені розповідали надзвичайно неймовірні історії про напад північних слов’ян на турецькі міста й фортеці — вони з’являлися несподівано, вони піднімалися прямо з дна моря і наводили жах на всіх берегових мешканців і воїнів. Мені й раніше розповідали, буцімто слов’янські воїни перепливали море під водою, але я вважав ті оповіді вигадкою. Тепер же розмовляв особисто з тими людьми, котрі були свідками підводних набігів слов’ян на турецькі береги." Нагадаємо, що мова йде про 1595 рік.

Той, хто має хоч одне авторське свідоцтво на винахід, підтвердить, що підводний човен запорожців є аналогом (первинною ідеєю) будь-якого апарату підводного плавання, від невеликого океанографічного пристрою, до атомної субмарини. Саме винаходом, а не відкриттям, бо відкриття зробив Архімед. Жюль Верн — "винахідник" підводного човна "Наутилуса" також не міг не знати праць Урньє та Монтері. До слова сказати, усі фантастичні ідеї цього письменника виростають з відомих і маловідомих, але визнаних тогочасною Французькою Академією Наук винаходів і відкриттів.